

De creatie van een vorst

Representatie en legitimatie van Willem III van Oranje en Maria II Stuart in het revolutionaire discours
1688-1689

Master thesis research master Early Modern Intellectual History
Erasmus Universiteit Rotterdam

D.L.A. Velthuisen 306221 Mres EMIH EUR
Master thesis (CH 5050) 10-08-2011
Begeleidend docent: Prof.Dr. R.C.F. von Friedeburg

Schiedamseweg Beneden 513a
3028 BS Rotterdam
tel: 010 477 95 02
06 27 19 04 99
email: velthuisen@student.eur.nl

Voor Alphasa

Verae amicitiae sempiternae sunt

Inhoudsopgave	pag.
Voorwoord	4
Hoofdstuk 1. Status Quaestionis	
1.1.1. Inleiding: de historische context	5
1.1.2. Oriëntatie	7
1.2.1. Historiografie: het verschil in aandacht	10
1.2.2. Verbreding van de focus	13
1.2.3. Propaganda in de historiografie	14
1.2.4. God of wet? Overwaardering van het religieuze argument in de propaganda	17
1.2.5. De <i>Enemy-theory</i>	21
1.3. Onderzoeksvraag: deelvragen en hoofdvraag	22
1.4.1. Operationalisering: inleiding	24
1.4.2. De werking van het Engels-Hollandse propagandanetwerk	24
1.4.3. De historisch gegroeide bezwaren	27
1.4.4. De invloeden van het Romeins recht in een Engels revolutionair axioma	27
1.4.5. De zoektocht naar nieuwe duiding: Tacitisme	29
1.5. Methodologie: retorica en propaganda	30
1.6. Verantwoording en wetenschappelijk belang	33
Hoofdstuk 2. De Engelse en Hollandse reactie op Willems invasie: passieve factoren.	
2.1.1. Inleiding	35
2.1.2. De leeuw brult: publieke reacties op het voornemen tot invasie van Engeland	36
2.2.1. Passieve factoren : Louis XIV, een permanente dreiging	39
2.2.2. Hugenootse vluchtelingen in de Republiek	41
2.2.3. De <i>Socēitas Jesu</i> : kwaadwillende vorstelijke raadsliden	43
2.3.1. Engelse Vluchtelingen: handel in literatuur	44
2.3.2. Het debat over de <i>Test Acts</i> in de Republiek	46
2.3.3. De Hollandse religieuze perceptie op de <i>Test Acts</i>	48
2.3.4. Het Engelse staatsrechtelijke perspectief op de <i>Test Acts</i>	52
2.4.1. Reacties op de invasie: een netwerk van getrouwen	54
2.4.2. Officieuze en officiële sturing van de publieke opinie: censuur in de Republiek	56
2.4.3. Officieuze en officiële sturing van de publieke opinie: kerk en staat	57
2.4.4. De gevolgen van de Engelse propaganda voor de Republiek	58
2.5. Besluit	60

Hoofdstuk 3. Het zwaarwichtige verleden. Charles I als ankerpunt in het publieke discours

3.1.	Inleiding	62
3.2.	Charles I. Van vorst naar martelaar in de beeltenis van Christus	64
3.3.	Historische parallellen in de propaganda	68
3.4.	De hercontextualisering van Burnets 30 januari-preken	71
3.5.	Hergebruik van politieke argumenten uit het verleden in 1688-1689	74
3.6.	Besluit	77

Hoofdstuk 4. De invloed van het Romeins recht op de *common law* in 1689 en daarvoor.

4.1.	Inleiding	79
4.2.	De receptie van het Romeins recht in Engeland tot aan het begin van de zeventiende eeuw	81
4.3.	<i>Lex, Rex</i> in de rechtzaak tegen Charles I	84
4.4.	<i>Salus populi suprema lex</i> na de <i>Restoration</i>	87
4.5.	Romeins recht in het abdicatiemodel	92
4.6.	James Steuarts' <i>Salus populi suprema lex</i> (1689)	93
4.7.	Besluit.	94

Hoofdstuk 5. De heropleving van het Tacitisme in Engeland.

5.1.	Inleiding	96
5.2.	Het Tacitisme en de <i>Reason of State</i> -filosofie	98
5.3.	Tacitus en <i>Reason of State</i> in de Republiek	100
5.4.	De Engelse receptie van Tacitus	104
5.5.	Naar een <i>Glorious Revolution</i>	110
5.6.	Het Tacitisme van Gilbert Burnet	113
5.7.	Besluit	118

Conclusie	121
------------------	-----

Literatuur	125
-------------------	-----

Bijlage	139
----------------	-----

Voorwoord

Geachte lezer,

Voor u ligt het resultaat van de proeve van bekwaamheid die mij wordt afgenomen ter afsluiting van de research master “Early Modern Intellectual History” aan de *Erasmus School of History, Culture and Communication* van de *Erasmus Universiteit Rotterdam*. Het schrijven van een scriptie kan een eenzame activiteit zijn, doch niemand werkt alleen. Daarom wil ik hier de gelegenheid benutten de personen te bedanken die de totstandkoming van deze scriptie mede mogelijk hebben gemaakt.

Als eerste ben ik dank verschuldigd aan Prof. Dr. R.C.F. von Friedeburg. Niet alleen tijdens de research master, maar ook tijdens de voorgaande bachelor-opleiding heb ik in grote mate kunnen profiteren van diens engagement, persoonlijke begeleiding, en enthousiasme voor het vak. Dit wordt gedeeld door welhaast alle docenten die verbonden zijn aan deze research master, wat tot uiting kwam in de waardevolle kritieken en de suggesties die ik in de kleinschalige en informele bijeenkomsten heb mogen ontvangen tijdens het onderzoek wat aan deze scriptie vooraf ging. In dat verband wil ik hier Prof. Dr. L. Winkel en Dr. J. Waszink met name noemen, maar daarmee de docenten niet vergeten die de boeiende cursussen hebben verzorgd die weliswaar niet direct in deze scriptie zijn verwerkt, maar niettemin een verrijking voor het leven zijn. Ook aan prof. Dr. A. Baggerman ben ik een dankwoord verschuldigd; de scriptieprijs waar zij mij op attendeerde heeft reeds geresulteerd in de eerste publicatie in een vakblad, een enorme eer voor een student. Voor de enthousiaste medewerking hieraan wil ik Dhr. P. Pesch van het Rotterdams lees kabinet bedanken, alsmede Dhr. A. Leerintveld van de Dr. P.A. Tiele-stichting.

Uiteraard wil ik mij ook richten aan mijn persoonlijke omgeving. Met zijn allen hebben we door de ziekte en het veel te vroege verlies van onze geliefde vriendin twee erg zware jaren doorgemaakt. Studie, mantelzorg en rouw laten zich niet goed combineren, waardoor een groot deel van de beschikbare tijd en aandacht in de voorbije twee jaar moest uitgaan naar datgene waar niemand mee geconfronteerd hoopt te worden. Ik wil dan ook Astrid Hulsmann bedanken voor de niet aflatende inzet om geheel alleen huis en haard functionerend te houden in hoogst onzekere en drukke tijden. Ook voor het aandachtig lezen en corrigeren van mijn soms slordige teksten ben ik haar veel dank verschuldigd. Maar bovenal wil ik Naomi Sophia Verhoeff bedanken, die van ons allemaal de grootste klappen te verduren heeft gehad. Zonder het inspirerende voorbeeld van haar doorzettingsvermogen en haar wil om vasthoudend te zijn in tijden waarin ieder ander loslaat, had ik deze klus niet geklaard. Haar moeder heeft ons het liefste wat ze bezat nagelaten, en daarmee deze studie gered. Ik dank haar nog iedere dag voor dat vertrouwen.

Ik wil daarom dan ook een woord van waardering uitspreken aan Prof. Dr. Von Friedeburg, Prof. Dr. Winkel, Dr. A. Van der Laan en Prof. Dr. P. Spierenburg voor het betoonde begrip en de bereidheid tot flexibiliteit, zonder welke ik deze studie niet tot een goed einde had kunnen brengen. Maar ook mijn ouders, die mij met raad en daad hebben bijgestaan, verdienen een woord van dank. Thijs Velthuizen, mijn broertje, wil ik roemen om zijn loyaliteit, evenals ik Bart Visch, Michiel Gommers en Jorinde Remijnse wil bedanken voor hun aanwezigheid en vaak hun eindeloze geduld. Marinka Stam heeft voor ons allemaal een waardevolle bijdrage geleverd met haar aanwezigheid op momenten dat ze zelf voor grote uitdagingen stond, waarvoor mijn dank.

Reeds in het tweede jaar van de bachelor-opleiding heeft Prof. Dr. Von Friedeburg mij in de gelegenheid gesteld kennis te maken met wetenschappelijk bronnenonderzoek. De Collectie Knuttel, de verzameling van pamfletten die soms zeer ernstig, maar vaak ook hooglijk amusant zijn, zou vanaf dat moment de rode draad door mijn studie vormen. Voor verschillende essays ter afsluiting van de cursussen in zowel de bachelor-opleiding als de research master heeft de collectie mij rijkelijk van bronnenmateriaal voorzien. Deze scriptie bouwt dan ook voort op de bachelor-scriptie “De verovering verslagen” uit 2009, waarin de publieke reacties in de Republiek op de *Glorious Revolution* werd onderzocht. Ik hoop dat de lezer dezes er evenveel plezier en stimulatie tot nadenken bij mag winnen als ikzelf heb ervaren bij het schrijven ervan.

Richard Velthuizen, Rotterdam 2011

Hoofdstuk 1. Status Quaestionis

1.1.1. Inleiding: de historische context

Op 5 november 1688 verscheen er voor de kust van het plaatsje Brixham in de Tor Bay in het Zuiden van Engeland een vloot die in formaat driemaal zo groot was als de Spaanse Armada honderd jaar eerder was geweest. De bevelhebber van de 463 schepen tellende zeemacht, stadhouder Willem III van Oranje, stond gereed om met een leger van in totaal 23.000 man sterk op uitnodiging van enkele Engelse edelen een inval te doen in Engeland,¹ om zo een einde te maken aan het absolutistische bewind van de Engelse vorst, James II Stuart. De gevreesde militaire confrontatie bleef uit, niet in de laatste plaats omdat grote delen van het leger van de Engelse vorst deserteerden, waardoor Willems invasiemacht in enkele weken rustig naar Londen kon optrekken. Uit angst voor lijf en leden vluchtte James naar Frankrijk, de troon leeg achterlatend, om van daar uit zijn pogingen te plannen om zijn macht te herstellen. Het was Willems oorspronkelijke plan geweest om een bemiddelingspositie in te nemen tussen James en de ontevreden facties in zijn land.² Maar nu er door James' vlucht een machtsvacuüm was ontstaan, was het voor Willem al snel duidelijk hoe nu te handelen: hij wilde koning van Engeland worden.³ En hoewel er geen duidelijk scenario bestond over hoe te handelen wanneer James van de troon was gestoten,⁴ kreeg hij wat hij wilde. Met de steun van het parlement werd Willem op 31 januari 1689 samen met zijn vrouw Maria II Stuart -de dochter van de gevluchte koning- tot vorstenpaar van Engeland gekroond. De operatie leek vlekkeloos verlopen, en spoedig zou Willems invasie in Engeland in de propaganda tot *Glorious Revolution* worden gedoopt.⁵

De aanleiding om Willem te verzoeken tot een gewapend ingrijpen had voor de Engelse edelen gelegen in het voornemen van de katholieke James om de *Test Acts* en de *Penal Laws* af te schaffen, wat wettelijke beperkingen waren die het de katholieken en de aanhangers van de vele sekten in Engeland onmogelijk maakten om toe te treden tot de publieke ambten. De afschaffing van deze wetten was voor James een onderdeel van een ambitieus programma tot modernisering van De Engelse staat. James was namelijk van mening dat de uitsluiting van katholieken en andere religieuze denominaties een vorm van kapitaalvernietiging was die de opstuwung van Engeland in de vaart der volkeren zou gaan bemoeilijken.⁶ Maar in de verwezenlijking van zijn moderne ambities gebruikte James een oud middel; vrezend dat het Parlement zijn plannen zou afwijzen, drukte James zijn beslissingen in de afschaffing van de *Test Acts* door met gebruikmaking van zijn vorstelijke prerogatieve macht, en zette daarmee het Parlement en de kerkelijke elite buiten spel.⁷ James' plannen veroorzaakten een

¹ J.I. Israel; J. Parker, "Of providence and protestant winds", in: J.I. Israel (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 337.

² D. Onnekink, *The Anglo-Dutch favorite. The career of Hans Willem Bentinck, 1th Earl of Portland (1649-1709)*. Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht (Utrecht 2004) 38. Zie tevens de inleiding bij hoofdstuk 2 van deze scriptie.

³ R.S. Kay, "William III and the legalist revolution", in: *Connecticut law review* 32 (2000) 1656.

⁴ L. Schwoerer, "Propaganda in the revolution of 1688-89", in: *The american historical review* 82, nr. 4 (1977) 846.

⁵ L.G. Schwoerer, "Introduction", in: L.G. Schwoerer (red.), *The Revolution of 1688-1689. Changing perspectives* (Cambridge 1992) 3. De term werd als eerste gebruikt door John Hampden in 1689 in *The House of Lords*, en verscheen in 1706 in de preken van Gilbert Burnet. Zie over de geleidelijke acceptatie van "Glorious Revolution": J.R. Hertzler, "Who dubbed it 'The Glorious Revolution?'" , in: *Albion: A quarterly journal concerned with British studies* 19, nr. 4 (1987) 579-585. Overigens noemde Gilbert Burnet de invasie reeds op 21 december 1688 "a Glorious Work". Gilbert Burnet, *A sermon preached in the Chappel of St. James's before His Highness the Prince of Orange, the 23d of December, 1688* (Londen, Richard Chiswell, 1688) 5. Cambridge University Library, Early English Books Online Wing/B5884. Zie bijlage, nr.30.

⁶ S.Pincus, *1688. The first modern revolution* (New Haven, Londen 2009) 180-181.

⁷ J.R. Jones, "The revolution in context", in: J.R. Jones, *Liberty secured? Britain before and after 1688* (Stanford 1992) 19.

intens maatschappelijk debat, dat werd gevoerd in een grote hoeveelheid pamfletten waarin de mede- en tegenstanders van James' politiek elkaar trachtten te overtuigen van hun gelijk.

In de Republiek werd de Engelse discussie over de voorgenomen afschaffing van de *Test Acts* met grote interesse gevolgd. Hier bestond de angst dat James' emancipatieplannen van Engeland een katholieke natie zouden maken, waarna een alliantie tussen Frankrijk en Engeland zeer waarschijnlijk zou zijn. Met het Rampjaar 1672 nog vers in het geheugen, was de angst voor een dergelijk katholiek monsterverbond groot, zeker omdat vanuit de perceptie die in de Republiek bestond het beleid van Louis XIV in de voorbije jaren hoogst onbetrouwbaar was geweest. In 1685 had hij het Edict van Nantes -de institutionele garantie voor de tolerantie voor de Hugenoten- afgeschaft, wat een grote vluchtelingenstroom van Franse protestanten naar de Republiek op gang had gebracht. De territoriale ambities die Louis vertoonde in de Duitse gebieden, voedden de angst dat de Franse koning plannen had tot de verovering en de katholisering van geheel Europa.⁸ De afschaffing van de *Test Acts* in Engeland, en de emancipatie van het katholieke volksdeel wat daarop verwacht werd, maakten deze voorstelling van zaken plotseling zeer levendig. De interesse die in de Republiek voor het Engelse debat bestond, wordt weerspiegeld in de samenstelling van de pamfletten uit 1688-1689 in de Collectie Knuttel; 27% van de pamfletten (uit de jaren 1688-1689 gezamenlijk 865 publicaties) zijn van Engelse oorsprong, en gaven al dan niet vertaald in het Nederlands de Engelse standpunten weer.⁹

De geboorte van de eerste zoon van James en Maria van Modena in juni van 1688 maakte de situatie nog dreigender. James had een zwakke gezondheid, en de hoop was erop gevestigd dat hij na zijn dood door zijn protestantse dochter, Maria II Stuart, opgevolgd zou worden. Maar door de geboorte van een mannelijke troonopvolger vervloog deze hoop, en de katholieke opvoeding die de jonge James Francis Edward zou gaan krijgen maakte dat de situatie op de lange termijn niet veel hoopvoller zou gaan worden. Het is dan ook pas na de geboorte van de jonge prins dat de voorbereidingen voor de invasie in het grootste geheim in gang zijn gezet.¹⁰ Een onderdeel van die voorbereidingen was het organiseren van een groots opgezette propagandacampagne. Willem liet door zijn raadspensionaris Caspar Fagel met grote zorgvuldigheid een handvest opstellen,¹¹ onder de titel *Declaratie van syn hoogheyt Wilhem Hendrik, behelsende de redenen die hem bewegen met de wapenen in het koninkrijk van Engelant over te gaen tot bescherming van de protestantse religie*.¹² Willem liet het handvest ook in het Engels, Frans en Duits vertalen, zodat in geheel Europa zijn beweegredenen bekend zouden zijn. De Schotse predikant Gilbert Burnet nam de vertaling in het Engels voor zijn rekening.¹³ Burnet stond hoog op de *most wanted list* van James, en had na zijn vlucht uit Engeland en aan het hof van de stadhouder als huispredikant het vertrouwen van Willem en Maria had gewonnen. Tot grote

⁸ Onnekink, "The Anglo-Dutch favorite", 31-33. K.H.D. Haley, "The Dutch, the invasion of England, and the alliance of 1689", in: L.G. Schworer (red.), *The Revolution of 1688-1689. Changing perspectives* (Cambridge 1992) 25.

⁹ Recentelijk heeft ook Emma Bergin een inventarisatie gemaakt van de Engelse pamfletten in de Collectie Knuttel, maar heeft er daarbij voor gekozen de herdrukken en dubbele exemplaren buiten beschouwing te laten. Deze zijn in bovenstaande berekening wel meegenomen. E. Bergin, "Defending the true faith: religious themes in Dutch pamphlets on England, 1688-1689", in: Onnekink, *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham, Burlington 2009) 225. Voor een inventarisatie van de pamfletten die zowel in de Republiek als in Engeland zijn gepubliceerd: Zie de bijlage.

¹⁰ Onnekink, "The Anglo-Dutch favorite", 35.

¹¹ T. Claydon, *William III and the Godly revolution* (Cambridge 1996) 64-71.

¹² Caspar Fagel, *Declaratie van Syn Hoogheyt Wilhelm Hendrik, By der Gratie Gods, Prince van Orangien, &c. Behelsende de redenen die Hem bewegen over te gaen met de Wapenen in het Koninkrijk van Engelant over te gaen tot Bescherming van de Protestantse Religie, ende tot Herstellinge van de Wetten en Vryheden van Engelant, Schoitlant en Yerland* (Den Haag, Aernout Leers, 1688). Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Collectie Knuttel, nrs. 12774 t/m 12778.

¹³ Gilbert Burnet, *Bishop Burnet's history of his own time: with the suppressed passages of the first volume, and notes by the earls of Dartmouth and Harwicke, and speaker Onslow, hitherto unpublished. To which are added the cursory remarks of swift, and other observations*. 6 volumes, vol. 3 (Oxford Clarendon Press, 1823) 286.

ergernis van de vorst had hij vanuit de Republiek het beleid van James fel bekritiseerd in vele pamfletten, dus werkte hij graag mee aan de verspreiding van de *Declaration*. Volgens Jonathan Israel was de verspreiding van Willems *Declaration* ongekend tot aan 1688, de grootste uit de vroegmoderne tijd.¹⁴ Fagel had verschillende drukkers in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag onder de voorwaarde van strikte geheimhouding geboden de *Declaration* in grote oplagen te drukken,¹⁵ om deze daarna heimelijk naar Engeland en Schotland te laten vervoeren. Vervolgens werden de oplagen op verschillende locaties opgeslagen, om deze vlak voordat Willem voet aan wal zou zetten op een afgesproken moment onder de Engelse bevolking te laten verspreiden. Engeland werd aan de vooravond van de invasie overspoeld door Willems propaganda, tot wanhoop van James, die na een vruchteloos verbod op het bezit of het lezen van de *Declaration* zijn propagandisten de opdracht gaf een tegenoffensief te starten.¹⁶ Er verschenen in Engeland verschillende satirische commentaren op de *Declaration*, waarvan er in de Collectie Knuttel in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag één exemplaar bewaard is gebleven.¹⁷ Dit is tevens het enige Engelstalige pamflet in de collectie is dat zich negatief uitlaat over Willems invasie.

1.1.2. Oriëntatie

Het argument dat Willem had gebruikt om het vertrouwen van de Engelse bevolking voor zich te winnen had echter een negatieve uitwerking op zijn opereren toen hij eenmaal zijn zinnen op de Engelse troon had gezet. In de openingsparagraaf van zijn *Declaration* had Willem zich namelijk “*indispensably bound*” verklaard “*to endeavour to preserve and maintain the established Lawes, Liberties and Costumes: and above all the Religion and worship of God, that is established among them*”.¹⁸ De *Declaration* miste zijn uitwerking in eerste instantie niet, want Willem kon aanvankelijk inderdaad bij grote delen van de bevolking rekenen op sympathie. De ooggetuigenverslagen die naar de Republiek werden gestuurd, verhaalden van vrouwen die “*tot de knieden toe in het water liepen om hem te verwelkomen, kusten hem de handen, vielen op haar knien, ende andere blijde teekenen meer, riepen alle Godt blesjou, Godt blesjou*.”¹⁹ Maar toen Willem eenmaal had besloten om met niets minder tevreden te zijn dan de Engelse troon, bleek dat de belofte *to preserve and maintain the established Lawes, Liberties and Costumes* in de verwezenlijking van zijn wens een groot obstakel vormde. Door zijn formulering in de *Declaration* werd zijn politieke speelveld ernstig beperkt. Met regelmaat werd Willem geconfronteerd met de werkelijkheid van de manke politieke instituties en invalide juridische procedures. Dit bleek op pijnlijke wijze toen Willem de leden van het Parlement bijeen riep, waarvan de bijeenkomst volgens het staatsrecht geïnitieerd diende te worden door de vorst.²⁰ Daarom kwamen de leden van het Parlement als *Convention* bijeen, maar de *Convention* miste iedere bevoegdheid om te besluiten tot het

¹⁴ J.I. Israel, “General introduction”, in: J.I. Israel (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 14.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ James II Stuart, *By the King, a proclamation Whereas the Prince of Orange and his adherents, who design forthwith to invade Our kingdoms, in order thereunto have contrived and framed several treasonable papers* (Londen, Charles Bill; Henry Hills; Thomas Newcomb, 1688). Guildhall Library, EEBO Wing (2nd ed.) J263. Zie bijlage, nr.50.

¹⁷ Anoniem, *The Prince of Orange his declaration: shewing the reasons Why he Invades England*. (Londen, Randal Taylor, 1688) KB Knuttel, nr. 12773. Deze publicatie is door Knuttel foutief toegeschreven aan Burnet.

¹⁸ Caspar Fagel, *The declaration of his highness William Henry, By the Grace of God Prince of Orange, &c. Of the Reasons inducing him to appear in Armes in the Kingdome of England, for Preserving the Protestant Religion, and for Restoring the Lawes and Liberties of England, Scotland and Ireland* (Den Haag, Arnold Leers, 1688) 1. KB Knuttel, nr. 12773.

¹⁹ Anon., *Seecker ende omstandigh verhael Van het gepasseerde, zedert het overgaen van Syne Hoogheydt naer Engelandt. Van den 11 November tot den 23 dito* (Den Haag, J. Scheltus, 1688) 3. KB Knuttel, nr. 12798.

²⁰ Kay, “William III and the legalist revolution”, 1650.

afzetten van James, en waren allermindst gerechtigd een nieuwe vorst te installeren. Zonder de spil in het bestuurlijke apparaat van Engeland, welke tot op dat moment was gevormd door James, was het bestuur vleugellam. Willem zag zichzelf hiermee voor een dilemma geplaatst: hoe wordt een troonpretendent op legitieme wijze tot vorst uitgeroepen, wanneer het staatsrecht niet op een interregnum is berekend? Dit staatsrechtelijke vraagstuk vereiste van de betrokken partijen veel inventiviteit en bereidheid tot het nemen van *ad hoc* besluiten. De Engelse wet voorzag uiteraard niet in een juridische legitimatie van een buitenlandse invasiemacht die gepaard ging met een opstand van de lokale adel. Op het moment dat werd besloten Willem tot vorst te verheffen, waren zowel de invasie, de steun aan Willem van de *Convention*, en de voorgenomen troonsbestijging juridisch onmogelijk in de ogen van de wetten waarvan Willem in zijn *Declaration* had beloofd deze in acht te nemen. De uitdaging voor Willem was om zijn onderneming na zijn troonsbestijging als legaal voor te stellen, of in ieder geval, zo legitiem als mogelijk. De samenstelling van een netwerk van propagandisten, bestaande uit predikers, juristen en broedschrijvers die allen op een eerder moment in hun leven hadden bewezen dat ze Willems vertrouwen waard waren,²¹ moest hierin helpen.

Het spanningsveld tussen de illegaliteit van de invasie en de voorgenomen machtswisseling enerzijds, en de wens om Willem op een legitieme wijze de troon te krijgen anderzijds, toont zich niet alleen in de propaganda die door Willem en zijn netwerk werd gevoerd, maar ook in de maatschappelijke discussie die in Engeland losbrak over de wenselijkheid, de vormgeving en de legitimatie van het nieuwe bestuur. Burnet, die op uitnodiging van Willem meegegaan was naar Engeland,²² en door Willem vlak voor de overtocht tot kapelaan van de vloot was benoemd, zou een centrale rol gaan spelen in het opzetten van het propagandanetwerk.²³ Ondanks de zorgvuldigheid waarmee de *Declaration* door Fagel was geformuleerd,²⁴ was Burnet zich klaarblijkelijk bewust van de wettelijke mankementen, want hij verliet zich in zijn eerste openbare optredens in Engeland, die bestonden uit publieke dankdiensten voor de succesvolle invasie, voornamelijk op de autoriteit die boven iedere wet staat: de Goddelijke voorzienigheid.²⁵ De invasie werd vooral voorgesteld als Gods ingrijpen in de wereldlijke politiek, en er werd benadrukt dat God Willem had gebruikt als een tweede Messias om het Europese protestantisme te redden. Deze protestants-chiliastische retoriek die door het kamp van Willem werd gebruikt, heeft tot zeer recent bij verschillende historici geleid tot de conclusie dat zowel in Engeland als in de Republiek de politieke realiteit voornamelijk werd geïnterpreteerd in religieuze termen.²⁶ Dit standpunt is tot op heden dominant in de historiografie over Willems invasie en machtsovername, maar verdient een kritische heroverweging. In deze scriptie zal worden aangetoond dat de religieuze argumentatie in het revolutionaire discours in Engeland in de eerste momenten na Willems invasie wellicht als een raamwerk fungeerde waarbinnen de chaotische politieke omstandigheden geduid en inzichtelijk gemaakt konden worden, maar dat

²¹ Claydon, "William III and the Godly revolution", 64-71.

²² Burnet, "Bishop Burnet's history of his own time", 288.

²³ Idem, 67. R. Velthuis, "De verovering verslagen. Publieke reacties en propaganda in de Engelse en Hollandse pamfletliteratuur tijdens de Glorious Revolution 1688-1689", in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011) 114.

²⁴ Burnet, "Bishop Burnet's history of his own time", 286-287.

²⁵ Zie bijvoorbeeld Burnets preek van 23 december 1688: "*Het is van den Heere geschiedt, met gelijk den Hemel en Aarde, noch gelijk de ontbeeringen van dag en nacht, en de hele keten van de tweede oorsaken zijn werk zijn; alle spring-aders van de Natuur zijn door hem opgewonden, zodat alle dingen eenige wijze zijn werk zijn.*" Het pamflet is welhaast één lange chiliastische belijdenis. Gilbert Burnet, *Een predikatie, gepredikt in de capel van S^t. James, voor zijn hoogheid den prins van Oranje*. (Amsterdam, Wed. Steven Swart, 1689) 1. KB Knuttel, nr. 13154. De oorspronkelijke publicatie was: *A sermon preached in the Chappel of St. James's before His Highness the Prince of Orange, the 23d of December, 1689*. Zie bijlage, nr.30.

²⁶ Hierop wordt ingegaan in §1.2.4. van dit hoofdstuk.

deze retoriek naarmate de ontwikkelingen zich in Engeland ontvouwen in toenemende mate naar de achtergrond verdween, en plaats maakte voor beschouwingen waarin de *Lawes, Liberties and Costumes* van het Engelse volk werden bediscussieerd vanuit seculiere overwegingen.

Het revolutionaire discours wat in de Engelse pamfletten is weergegeven, geeft namelijk blijk van een opmerkelijke verschuiving van argumentatie naarmate de politieke ontwikkelingen zich ontvouwen. De rol van de goddelijke voorzienigheid waar in de propaganda over wordt gesproken, toont de feitelijke armoede aan legitieme argumenten in het kamp van Willem nadat zij onverwacht geconfronteerd waren met de vlucht van James. De religieuze propaganda, die zowel in de Republiek als in Engeland tijdens de eerste maanden een overheersend geluid liet horen, toont dus in tegenstelling met de dominante visie in de historiografie, het gebrek aan staatsrechtelijke concepten die de machtswisseling tussen James en Willem zouden kunnen valideren. Dit is niet verwonderlijk, wanneer wordt bedacht voor welke problemen Willem zich geplaatst zag. Als grootste struikelblok speelde de kwestie van de illegitieme invasie, die door de machteloosheid van de *Convention* niet opgelost kon worden. Om de goedkeuring uit te kunnen spreken over de invasie, moest dus als eerste de relatie tussen James en de *Convention* worden ontkoppeld, wat een staatsrechtelijke onmogelijkheid was. De Engelse troon was namelijk uitsluitend overdraagbaar bij de dood van de zittende vorst, en daarin zat nu net de moeilijkheid; de vorst zat dan wel niet op de troon, maar verbleef springlevend in Frankrijk, en liet zijn machtsaanspraak allerminst varen.²⁷ Het afzetten van de vorst was daarmee geen optie, want dan zou de troon op termijn wederom in handen komen van de pasgeboren katholieke opvolger. In de verschillende suggesties die werden gedaan in de vergaderruimte van de *Convention*, weerklonken dan ook verschillende argumenten die slechts enkele decennia daarvoor nog tot de meest radicale verzetstheorieën hadden behoord. De meer hapklare oplossingen zoals de *Conquest-theory*, waarbij Willem zich als een “Tweede Veroveraar” sinds 1066 de troon eigen zou maken, of de zienswijze dat James de wraak van God onderging wegens wangedrag, werden door Willem zelf van de hand gewezen, omdat deze flinterdunne onderbouwing met gemak door de oppositie doorgeprikt zou kunnen worden.²⁸ Er werden voornamelijk door de *Whigs* enkele juridische concepten ontwikkeld waarin het axioma herkenbaar was over het gelegitimeerd verzet tegen een vorst die zich schuldig maakt aan contractbreuk.²⁹ Een ander veelgehoord model dat moest wedijveren met de contractgedachte, was de theorie waarin James door zijn vlucht de troon vrijwillig de rug had toegekeerd, en daarmee desertie had gepleegd aan het Engelse volk, waardoor de troon *vacant* geworden was.³⁰ In beide theorieën werd James aangemerkt als de nalatige partij, maar de implicaties van de theorieën verschilden hemelsbreed. Zo was het voor de royalistische *Tories* aanvankelijk onacceptabel om de troon als *vacant* te beschouwen, omdat hiermee het concept van de erfopvolging in de monarchie opzij werd geschoven, waardoor er in Engeland een *verkiezbare monarchie* zou ontstaan.³¹ Ondertussen werd het debat in de *Convention* op de voet gevolgd door verschillende auteurs in het land, die er hun eigen visie op publiceerden. Uit deze commentaren blijkt dat, naarmate de oplossingen zich aandienden voor de staatsrechtelijke problemen, de religieuze argumenten in toenemende mate naar de achtergrond verdwenen, en plaats maakten voor een publieke discussie over de gevonden constructies op seculiere juridische gronden.

²⁷ P. Monod, “Jacobitism and country principles in the reign of William III”, in: *The historical journal* 30, nr. 2 (1987) 295.

²⁸ Kay, “William III and the legalist revolution”, 1654.

²⁹ T. Harris, *Revolution. The great crisis of the British monarchy 1685-1720* (Londen 2006) 314-315.

³⁰ Idem, 324.

³¹ J. Miller, “The Glorious Revolution”: ‘contract’ and ‘abdication’ reconsidered”, in: *The historical journal* 25, nr. 3 (1982) 545.

1.2.1. Historiografie: het verschil in aandacht

Tussen de Nederlandse en de Anglo-Amerikaanse historiografie bestaat er een groot verschil in aandacht voor de invasie van Willem en zijn machtswisseling met James,³² waardoor de visie op de *Glorious Revolution* als uitsluitend Engelse aangelegenheid lange tijd heeft gedomineerd. Het aantal Nederlandstalige publicaties over Willems invasie is uiterst beperkt, waardoor deze toch niet onbelangrijke episode bij het bredere publiek veelal onbekend blijft. Een mooie uitzondering wordt gevormd door een Nederlandse vertaling van het boek van Lisa Jardine, *Going Dutch* uit 2007, dat een rijk geïllustreerde en uitvoerige studie biedt van de interculturele connecties tussen de Republiek en Engeland gedurende de zeventiende eeuw.³³ Hoe beperkt de Nederlandse aandacht voor de machtswisseling in 1688-1689 is, wordt getoond door het korte historiografische overzicht van P. Rietbergen, waarin geconcludeerd wordt dat de Nederlandse geschiedschrijving hierover voornamelijk de bedoeling had om met stichtelijk vermaak de patriottische sentimenten te mobiliseren, en nationale waarden te idealiseren.³⁴ Relatief beperkt is Rietbergens aandacht voor een studie uit 1938, *De Engelschen tegen de Hollanders in Engelland 1688-1689* van Gregorius van Alphen. Van Alphen beschrijft hier hoe de Engelsen de ontwikkelingen ten tijde van de Willems invasie volgden, en legt hierin de nadruk op de reactie van de Engelse samenleving op de aanwezigheid van de Hollandse troepenmacht en de politiek van Willem na zijn kroning in 1689.³⁵ Volgens Van Alphen werd deze reactie mede bepaald door een historisch gegroeide afkeer voor de Hollanders, die opnieuw opleefde door Willems voorkeursbehandeling van zijn landgenoten na zijn troonsbestijging.³⁶ Daarnaast wijdt hij een hoofdstuk aan de pamflettenstrijd die in de Engelse samenleving losbarstte als gevolg van de Hollandse invasie.³⁷ Als bronnen hiervoor gebruikte hij 156 pamfletten uit de verschillende collecties in Engeland, maar ook is hij te rade gegaan in de collectie Knuttel.³⁸ De opmerking van Van Alphen dat “tot nu toe de ‘Dutch’ in alle mogelijke pamphletten waren zwart gemaakt”,³⁹ roept de vraag op hoe dat zich verhoudt met de jubelstemming waarvan in de pamfletten aan de Hollandse zijde verslag werd gedaan, want zoals Rietbergen reeds opmerkte, zijn in de collectie Knuttel in overgrote meerderheid soortgelijke positieve berichten te vinden.⁴⁰ De aard en inhoud van de collectie Knuttel toont dus een ander beeld over de afwijzende geluiden in de Engelse pamfletliteratuur dan Van Alphen vermeldt. De afwezigheid van negatieve uitlatingen over de Hollandse verrichtingen in Engeland in de Hollandse pamflettenliteratuur wijst op een kennelijk goed georganiseerd propagandamechanisme in de Republiek, waarmee werd getracht invloed uit te oefenen op de publieke opinie. Eerder onderzoek heeft uitgewezen dat de perceptie in de Republiek op de gebeurtenissen overzee mede gekleurd werd door de jacht op de Jacobitische propaganda in Engeland.⁴¹ Het propagandamechanisme dat door Willem in Engeland in het leven werd

³² E. Meijers; D. Onnekink, “Introduction: Redefining William III”, in: E. Meijers; D. Onnekink (red.), *Redefining William III: the impact of the king-stadholder in international context* (Michigan 2007) p. 3.

³³ L. Jardine, *Gedeelde weelde. Hoe de zeventiende-eeuwse cultuur van de Lage Landen Engeland veroverde en veranderde* (Amsterdam 2008).

³⁴ P.J.A.N Rietbergen, “A faithful alliance? William III and England in Dutch historiography, 1688-9 to 1988-9”, in: J.I. Israel (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 479.

³⁵ G. Van Alphen, *De Engelschen tegen de Hollanders in Engelland 1688-1689* (Assen 1936).

³⁶ idem, p. 70-91; Israel, “The Dutch role in the Glorious Revolution”, J.I. Israel (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 141 en 143.

³⁷ Van Alphen, “De Engelschen tegen de Hollanders in Engelland”, 280-300.

³⁸ idem, ‘voorrede’.

³⁹ idem, p. 280.

⁴⁰ Rietbergen, “A faithful alliance”, 467-468.

⁴¹ Velthuisen, “De verovering verslagen”, 97-114.

geroepen, en hoe dit zijn invloed had in de sturing van de publieke opinie over Willems invasie in de Republiek, is het onderwerp van het tweede hoofdstuk van deze scriptie.

De omvang van de Anglo-Amerikaanse aandacht voor Willems machtsovername is geheel tegengesteld aan de mate van aandacht op het Continent. Blijkbaar heeft het aantal publicaties de historiografen voornamelijk ontmoedigd om een compleet historiografisch overzicht te maken, want zoals Lois Schwoerer opmerkt, is een complete historiografie over deze politieke omwenteling tot op heden niet geschreven.⁴² De belichting van de verschillende aspecten die het domein zijn van diverse historische sub-disciplines, zal een integratie van de historiografie uiteindelijk niet eenvoudiger maken. Een goed voorbeeld van hoe de onderwerpen over de *Glorious Revolution* welhaast onverenigbaar kunnen zijn, wordt getoond in een recensie van Groenhuis uit 1990. Groenhuis heeft hierin een overzicht van enkele toenmalig recente publicaties geïnventariseerd, waarin hij ter bevordering van de overzichtelijkheid de verschenen literatuur verdeelt in drie categorieën.⁴³ Hij onderscheidt de verhandelingen over de *Glorious Revolution* zelf, de literatuur waarin de hoofdrolspelers worden belicht -met de blik voornamelijk op Willem gericht-, en de literatuur over het 'decor' van de *Glorious Revolution*, een verzamelnaam voor de culturele en maatschappelijke achtergronden van de *Glorious Revolution* tot en met de paleistuinen van Willem en Maria.⁴⁴ Zijn keuze om zich te beperken tot de recente literatuur kwam voort uit het gegeven dat het 300-jarig jubileum van Willems troonsbestijging in 1989 voor tal van instellingen en instituten een passende aanleiding vormde om de aandacht opnieuw te doen uitgaan naar de periode rondom de *Glorious Revolution*.⁴⁵ Niet alleen werd dit jubileum omarmd als een aansporing om tal van nieuwe subjecten aan grondig onderzoek te onderwerpen, maar werden er eveneens in zowel Nederland als in Engeland diverse culturele manifestaties gestart om het jubileum bij een breder publiek onder de aandacht te brengen.⁴⁶ De mate waarin de *Glorious Revolution* in Nederland thans een plaats heeft in de publieke beleving, toont het wisselende succes van deze pogingen. Een nadere verklaring van de grotere aandacht voor Willems invasie in Engeland ligt in de gevolgen die de *Glorious Revolution* heeft gehad, en in het heden nog steeds heeft voor de verhoudingen tussen katholieken en protestanten in Ierland. De gebeurtenissen in Noord-Ierland in 1688-1702 werden door sektarische en separatistische groeperingen tot recent als een legitimatie ervaren voor gewelddadige acties tegen burgers en de overheid. Met name de "Oranjemarsen" -ter herdenking van de overwinning van Willem op James in de slag aan de Boyne op 12 juli 1690- in Belfast en Portadown waren vaak de aanleiding tot politiek geweld en burgerlijke onrust, niet zelden met dodelijke slachtoffers tot gevolg.⁴⁷ Nog zeer recent was een bezoek aan Dublin door de Engelse vorstin zwaar beladen, wat resulteerde in openbare protesten, vlagverbrandingen en bommeldingen.⁴⁸ Deze politisering van het verleden kan als reden worden aangemerkt dat de *Glorious Revolution* in de Britse collectieve herinnering pregnanter aanwezig is dan in Nederland, of elders in het Westen.

⁴² Schwoerer, "Introduction", 2. Donald E. Wilkes en Mathew Kramer geven een literatuuroverzicht van vele honderden titels op www.thegloriousrevolution.org. Deze lijst is sinds 2002 echter niet meer geactualiseerd.

⁴³ G. Groenhuis, "De Glorious Revolution van 1688 herdacht", in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105, nr. 3 (1990) 394-404.

⁴⁴ idem, p. 402.

⁴⁵ idem, 401; L.G. Schwoerer, "Celebrating the Glorious Revolution, 1689-1989", in: *Albion: A quarterly journal concerned with British studies* 22, no. 1 (1990) 15. Voor een overzicht en een recensie op enkele van de meest vruchtbare publicaties die ontstonden uit diverse wetenschappelijke conferenties: S. Taylor, "Plus ça change...? New perspectives on the revolution of 1688", in: *The historical journal* 37, nr. 2 (1994) 457-470.

⁴⁶ L. Schwoerer, "Celebrating the Glorious Revolution, 1689-1989", 15 noot 52.

⁴⁷ M.H. Ross, "Psychocultural interpretations and dramas: identity dynamics in ethnic conflict", in: *Political Psychology* 22, nr. 1 (2001) 157-158; N. Jarman, "The Orange arch: creating tradition in Ulster", in: *Folklore* 112, nr. 1 (2001) 1.

⁴⁸ www.nos.nl/artikel/241050-britse-koningin-begint-iers-bezoek.html (15-07-2011). Zie voor een overzicht van het Orangisme en de politieke en maatschappelijke gevolgen hiervan: K. Haddick-Flynn, *Orangeism. The making of a*

Het debat dat werd gevoerd als gevolg van de intensivering van academische aandacht na 1989 vormde de aanleiding om tot een definitieve methodologische breuk met de langlevende traditie van de historische *Whig*-interpretatie.⁴⁹ Naar de goede gewoonte van debatterende historici, vormden zich vrijwel direct nadat met het eigen verleden was gebroken verschillende kampen rondom de veelzeggende titels ‘revisionisten’, ‘anti-revisionisten’ en ‘post-*Whigs*’.⁵⁰ Dit toont andermaal de moeite waarmee historici tot een consensus konden en kunnen komen over het belang en zelfs de aard van de *Glorious Revolution*. Want hoewel de *Whig*-interpretatie (H. Butterfield verzilverde deze term in 1931) in de huidige geschiedfilosofie de nogal balinerende benaming is voor iedere theorie die een teleologische of finalistische visie op het verleden hanteert, en deze visie in toenemende mate in diskrediet is geraakt in de moderne historische academische disciplines, heeft de *Whig*-traditie tot ver in twintigste eeuw zijn invloed doen gelden.⁵¹ John Morrill vertolkte in 1991 de opvatting binnen de revisionistische school waarin er elementen van *Whig*-visie op de invasie als een aristocratische *coup d'état* na een kritische weging werden behouden, namelijk dat “*The Sensible Revolution of 1688-89 was a conservative Revolution. It did not create damaging new rifts in the English nation, although it did sharpen and to some extent extend divisions in Scotland and Ireland that were of lasting consequence.*”⁵² H. Trevor Roper, die meer een Post-*Whig*-interpretatie op het verleden hanteert, vermeldde een jaar later over de stelling die in de negentiende eeuw werd geformuleerd door T.M. Macaulay dat “*...whatever modifications we make to the classical Whig interpretation, in the end it is difficult to contest (...) that the English Revolution saved England from a different kind of revolution a century later*”.⁵³ Aan de andere zijde van het spectrum in dit debat bevond zich onder andere Tim Harris, die in 1999 nog steeds de noodzaak zag om de vraag te stellen of de *Whig*-visie niet aan herziening toe was, want wellicht was het “*simply the case that a Dutch invasion (...) led to the downfall of a king who wore three crowns*”.⁵⁴ De continuering van het verleden van de Engelse samenleving voor en na 1688-1689 zoals deze in de *Whig*-visie wordt benadrukt werd in dit debat dus tegen een kritisch licht gehouden, en in verschillende subdisciplines heeft de traditionele visie stand kunnen houden.⁵⁵ In de economische geschiedenis daarentegen worden de maatschappelijke en economische hervormingen die na 1689 hebben plaatsgevonden gezien als een radicale breuk met het verleden. Zo betogen de economisch historici John Wells en Douglas Wills dat “*This revolution deposed a monarch, ended the notion of a “divine right of kings,” and led eventually to Parliamentary supremacy. The resulting institutional changes ushered in financial developments that laid the foundations for the Industrial Revolution and ultimately established Britain as a world power*”.⁵⁶

tradition (Dublin 1999).

⁴⁹ Taylor, ‘Plus ça change...?’, 457.

⁵⁰ ibidem. Zie ook: Israel, ‘General introduction’, 10-11; Schwoerer, ‘Introduction’, 7.

⁵¹ H. Beliën, G.J. van Setten (red.), *Geschiedschrijving in de twintigste eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991) 119-120; Schwoerer, ‘Introduction’, 6.

⁵² J. Morrill, “The sensible revolution”, in: J.I. Israel (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 103.

⁵³ H. Trevor Roper, “Epilogue: the Glorious Revolution”, in: J.I. Israel (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 494.

⁵⁴ T. Harris, “The people, the law, and the constitution in Scotland and England: a comparative approach to the Glorious Revolution”, in: *The journal of British studies* 38, nr 1 (1999) 58.

⁵⁵ Zie bijvoorbeeld § 1.2.5.

⁵⁶ J. Wells; D Wills, “Revolution, restoration, and debt repudiation: the Jacobite threat to England’s institutions and economic growth”, in: *The Journal of Economic History* 60, Nr. 2 (2000) 418. Opmerkelijk is dat de koppeling van de Engelse industrialisering door andere historici juist weer wordt beschreven als “*Whig history of the most egregious sort*”. G. Clark, “The political foundations of modern economic growth : England 1540-1800”, in: *The journal of interdisciplinary history* 26, nr. 4 (1996) 563-588: 588.

Deze opmerking legt een probleem bloot: de veranderingen die de *Glorious Revolution* teweeg hebben gebracht, worden niet duidelijk wanneer er een te nauwe focus wordt gehanteerd op de jaren 1688 en 1689.

1.2.2. Verbreding van de focus

Deze veranderingen gaan aan de onderzoeker voorbij wanneer deze een te beperkt blikveld hanteert. Er gaan in het wetenschappelijk debat over de *Glorious Revolution* dan ook steeds meer stemmen op om de gebeurtenissen van 1688-1689 uit het isolement te halen waarin het gedurende de jarenlange *Whig*-weergave is geplaatst. Historici die zich verdiepen in de late Stuart-periode, realiseren zich in toenemende mate dat de gebeurtenissen van de jaren 1688-1689 niet zijn te beschouwen als een machtswisseling waarbij uitsluitend de politieke elite betrokken was. In recente studies, die een aanmerkelijk bredere focus hanteren dan in de traditionele geschiedschrijving gangbaar geweest is, worden de gebeurtenissen tijdens de *Glorious Revolution* in toenemende mate gekoppeld aan de Engelse politieke ontwikkelingen van de gehele voorgaande eeuw. Steeds meer historici komen tot het inzicht dat de argumenten in de politieke discussies rondom de abdicatie van James, de troonsbestijging van Willem en Maria, maar ook het *Allegiance*-debat over de aflegging van de eed van trouw aan Willem, hun gewicht hebben gekregen gedurende de vele crises waar Engeland in de zeventiende eeuw mee is geconfronteerd. Bijkomend ontstaat er tevens meer oog voor de directe en indirecte gevolgen van de *Glorious Revolution*, waarbij er een verschuiving in aandacht merkbaar is van de machtswisseling tussen James en Willem als een geïsoleerd moment in een als constant beleefde geschiedenis, naar de verre gaande sociale en economische gevolgen voor Engeland en de verschuivingen in de Europese machtsbalans in de decennia na de *Glorious Revolution*. Zo suggereert Harold J. Berman om de omslag in de Britse politieke geschiedenis niet langer te lokaliseren in de jaren 1688-1689, maar om deze jaren te zien als “*the dénouement, the final settling down, of the Revolution that commenced in 1640*”.⁵⁷ Berman ziet in de periode 1640-1689 een transformatie van de macht van het Parlement die gepaard gaat met het verlies van de suprematie van de *Church of England*, waarnaast er zich in deze periode een partijstelsel uitkristalliseerde die het Parlement in de daaropvolgende eeuwen zou kenmerken: *Whigs* en *Tories*. Ook op juridisch gebied ziet Berman in dit tijdvak grote veranderingen plaatsvinden; voor 1640 waren de Engelse rechters in dienst van de vorst, en daardoor feitelijk niet meer dan een verlengstuk van de vorstelijke prerogatieve macht. Na 1689 verkregen de hoven onafhankelijkheid van de kroon, en werden rechters voor het leven aangesteld.⁵⁸ Berman pleit er daarom voor om af te stappen van de traditionele historiografische indeling, waarin Cromwells republikeinse experiment als “Interregnum” wordt gezien, gevolgd door de “Restoration” van de Stuart-monarchie die voor 1649 had geheerst,⁵⁹ en waarin de *Glorious Revolution* wordt gezien als laatste op zichzelf staand evenement in de zeventiende eeuw. Bermans kritiek op deze indeling is dus dat door deze afzonderlijke weergave de verschillende episodes niet uit elkaar en door elkaar verklaard kunnen worden. Volgens Berman is juist het tegendeel waar; de opeenvolgende uitgevoerde politieke experimenten tonen dat er gedurende de gehele zeventiende eeuw een grote maatschappelijke onvrede bestond in Engeland, die het verlangen deed ontstaan om oude, betere tijden te doen herleven, waardoor “*England was conceived as to be moving into the future with its eyes on the past*”.⁶⁰ Aansluitend op deze visie wijst Steve

⁵⁷ H.J. Berman, *Law and revolution, II. The impact of the protestant reformations on the Western legal tradition* (Cambridge, Londen 2003) 206.

⁵⁸ idem, 207.

⁵⁹ idem, 206.

⁶⁰ Berman, “Law and revolution”, 206.

Pincus op zowel de oorzaken als de gevolgen van de *Glorious Revolution* op de lange termijn: “*The English could not have transformed their state and society (...) had the events of the previous century –especially those of the crises of the 1640s and 1650s- not unleashed a series of ideological debates that informed and transformed conceptions of state, religion and society.*”⁶¹ Evenals Berman stelt Pincus een integratie voor van de traditionele historiografische verdeling die wordt gespiegeld in de verschillende historische onderzoeksvelden. Wanneer de *Glorious Revolution* wordt gezien als een particularistisch evenement in de Engelse geschiedenis, wordt niet alleen de revolutie als geheel verkeerd geïnterpreteerd, maar wordt er tevens geen waarde toebedeeld aan de gevolgen van de revolutie op de lange termijn, die volgens Pincus doorslaggevend waren voor de verdere ontwikkeling van Engeland.⁶² Deze wens tot historiografische integratie van de Engelse zeventiende eeuw heeft bij Tim Harris geleid tot een imponerende overzichtsstudie,⁶³ een tweeluik wat tot stand kwam door “*a belief that the period from the Restoration through to the Glorious revolution and its aftermath needs to be treated as a whole*”.⁶⁴ Wat voornamelijk bewondering afdwingt in Harris’ omvangrijke werk, is zijn streven om alle aspecten van de *Glorious Revolution*, die voorheen veelal zijn behandeld in verschillende sub-disciplines van de academische geschiedschrijving, bijeen te brengen. En hoewel de brede focus van zijn studie hem noodzakelijkerwijs bewoog tot een opdeling in *Restoration* (2005) en *Revolution* (2006), lijkt er inderdaad weinig aan Harris’ aandacht ontsnapt te zijn, waardoor hier het voorzichtige vermoeden kan worden uitgesproken dat Harris’ tweeluik in de komende jaren als het standaardwerk over de late Stuart-periode zal gelden.

1.2.3. Propaganda in de historiografie

Het is niet verwonderlijk dat de rol van de propaganda tijdens de *Glorious Revolution* ten tijde van de populariteit van de *Whig*-interpretatie grotendeels onderbelicht bleef. De aanwezigheid van propaganda impliceert immers dat er een georganiseerde oppositie actief geweest moet zijn, en de aanwezigheid van oppositie betekent op zijn beurt dat de koers van de geschiedenis zich aanmerkelijk minder vanzelfsprekend in de richting van de beschaafde moderniteit ontvouwt als in de *Whig*-visie wordt aangenomen. Naarmate de aantrekkingskracht van de *Whig*-interpretatie barsten begon te vertonen, is er in de historiografie dan ook in toenemende mate aandacht voor de rol van de Engelse propaganda in de *Glorious Revolution* waar te nemen. Daarmee werd een nieuw onderzoeksgebied ontsloten wat door de aard en de onvolledigheid van het bronnenmateriaal omtrent de publieke opinie in Engeland niet snel tot consensus zou leiden,⁶⁵ en tot op heden volhardt als onderwerp van debat. In 1977 publiceerde Lois Schwoerer een tweetal baanbrekende essays waarin de propaganda tijdens en voorafgaand aan Willems invasie werd belicht,⁶⁶ maar de aandacht voor de invloed die de propaganda tijdens de *Glorious Revolution* heeft gehad kwam pas goed op gang na de inspirerende werking van het 300-jarig jubileum in 1989. Te midden van de publicaties met de propaganda als onderzoeksobject is de

⁶¹ S. Pincus, “1688”, 8.

⁶² idem, 486.

⁶³ T. Harris, *Restoration. Charles II and his kingdoms 1660-1685* (Londen 2005); T. Harris, “Revolution”.

⁶⁴ Harris, “Restoration”, 12-13.

⁶⁵ H. Horwitz verwijst in dit verband naar de wisselende en snel veranderende populariteit in Engeland: “*Just how far this kind of pulpit and press propaganda really had an impact is impossible to gauge.*” H. Horwitz, “Historiographical perspectives. The 1690s revisited: Recent works on politics and political ideas in the reign of William III”, in: *Parliamentary History* 15, nr. 3 (1996) 376.

⁶⁶ Schwoerer, “Propaganda in the Revolution of 1688-89, 843-874; L.G. Schwoerer, “Press and parliament in the Revolution of 1689”, in: *The historical journal* 20, nr. 3 (1977).

mate van aandacht die Willems *Declaration* voor zichzelf weet op te eisen opvallend. Zowel Schwoerer als Jonathan Israel zijn ervan overtuigd dat de *Declaration* een cruciale rol heeft gespeeld in de veelgeroemde geweldloosheid waarmee de machtswisseling tussen James en Willem heeft plaatsgevonden. Beiden stellen dat de bijlagen in de *Declaration*, die waren gericht aan de officieren in James' leger, de massale desertie van James' legeronderdelen naar Willem tot gevolg hadden.⁶⁷ Daarnaast werden zowel de Engelse katholieke burgers als de katholieke Europese machthebbers er in de *Declaration* van verzekerd dat de katholieken in Engeland vrijheid van geweten zouden genieten na Willems ingrijpen in de Engelse *status quo*,⁶⁸ uiteraard op voorwaarde dat zijn voornemen zou slagen. Hiermee, zo stellen Israel en Schwoerer, had Willem de propaganda-oorlog glansrijk gewonnen, wat beiden als doorslaggevende factor in het verloop van de machtswisseling zien.⁶⁹ Bovendien wijst Schwoerer erop dat “*as a publicist, James II was no match for William III*”,⁷⁰ waardoor er nauwelijks Jacobitische tegengeluiden waren te horen. Door dit overwicht in de propaganda betekende de *Declaration* dankzij de efficiënte wijze van distributie en vanwege de doeltreffende inhoud zoveel als “*the very essence of the Glorious Revolution*”.⁷¹

Mark Goldie, die in 1980 een uitzonderlijk scherpzinnige analyse maakte van 192 pamfletten die zijn gepubliceerd tijdens het *Allegiance*-debat -het maatschappelijk debat over de vraag of er trouw gezworen diende te worden aan Willem als nieuwe rechtmatige vorst-, wijst echter op de soms ronduit gewelddadige redenen van de onevenwichtige verhouding tussen de propaganda van Willem en James. Op 11 december werden namelijk de drukpersen van James' begunstigde drukker, Henry Hills, door een woedende menigte verwoest.⁷² Deze vormen van volkse geweldsuitbarstingen tijdens de *Glorious Revolution* waren voor Stephen Pincus de aanleiding om te stellen dat “*Scholars have significantly underestimated the extent of English popular involvement in the Revolution. Thousands took up arms in support of William. There were popular risings throughout England.*”⁷³ In dit verband is de opmerking van Tim Harris interessant, die vaststelde dat de uitingen van volkse woede tegen katholieke instanties en personen reeds was begonnen in september van 1688, dus nog ver voordat de invasiemacht van Willem dergelijke opstanden kon inspireren.⁷⁴ Op grond van deze observaties in het gewelddadige gedrag van groepen burgers kunnen er twee onafhankelijke vaststellingen gedaan worden. Ten eerste kan hiermee gesteld worden dat de *Whig*-visie op de *Glorious Revolution* naar de moderne maatstaven van historisch onderzoek absoluut onhoudbaar is geworden. Maar wat voor de vraagstelling voor deze scriptie meer van belang is, is de vraag of Willems *Declaration* werkelijk de doorslaggevende invloed heeft gehad zoals Schwoerer, Israel en Onnekink dat beweren. Wanneer er namelijk voor de publicatie van de *Declaration* al sprake was van wijdverspreide publieke onrust en geweldpleging tegen katholieke instanties en personen, kan onmogelijk worden volgehouden dat dit handvest verantwoordelijk was voor de aanvankelijke brede publieke steun voor Willem. De rol die de *Declaration* heeft gespeeld in het voorspoedige en bloedeloze verloop van de

⁶⁷ Israel, “Propaganda in the making of the revolution”, p. 173. Zie ook: Fagel, “Declaration”: “*Wee doe in the last place invite and require all Persons whatsoever, All the Peers of the Realm, both Spiritual and Temporall, all Lords Lieutenants, Deputy Lieutenants, and all Gentlemen, Citisens and other Commons of all ranks, to come and assist us, in order to the Executing of this our Designe*”; Fagel. “Declaration”, 9.

⁶⁸ Israel, “General Introduction”, 20; Israel, “The Dutch role in the Glorious Revolution”, 9.

⁶⁹ Israel, “The Dutch role in the Glorious Revolution”, 124; Schwoerer, “Propaganda in the Revolution of 1688-89”, 854-860.

⁷⁰ Schwoerer, “Propaganda in the Revolution of 1688-89”, 859.

⁷¹ Israel, “General Introduction”, 15.

⁷² M. Goldie, “The Revolution of 1689 and the structure of Political argument. An essay and annotated bibliography of pamphlets on the allegiance controversy”, in: *Bulletin of Research in the Humanities* 83 (1980) 476.

⁷³ Pincus, “1688”, 223.

⁷⁴ Harris, “The people, the law, and the constitution in Scotland and England”, 32.

invasie, is daarmee aanmerkelijk kleiner dan in de voorstelling van zaken volgens Schwoerer en Israel. De *Declaration* sloot wellicht aan bij de bestaande publieke grieven die gedurende de voorbije jaren van publiek onrust over James' frustrerende volharding waren ontstaan, maar kan op zichzelf geen beslissende rol worden toebedeeld in de gang der politieke ontwikkelingen vanaf Willems invasie tot zijn kroning.

Op deze ambigue rol voor de *Declaration* in de *Glorious Revolution* is gewezen door Tony Claydon. Volgens Claydon lagen de zaken veel gecompliceerder als wordt voorgesteld in de betogen van Schwoerer en Israel. Hij beschrijft hoe de *Declaration* voor Willem na aanvang van de militaire operatie feitelijk meer een beperking vormde dan dat hij hier zijn politiek voordeel mee heeft kunnen doen.⁷⁵ Hij stelt zelfs dat de *Declaration* voor Willems tegenstanders een rijke bron van argumenten vormde die zij tegen hem konden gebruiken,⁷⁶ maar ook zijn aanvankelijke medestanders vonden in het document grond voor twijfel. Willem had namelijk in geen enkele passage van de *Declaration* het voornemen geuit om de plaats van James in te nemen. Toen de troonsverheffing van Willem in beeld kwam als de oplossing voor het machtsvacuüm dat James had achtergelaten, leidde dit met name onder de koningsgezinde *Tories* tot de beschuldiging van verraad, omdat Willem pretenties vertoonde die hij niet in zijn handvest had geformuleerd.⁷⁷ Willem verloor daarmee van veel politici de aanvankelijke steun, omdat hij volgens hen het land was binnengekomen onder valse voorwendselen. Op basis hiervan concludeert Claydon dat de *Declaration* in de loop der ontwikkelingen na Willems invasie meer een negatieve dan positieve bijgedragen heeft geleverd. De verwijten aan het adres van James, die in de *Declaration* van "arbitrary government" werd beschuldigd, kreeg Willem daarmee door zijn tegenstanders in zijn eigen gezicht geworpen.⁷⁸ Zij vroegen zich af hoe Willem, die in de *Declaration* had verklaard dat de vorst de veiligheid en het geluk van de onderdanen diende te garanderen, deze doelen kon bereiken, terwijl hij in hetzelfde document een gewapende invasie legitimeerde.⁷⁹ Voorts toont Claydon hoe Willem na zijn troonsbestijging in zijn ambities werd beperkt door de verklaringen die hij zelf eerder in de *Declaration* had doen uitgaan. De argumentatie in de *Declaration* was gebouwd rondom Willems wens om onder de Engelsen steun te verwerven voor zijn campagne tegen James. Toen Willem in 1689 eenmaal zelf op de troon zat, werden zijn argumenten voor een beperkte macht van de vorst tegen hem gebruikt in zijn pogingen zijn oorlog tegen Frankrijk te organiseren.⁸⁰ De macht van de vorst Willem werd dus mede beperkt door toedoen van de *Declaration*, de propaganda van de bevrijder Willem, op het moment dat hij deze macht zelf nodig had in de organisatie van de campagne tegen Frankrijk.

Claydon bekritiseert eveneens het gebrek aan aandacht voor de Jacobitische propaganda in het werk van Israel en Schwoerer. Hij stelt dat de kwantiteit van de Jacobitische propaganda niet onderschat mag worden, en illustreert dat met het feit dat gedurende de eerste vijf weken na de invasie –toen James nog over de volledige controle over de officiële persen beschikte- het aantal publicaties in beide kampen ongeveer gelijk lag.⁸¹ James beschikte tevens over een middel wat Willem niet bezat, wat bestond uit de mogelijkheid om de verspreiding en het lezen van de pamfletten van zijn tegenpartij wettelijk te verbieden.⁸² De hoeveelheid en de inhoud van

⁷⁵ T. Claydon, "William III's Declaration of Reasons and the Glorious Revolution", in: *The historical journal* 39, nr. 1 (1996) 88.

⁷⁶ *ibidem*.

⁷⁷ Claydon, "William III and the godly revolution", 27.

⁷⁸ Claydon, "William III's Declaration of Reasons and the Glorious Revolution", 95.

⁷⁹ *idem*, 95-96.

⁸⁰ *idem*, 101; Claydon, "William III and the godly revolution", 27-28.

⁸¹ Claydon, "William III's Declaration of Reasons and the Glorious Revolution", 91.

⁸² Zie ook: Schwoerer, "Press and parliament", 557.

Willems propaganda betekende dus niet zonder meer dat deze een doorslaggevende rol in het uiteindelijke succes van Willem speelde.⁸³ Het is belangrijk, zo stelt Claydon, “*not to confuse extensive influence with ideological hegemony*”.⁸⁴

Het belang van deze aanhoudende aandacht voor de steun voor de gevluchte James onder aanzienlijke delen van de Engelse bevolking wordt onderschreven door Paul Monod en Daniel Szechi, die beiden de geboorte van de Jacobitische beweging lokaliseren in de directe nasleep van Willems invasie.⁸⁵ Er bestond in de eerste jaren van de beweging onder de Jacobieten ten hoogste een schaars onderling contact tussen het polycentrale organisatieverband,⁸⁶ wat de beweging voor Willems aanhangers moeilijk traceerbaar maakte. Een ander probleem voor Willem en zijn propagandisten werd gevormd door het feit dat de steun voor James voornamelijk werd geuit buiten alle controleerbare instituties om; waar de jacht op onwelgevallige literatuur bij drukkers en boekverkopers zichtbaar resultaat had,⁸⁷ was het erg moeilijk de circulatie van gedrukte kroegversjes tegen te gaan. En het is goed voorstelbaar dat, eenmaal ingestudeerd onder het genot van een goed glas en goed gezelschap, de opruiende inhoud van deze versjes zich verspreidden van mond tot mond. Craig Rose wijst er in zijn studie van de Engelse samenleving onder Willems bestuur op dat er in de populaire Jacobitische literatuur vooral werd gezocht in de actuele feiten om Willem te defameren. Vaak werd er verwezen naar de geruchten rondom Willems vermeende homoseksualiteit, en werden er veelvuldig historische vergelijkingen met Cromwell gemaakt.⁸⁸

1.2.4. God of wet? Overwaarding van het religieuze argument in de propaganda

De vraag werpt zich daarmee op: waarom hadden Willems propagandisten God zo hard nodig? Er is in de inleiding bij dit hoofdstuk reeds op gewezen hoe verschillende auteurs concludeerden dat er aan de machtswisseling tussen James en Willem, en de chaotische politieke toestanden die hierdoor in de eerste maanden na Willems invasie ontstonden, door de toeschouwers uit de Republiek en Engeland betekenis werd verleend door middel van een religieuze protestants-chiliastische duiding. Inmiddels heeft Emma Bergin met haar publicatie *Defending the true faith: religious themes in dutch pamphlets on England* een belangrijke bijdrage geleverd aan het inzicht over de Hollandse propaganda in de jaren 1688-1689, waarin zij zich heeft geconcentreerd op de religieuze legitimatie van Willems invasie als propagandamiddel.⁸⁹ Bergin betoogt dat er in de Republiek na 1648 tot aan 1689 een redelijke stabiele wijze van perceptie op de internationale politiek bestond, waardoor het mogelijk werd gemaakt dat Willems propagandisten de *Glorious Revolution* in een overwegend religieuze terminologie konden weergeven, die aansloot bij een reeds bekend repertoire.⁹⁰ Volgens Bergin beschouwden de propagandisten het Hollandse vaderland, het internationale protestantisme en de Europese vrijheid als een onderdeel van hetzelfde geheel, waardoor Willem als voorvechter en beschermer van het protestantisme in Europa werd gezien in de verdediging tegen het Katholicisme, wat in de pamfletten werd

⁸³ Het debat betreft hier voornamelijk de invloed van de *Declaration* in de eerste maanden na de invasie, want ook Israel onderkent de krachtige werking van de Jacobitische propaganda die na Willems troonsbestijging in toenemende mate problematisch bleef voor Willem. Israel, “The Dutch role in the Glorious Revolution”, 143-145.

⁸⁴ Claydon, “William III’s Declaration of Reasons and the Glorious Revolution”, 90.

⁸⁵ D. Szechi, *The Jacobites. Britain and Europe 1688-1788* (Manchester. New York) 12. P.K. Monod, *Jacobitism and the English People, 1688-1788* (Cambridge, New York) 11.

⁸⁶ Szechi, “The Jacobites”, 23.

⁸⁷ Velthuizen, “De verovering verslagen”, 114.

⁸⁸ C. Rose, *England in the 1690. Revolution religion and war* (Oxford, Massachusetts 1999) 32-33.

⁸⁹ Bergin, “Defending the true faith”, 217-246.

⁹⁰ idem, 238.

voorgesteld als gericht op de onderwerping van Europa.⁹¹ Deze conclusie verschilt niet veel van het iets beperkter opgezette onderzoek van A. Th. van Deursen uit 1999, die een analyse maakte van de preken van Florentius Costerus, Abraham Hellenbroek en Simon Oomius.⁹² Van Deursen concludeert dat Willems troonsbestijging bij deze predikers werd gezien als van vitaal belang voor de gereformeerde kerk in heel Europa. De Reformatie werd als een internationaal verschijnsel gezien, en diende daarom dus in alle landen ondersteund te worden.⁹³ Deze conclusie wordt onderschreven door Matthijs Wieldraaijer, die in een vergelijkende analyse van de perceptie op Willem III in Hollandse preken uit 1672 en 1688-1689 aantoont dat de representatie van Willem in deze beide periodes grote overeenkomsten vertoont.⁹⁴ Willem werd in de preken gecontrasteerd met zijn schoonvader, die door het gebruik van “*arbitrary rule and sovereign power alongside the persecution of the English church and the introduction of the Roman religion*” probeerde de absolute macht te verkrijgen. Willem werd daarentegen geportretteerd als een rechtvaardig en godvrezend vorst, wiens doel het was de vrijheden en de wetten van Engeland te handhaven,⁹⁵ zonder daarbij oog te hebben voor zijn eigen voordelen, en soms zelfs bewust tegen zijn eigen welzijn in handelde. Over de mate van succes van Willem’s propaganda in 1688-1689, stelt Wieldraaijer dat “*William’s propaganda campaign clearly was a great succes*”.⁹⁶ Wieldraaijer plaatst zichzelf hiermee naast Bergin en Van Deursen, die allen benadrukken dat Willems machtswisseling met James werden ontvangen in een atmosfeer van religieuze veronderstellingen. In deze scriptie zal worden getoond dat deze voorstelling het gevolg was van langdurig historisch gegroeide factoren, en dat deze perceptie wellicht dominant was in het publieke discours, maar dat de ware overwegingen, zoals deze zich toonden in het diplomatieke overleg tussen Willem en de Staten Generaal, voornamelijk geopolitiek van aard waren.

Het belang dat Bergin, Wieldraaijer en anderen leggen bij de religieuze argumentatie in de propaganda, wordt tegengesproken door Steven Pincus. In een verhelderend artikel in de bundel van Tony Claydon en Ian McBride,⁹⁷ neemt Pincus stelling tegen Claydons interpretatie, die stelt dat de religieuze argumentatie in Willems propaganda na zijn invasie een centrale rol vervulde in de politieke ontwikkelingen in Engeland: “*If the country’s destiny could be presented bound up with the whole European Reformation, William’s military exploits could be interpreted as a defence of an international church of which England was the heart and the core*”.⁹⁸ Pincus is het hiermee fundamenteel oneens, en stelt op grond van de debatten die door de *Convention* zijn gevoerd,⁹⁹ dat de religieuze argumentatie in de troonsverheffing van Willem en zijn opvolgende internationale politiek geheel ondergeschikt was aan nationalistische sentimenten: “*By putting the welfare and the rights of the English people at the centre of their concerns, they explained 1688 in nationalist terms*”.¹⁰⁰ Het katholicisme van James vormde geen overweging *per sé* voor de Engelse revolutionairen om zijn troon aan de protestantse Willem te geven. Tenslotte was het bij de troonsbestijging van James in 1685 bekend geweest dat hij het katholicisme

⁹¹ Bergin, “Defending the true faith”, 246.

⁹² A. Th. Van Deursen, “Glorious Revolution in gereformeerd perspectief”, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* nr.1, 23 (1999) 1-12.

⁹³ idem, 12.

⁹⁴ M. Wieldraaijer, “Good government and providential delivery: legitimations of the 1672 and 1688/89 Orangist revolutions in Dutch sermons”, in: *Dutch crossings* 34, nr.1 (2010) 42-43.

⁹⁵ Wieldraaijer, “Good government and providential delivery”, 47.

⁹⁶ ibidem.

⁹⁷ S. Pincus, “‘To protect English liberties’: the English nationalist revolution of 1688-1689”, in: T. Claydon; I. McBride, *Protestantism and national identity: Britain and Ireland, c. 1650 – c. 1850* (Cambridge 2000) 76.

⁹⁸ T. Claydon, “William III and the godly revolution”, 139.

⁹⁹ S. Pincus, “To protect English liberties”, 88.

¹⁰⁰ idem, 88-89, 102.

aanhing, en vormde dit in eerste instantie geen enkel bezwaar.¹⁰¹ Pas toen bleek dat James warme betrekkingen met Louis XIV onderhield, en zich in zijn moderniseringsplannen weinig leek te storen aan de medezeggenschap van het Parlement, ontstond er oppositie tegen zijn beleid. In deze scriptie zal dan ook worden getoond dat deze oppositie echter niet moet worden gezien als gefundeerd op religieuze gronden, maar op grond van het verlangen van de Engelse politieke elite, alsmede van het bredere politiek bewuste volk, om de wettelijke aanspraken door middel van parlementaire afvaardiging te handhaven. Pincus citeert in zijn artikel Sir Richard Cox, waaruit blijkt dat de these dat Willems invasie voornamelijk een ‘kruistocht tegen het katholicisme’ zou zijn, onhoudbaar is: “*This war is for the defence of the laws, liberties, customs, and religion as well papist and protestant from the barbarous and avaricious tyranny and invasion of the French King. The Emperor, the King of Spain, the confederate Princes, the supporters of the Roman See help us and assist*”.¹⁰² Volgens Pincus golden in Willems troonsverheffing a priori de overwegingen op grond van de internationale politieke betrekkingen, en werden in het samenstellen van de internationale alliantie tegen Frankrijk de religieuze verschillen tussen de verschillende Europese partners als onvermijdelijk ervaren, en dus niet bediscussieerd.

Pincus heeft zijn interpretatie van de gebeurtenissen van 1688-1689 en de daaropvolgende jaren uitgewerkt in zijn recente studie *1688. The first modern revolution* (2009). Deze studie heeft flink wat stof doen opwaaien onder de historici die zich met de *Glorious Revolution* en het late Stuart-tijdperk bezig houden,¹⁰³ want niet alleen maakt Pincus de religieuze retoriek in de propaganda aan een verdere inflatie onderhevig,¹⁰⁴ ook stelt hij een methodologische wending voor in de algehele zienswijze en periodisering van de *Glorious Revolution*.¹⁰⁵ Zoals de titel reeds suggereert, stelt Pincus dat de *Glorious Revolution* begrepen moet worden als een programma van radicale modernisering van de Engelse staatsstructuren, vergelijkbaar met de Franse Revolutie, maar tevens met de twintigste-eeuwse revoluties zoals die in Rusland, Mexico en Turkije hebben plaatsgevonden.¹⁰⁶ De gevolgen van de *Glorious Revolution* waren niet alleen een directe heroriëntatie in de internationale politiek, maar hadden ook voor Engeland zelf grote interne gevolgen. Er volgde tolerantie binnen de muren van de *Church of England*, de oprichting van de *Bank of England* had grote economische gevolgen, en de verandering van de machtspositie van het parlement ten opzichte van de vorst verzilverde definitief een aantal structurele veranderingen in de politieke instituties.¹⁰⁷ Volgens Pincus zijn deze ideologische en maatschappelijke breuken met het verleden vooralsnog buiten de wetenschappelijke beschouwing gevallen als gevolg van de verkeerde focus op de *Glorious Revolution*; door zich uitsluitend te concentreren op de jaren 1688-1689, hebben welhaast alle historici de nadruk gelegd op een herstel van oude waarden die heersten voorafgaand aan de hervormingspolitiek van James, en “*that narrative is wrong*”.¹⁰⁸ Pincus verlegt het blikveld van 1688-1689 naar 1685-1700, waardoor de context en de directe gevolgen van Willems invasie duidelijk worden, en waarin het volgens Pincus niet langer houdbaar is dat de *Glorious Revolution* zo *glorious* was: “*The Revolution of 1688-89 was, like all other revolutions, violent, popular and divisive*.”¹⁰⁹

¹⁰¹ Pincus, “To protect English liberties, 80.

¹⁰² idem, 101.

¹⁰³ Met name Pincus’ devaluatie van het religieuze argument wordt stevig bekritiseerd. Zie bijv. J. Black, “Review: Steve Pincus, 1688: The first modern revolution”, in: *American historical review* (april 2010) 487.

¹⁰⁴ Pincus, “1688”, 452: “*This traditional reaction, this early Protestant worldview, was becoming increasingly untenable.*”

¹⁰⁵ idem, 11-45.

¹⁰⁶ idem, 37-38.

¹⁰⁷ idem, 8-9.

¹⁰⁸ idem, 3.

¹⁰⁹ idem, 8.

Pincus' studie heeft veel kritiek uit de academische wereld ontvangen. Niet geheel onterecht, want op de vergelijking van de machtswisseling van 1688-1689 met revoluties uit de moderne tijd is inderdaad nogal wat aan te merken. Als eerste is het de vraag of de opstootjes zoals die plaatsvonden bij de drukkerij van Henry Hills inderdaad te vergelijken zijn met de massaliteit van burgerlijke woede tijdens opstanden als de Franse of de Russische Revolutie. Over een dergelijke massale volkswoede wordt in de bronnen niet gerept. Ten tweede hadden de revoluties waarmee Pincus de machtswisseling tussen James en Willem vergelijkt allen tot gevolg dat er een volledige *regime change* plaatsvond, een bestuurlijke vernieuwing waarbij een vorm van regering plaats nam die niet te vergelijken was met de oude regeringsvorm. Het Leninisme na de val van de Tsarenheerschappij in Rusland was een politiek experiment, evenals de experimenten van Maximilien Robbespierre tijdens de Franse Revolutie voorafgaand aan de machtsconsolidatie van Napoleon. Niet alleen de oude machtsstructuren gingen in deze revoluties verloren, maar er werden tevens nieuwe experimenten gevoerd op het gebied van de sociale organisatie. Dit geldt eveneens voor de Mexicaanse en de Turkse Revolutie, maar het gaat te ver om te stellen dat dit voor de *Glorious Revolution* ook opgaat.¹¹⁰ Het parlement wist hier zijn machtspositie ten opzichte van de Engelse vorst welliswaar te vergroten, maar de machtsstructuren zelf werden in Engeland intact gelaten, evenals de sociale organisatie. Zoals uit deze scriptie zal blijken wijkt de *Glorious Revolution* juist op één cruciaal punt af met de revoluties die Pincus noemt; in tegenstelling tot de moderne revoluties, waarin op vaak opzienbarende en soms rituele wijze wordt afgerekend met het oude regime, werd de machtswisseling tussen James en Willem zoveel als mogelijk gepresenteerd als een rechtmatige troonsopvolging. De moeizame staatsrechtelijke debatten waren er juist op gericht om het beeld van een "revolutie" te ontwijken. Verschillende critici wijzen er dan ook op dat Pincus de moderniteit teveel in de vroegmoderne periode plaatst. Warren Johnston stelt dat de machtswisseling "*may have led to modernisation*",¹¹¹ maar niet als het noodzakelijk gevolg mag worden gezien van een moderniseringsprogramma eerder in de zeventiende eeuw. In een vernietigende recensie stelt Hamish Scott dat Pincus' bewering over Engeland wat een moderne economie zou zijn doordat zich de kenmerken van een vroeg kapitalisme vertoonden nergens op gegrond kan zijn: "*Believing that a modern revolution can take place only within a modern society and economy, Pincus takes great pains to portray later Stuart England as such*".¹¹² Inderdaad vertoont het mercantillisme van James II –het waren juist de afschaffingen van de *Test Acts* die een onderdeel vormden van dit programma- weinig overeenkomsten met een liberale vrije-markttheorie zoals Adam Smith beschreef in zijn *The Wealth of Nations*. Maar dat is niet de enige negentiende eeuwse constructie die Pincus naar de zeventiende eeuw transplanteert; ook zijn opmerking uit zijn eerder werk dat de Engelse bevolking "*accepted nationalistic interpretations of the revolution*" kan worden gezien als het plaatsen van de terminologie uit de negentiende eeuw in een zeventiende eeuwse omgeving.¹¹³ Uit het tweede hoofdstuk van deze scriptie zal blijken dat er inderdaad sprake was van een Engelse perceptie op de ontwikkelingen die anders was dan de perceptie in de Republiek, maar hierin moet een terminologie die twee eeuwen later werd ontwikkeld vermeden worden. Ook Pincus' zienswijze over de totale afwezigheid van de rol van religie verdient nuance; in deze scriptie zal blijken dat de religie weldegelijk een rol speelde in de *Glorious*

¹¹⁰ H. Scott, "The making of a revolution? 1688: The first modern revolution. By Steve Pincus", in: *Journal of interdisciplinary history* 41, nr.2 (2010) 232.

¹¹¹ W. Johnston, "review: 1688: The first modern revolution, by Steve Pincus" in: *English Historical Review* 125, nr. 515 (2010) 997.

¹¹² Scott, "The making of a revolution?", 233.

¹¹³ Pincus, "To protect English liberties", 102

Revolution, maar dat deze door de Engelse historische omstandigheden niet zo groot kon zijn als Willems propagandisten aanvankelijk hoopten.

1.2.5. De *Enemy-theory*

Hoewel sinds de publicatie van Israëls baanbrekende studie *The Anglo-Dutch Moment* in 1991 er in het wetenschappelijk debat in toenemende mate stemmen klinken die de internationale aspecten en invloeden van de *Glorious Revolution* willen benadrukken, lijkt de invloed vanaf het continent op de gebeurtenissen van 1688-1689 in de historiografie vooralsnog gemarginaliseerd. Ook in de rechtsgeschiedenis, de discipline waar het staatsrecht tenslotte onder valt, is de invloed op het Engelse staatsrecht door continentale juridische concepten onderwerp van een langshepend en vooralsnog niet beslecht debat.¹¹⁴ Recentelijk betoogde Govaert Van den Bergh in zijn overzichtswerk *Geleerd Recht* (2007): “Engeland heeft eigenlijk geen receptie van het Romeinse recht gekend, waarschijnlijk vooral omdat het al vroeg in de Middeleeuwen een professionele, in gilden georganiseerde juristenstand kende, die het Engelse recht zelfstandig wetenschappelijk bewerkte en aan geleerde juristen zoals die in continentaal Europa bestonden geen boodschap had.”¹¹⁵ David J. Seipp beschouwt deze historische verklaring voor de verschillen tussen het Engelse en het Europese recht als “*the enemy theory*”, waarin hardnekkige “*generalizations*” en “*a ready-made set of answers*” van verschillende rechtshistorici het onderzoek naar deze materie voor de nieuwe generatie onderzoekers hebben ontmoedigd.¹¹⁶ Hij verklaart dat de *enemy theory* een product is van achtereenvolgens het zeventiende-eeuwse anti-katholicisme, het achttiende-eeuwse *Whiggism*, en het negentiende-eeuwse nationalisme, waardoor aan de perceptie op de historische ontwikkeling van de *common law* een particularistisch sentiment is toegevoegd dat tot op heden de wetenschap van de rechtsgeschiedenis in twee kampen verdeelt.¹¹⁷ En zoals uit de bovenstaande historiografische weergave blijkt, wordt de *Glorious Revolution*, op dezelfde wijze als de particularistische perceptie op de *common law*, veelal voorgesteld als een uitsluitend Engelse aangelegenheid. Pincus draagt hiervoor een vergelijkbare verklaring aan als Seipp eerder concludeerde over de *enemy theory*: “*The works of Burke, Macaulay, and Trevelyan reasserted the establishment Whig interpretation of the revolution. (...) Late-twentieth-century accounts of the Revolution of 1688-89 elaborated and re-inforced the establishment Whig interpretation. Again and again scholars have narrowed their focus to the reign of James II and its immediate aftermath. Again and again scholars have discussed the revolution narrowly in terms of issues of domestic high politics and anti-Catholicism.*”¹¹⁸ Met andere woorden, een particularistische visie op de Engelse *common law* veronderstelt een particularistische visie op de ontwikkelingen in het Engelse staatsrecht, waar uit volgt dat ook in de debatten voorafgaand aan Willems troonsbestijging uitsluitend een van Engelse intellectuele oorsprong afkomstige argumentatie gebruikt moet zijn. Dit is echter een volledig foutieve veronderstelling. Inderdaad is het Engelse juridische systeem in het heden wezenlijk verschillend van de meeste systemen in Europa vanwege het feit dat in

¹¹⁴ Zie bijvoorbeeld o.a.: D.J. Ibbetson, “Natural law and common law”, in: *Edinburgh law review* 5 (2001) 4-20; L. Moccia, “English law attitudes to the ‘civil law’”, in: *The journal of legal history* 2, nr.2 (1981) 157-168.

¹¹⁵ G.C.J.J. van den Bergh, *Geleerd recht. Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvucht* (Deventer 2007) 25.

¹¹⁶ D.J. Seipp, “The reception of canon law and civil law in the common law courts before 1600”, in: *Oxford journal of legal studies*, nr. 13 (1993) 389, 420.

¹¹⁷ idem, 389.

¹¹⁸ Pincus, “1688”, 25-26.

Engeland Napoleons *Code Civil* nooit is ingevoerd, maar in de staatsrechtelijk-juridische debatten in 1688 zijn er wel degelijk oplossingen gebouwd op argumenten die afkomstig waren uit het continentale recht.

1.3. Onderzoeksvraag: deelvragen en hoofdvraag

Gebaseerd op de bovenstaande weergave van het gevoerde debat over het gebruik van propaganda in de *Glorious Revolution*, kan worden gesteld dat er in de historiografie over dit onderwerp twee dominante kenmerken de discussie tekenen. Voor een goed begrip van de secundaire literatuur, en voor een correcte interpretatie van het bronnenmateriaal dat bij dit onderzoek gebruikt zal gaan worden, is het van belang deze kenmerken te identificeren. Het eerste kenmerk wordt gevormd door het tot op heden hardnekkige particularisme in de geschiedschrijving over de *Glorious Revolution*. Verschillende historici hebben al belangrijke bijdragen geleverd om dit particularisme te doorbreken; David Onnekink heeft reeds de diplomatieke en politieke betrekkingen belicht tussen de Republiek en Engeland in de jaren rondom de *Glorious Revolution*,¹¹⁹ en Lisa Jardine heeft de culturele connecties tussen de twee landen in de decennia voorafgaand aan 1688 uiteengezet.¹²⁰ Maar de focus op de *Glorious Revolution* als internationale aangelegenheid blijft vooralsnog een minderheidsstandpunt in het wetenschappelijk debat, waarin de *Whig*-visie zijn harde kanten dan wel begint te verliezen, maar de restanten overal in het debat zichtbaar blijven. Met name de verdedigers van *enemy-theory* getuigen daarvan.

Het tweede kenmerk dat de historiografie tekent is de welhaast vanzelfsprekende nadruk op de religieuze beleving van de contemporaine beschouwers. De verschillen in interpretatie over de rol van de propaganda in de *Glorious Revolution* bij Bergin, Wieldraaijer en Pincus zijn te verklaren door de verschillende foci in de operationalisering van het onderzoek. Het zal inderdaad lijken of de religieuze argumenten weinig aan verandering onderhevig zijn wanneer de bronnen in het onderzoek uitsluitend uit preken of religieuze beschouwingen bestaan, zoals bijvoorbeeld de studies van Bergin en Wieldraaijer zich richten op de gepubliceerde preken van verschillende predikanten uit de Republiek. Ook moet in acht worden genomen dat een aanzienlijk deel van Willems propagandisten uit predikers bestond, waarmee als vanzelfsprekend een religieus repertoire werd aangeboord, waarin politieke argumentatie ondergeschikt werd gemaakt aan een beroepsdeformatie die predikers eigen is. Maar dat wil nog niet betekenen dat dezelfde verhoudingen tussen politieke en religieuze argumentatie zich bij de seculiere schrijvers toont. Er kan daarmee niet gezegd worden dat Bergin en Wieldraaijer ongelijk hebben in hun conclusies dat de religieuze retoriek een constant karakter vertoont in de *religieuze* propaganda; Gods voorzienigheid blijft hierin een dominante rol spelen, en de Roomse religie zal als tegenpool van het Protestantisme in de religieuze propaganda immer als gevaarlijk bestempeld worden. Maar hiermee moet wel in acht genomen worden dat wanneer er uitsluitend religieuze bronnen worden bestudeerd, het welhaast evident is dat er een aantal constanten in het religieuze repertoire waarneembaar zijn. Er zal daarom in deze scriptie worden ingegaan op dit ogenschijnlijke verschil tussen het religieuze perspectief zoals Bergin en Wieldraaijer dit identificeerden in de Republiek, en het meer seculiere perspectief zoals Pincus dit vaststelt in het Engelse publieke discours. De oorzaken hiervan zullen worden uiteengezet, waarin zal blijken dat er niet alleen een verschil bestond tussen een Hollands en een Engels perspectief, maar dat deze twee

¹¹⁹ Onnekink, "The Anglo-Dutch favorite".

¹²⁰ Jardine, "Gedeelde weelde".

perspectieven zich eveneens in de Republiek zelf aandienden bij de Hollandse inwoners, en de inwoners die van Engelse en Schotse oorsprong waren.

Dus Pincus zou wel eens gelijk kunnen hebben wanneer hij stelt dat de rol van de religieuze propaganda in het gehele revolutionaire discours terugliep naarmate de politieke omstandigheden na 1688 complexer werden, en in toenemende mate de inventiviteit vroegen van alle betrokken partijen. De opkomst van de Jacobitische beweging, de pogingen van Willem en zijn propagandisten om hier zowel in fysieke als in polemische zin een tegenwicht aan te bieden, en de moeizame verstandhouding van Willem met de Engelse politieke mores zijn niet allen glad te strijken met een aanspraak op de voorzienigheid van de Protestantse God. Daarnaast geldt dat deze moeizame politieke voortgang in de Republiek aan het publiek voorbij is gegaan; uit eerder onderzoek bleek reeds hoe Willems propagandanetwerk er alle moeite voor deed om de voor Willem onwelgevallige literatuur te onderdrukken en uitstroom naar de Republiek te voorkomen, met een hoge mate van succes.¹²¹ Daarmee is het interessant om in de eerste plaats de conclusie van Pincus te vergelijken met de situatie in de Republiek. De eerste deelvraag die in deze scriptie behandeld zal worden, luidt dan ook: is er in de Republiek tijdens de *Glorious Revolution* eveneens een opleving in het belang van religieuze retoriek te bemerken? De tweede deelvraag vloeit hier direct uit voort: bestaat er een positief verband tussen de afname van het belang van Engelse religieuze propaganda en de zich complicerende politieke problematiek, waar in toenemende mate gedurfde oplossingen voor gevonden moesten worden?

De volgende deelvraag komt voort uit het spanningsveld tussen de legitimiteit en illegaliteit van de machtswisseling tussen James en Willem, waarvoor een specifieke propagandistische retoriek vereist was. Het doel van deze retoriek was om de illegaliteit van de revolutie te neutraliseren, en Willems ambitie naar de troon als legaal voor te stellen door aanspraak te maken op argumenten die in de Engelse historische situatie hun beproevingen hadden weten te doorstaan. Daarnaast werd de toevlucht gezocht in een protestants-chiliastische propagandaretoriek. Uit de nu volgende hoofdstukken zal blijken dat in zowel de maatschappelijke discussie als in de georganiseerde propaganda enkele argumenten te identificeren zijn die met grote regelmaat terugkeren, al was het soms om de belangen van tegenovergestelde partijen te behartigen. Deze argumenten hadden echter één gemeenschappelijke deler; allen vonden hun legitimatie in omstandigheden in het verleden waarin dezelfde argumenten waren toegepast in een soms een radicaal verschillende situatie. De onderwerpen en axioma's die centraal stonden in zowel het publieke als het politieke debat tijdens en na de *Glorious Revolution* hadden allen hun intellectuele wortels, en werden door specifieke omstandigheden gevormd tot wat het 'discours van de *Glorious Revolution*' genoemd kan worden.

Voor de derde deelvraag is het daarom van belang om de pogingen van Willems propagandisten om het spanningsveld tussen illegaliteit en legitimiteit op te heffen door middel van een specifiek gekozen 'revolutionair discours', te zien als een zoektocht om dit discours van valide argumentatie te voorzien. De bezwaren die aan veel argumenten kleefden door hun eerdere inzet in moeizame politieke omstandigheden in het Engelse verleden, maakten deze in de politieke chaos van 1688-1689 vrijwel onbruikbaar. Daarom werd er voor de duiding van de politieke omstandigheden gekeken naar argumentatie die afkomstig was van het Continent. Met andere woorden, in hoeverre is de *enemy theory* houdbaar in de publieke en juridische debatten die vormgaven aan de staatsrechtelijke mogelijkheid om Willem en Maria uiteindelijk tot koningspaar te kronen? De voorlopige hypothese is dat deze theorie niet houdbaar is, en dat juristen, pamflettisten en leden van de *Convention* de

¹²¹ Velthuisen, "De verovering verslagen".

argumentatie van de continentale staatsrechtelijke traditie hard nodig hadden waar de mogelijkheden in de juridische traditie van de *common law* waren uitgeput.

Deze deelvragen kunnen worden geschaard onder de hoofdvraag: Wat is de herkomst van de argumentatie in de propaganda die is gevoerd ten tijde van de *Glorious Revolution*, waarom is er voor deze specifieke argumentatie gekozen, en is er een verschuiving waarneembaar in de inzetbaarheid en het belang in de axioma's uit het revolutionaire discours?

1.4.1. Operationalisering: inleiding

Om een helder antwoord te kunnen formuleren op de bovenstaande deelvragen, zullen in deze scriptie in afzonderlijke hoofdstukken enkele onderwerpen aan bod komen die vanuit verschillende invalshoeken zullen tonen met welke beperkingen Willem en zijn propagandisten werden geconfronteerd in de constructie van het vereiste revolutionaire discours. In het hierna volgende hoofdstuk zal worden getoond hoe Willems propagandanetwerk tot stand kwam, en welke pogingen er zowel in de Republiek als in Engeland werden ondernomen om de publieke opinie te sturen. Vervolgens zal in het derde hoofdstuk worden belicht in welke mate Willem en zijn propagandisten hinder ondervonden van de Engelse historische omstandigheden, die veel van de propagandistische axioma's onbruikbaar maakten. Hierin zal worden getoond welke omstandigheden nu zo beperkend waren, en inzichtelijk gemaakt waarom bepaalde axioma's door de Engelse collectieve beleving van het verleden hoogst contraproductief bleken te zijn voor Willems voornemen tot regeren. Er bestond voor Willem dus de noodzaak de machtswisseling te legitimeren op valide juridische gronden. In het vierde hoofdstuk zal daarom worden getoond hoe de juristen die Willem gunstig gezind waren niet alleen de historische bezwaren trachtten te omzeilen, maar tevens de tekortkomingen in de eigen *common law* trachtten aan te vullen met behulp van het continentale Romeins recht. Tevens zal in dit hoofdstuk worden getoond hoe het Romeins recht zijn invloed had op het revolutionaire discours. In het vijfde hoofdstuk zal tenslotte worden ingegaan op het gebruik van religieuze argumentatie in de juridische validering en in de publieke perceptie op de machtswisseling tussen Willem en James. Uit een weergave van de opleving van het Tacitisme in Engeland in de late zeventiende eeuw zal blijken dat de religieuze retoriek in de propaganda slechts kortstondig de behoefte naar duiding van de chaotische gebeurtenissen kon bevredigen, en dat hierin al spoedig andere verklaringsmodellen werden gewenst. Hierin zal worden getoond dat het gevonden seculiere verklaringsmodel wat door Tacitus werd geboden niet alleen een opleving doormaakte door een brede maatschappelijke behoefte aan seculiere interpretatie van de politieke omstandigheden, maar tevens dat deze opleving niet in de laatste plaats een impuls kreeg van Willems meest productieve propagandist, Gilbert Burnet. Deze deelonderwerpen worden in de nu volgende paragrafen van een korte inleiding voorzien.

1.4.2. De werking van het Engels-Hollandse propagandanetwerk

Dat Willem het zwaarwegende belang van effectieve propaganda niet onderschatte, blijkt niet alleen uit de omvang en de moeite die gedaan werd in de clandestiene verspreiding van zijn *Declaration*, maar eveneens uit het feit dat zijn eigen drukpers een onderdeel uitmaakte van zijn uitrusting waarmee hij de kusten van Engeland naderde. Eerder onderzoek heeft reeds uitgewezen op basis van welke kenmerken Willem zijn propagandisten selecteerde, en dat deze na de machtswisseling begunstigd werden met hoge maatschappelijke en

kerkelijke posities.¹²² Maar ook in de Republiek veroorzaakte Willems invasie en zijn daarop volgende troonsbestijging een golf aan pamfletten van zeer uiteenlopende aard, hoewel de publicaties een dominant kenmerk deelden: allen eerden Willem als de "Nieuwe Messias", die het protestants Europa had gered van de dreiging die uitging van het katholieke tweemanschap Louis XIV en James.¹²³ De angst voor de expansiezucht van Louis XIV, gevolgd door de acute dreiging van een Engels-Franse alliantie tegen de Republiek, had de traditioneel verdeelde bestuursstructuur tijdelijk tot één blok gesmeed, wat resulteerde in een gemeenschappelijke lof- en dankzegging aan het adres van Willem en de hand Gods die hem stuurde. Het significante aantal pamfletten van Engelse herkomst dat is bewaard gebleven in de collectie Knuttel, die soms wel en soms niet vertaald in de Republiek werden gepubliceerd sloten naadloos aan bij de heersende publieke opinie in de Republiek. Dit is opmerkelijk, gezien de hardnekkige Jacobitische oppositie tegen Willems bestuur. De Engelse pamfletten die Willem gunstig gezind waren, werden dus na zijn troonsbestijging wel uit Engeland geïmporteerd, in tegenstelling tot Jacobitische pamfletten, die in de Republiek nooit zijn gepubliceerd.¹²⁴ Hierdoor ontstond in de Republiek de indruk dat Willem op de schouders van de Engelsen op de troon werd gedragen. Zoals uit de inleiding bij dit hoofdstuk en uit de historiografische weergave reeds bleek: de politieke realiteit in Engeland was anders dan het beeld dat werd geschapen in de Hollandse pamfletten. Willem moest zeer behoedzaam opereren, om de toch al wankele politieke steun niet te verliezen. Om de bevolking voor zich te winnen, moest Willem zich grote moeite getroosten om de Engelse oppositie en zijn propaganda het zwijgen op te leggen.

Zoals reeds in de openingsparagraaf was vermeld, telt het aantal publicaties uit 1688-1689 in de collectie Knuttel gezamenlijk 865 titels. Knuttel heeft in de vaststelling van de herkomst van de pamfletten van bij een groot deel van de uit Engeland afkomstige teksten hier een annotatie van gemaakt in zijn catalogus, maar is hierin niet geheel volledig geweest.¹²⁵ In sommige gevallen staat de bronvermelding waar Knuttel zich vermoedelijk op baseerde, "naar de copy tot Londen gedrukt", of "transchlaet uit het Engelsch", niet op de titelpagina, maar achter de tekst. In andere gevallen is hier in het pamflet in het geheel geen melding gemaakt, maar geeft de tekst zelf aanwijzingen niet van Hollandse origine te zijn. Op niet minder dan 234 van de Nederlandstalige publicaties (27%) is een vorm van verwijzing te vinden, die doet vermoeden dat de tekst van Engelse oorsprong geweest is. Hiermee dienen zich direct twee moeilijkheden aan. Als eerste zijn soms verschillende herdrukken ontstaan en gepubliceerd op grond van een enkele brontekst. In sommige gevallen hebben meerdere drukkers tegelijkertijd de tekst gekopieerd, maar het is tevens goed voorstelbaar hoe bij gebleken populariteit een tweede drukronde werd gestart. Daarnaast wordt een problematische categorie gevormd door de teksten waarbij melding is gemaakt van een Engelse herkomst, maar dit vermoedelijk werd gedaan om de tekst een exotischer karakter te geven, om zo de verkoop te stimuleren. Van een tiental Nederlandse vertalingen is namelijk geen spoor meer te bekennen in de database van *Early English Books Online*. Naast deze opzettelijke misleidende vermeldingen, kan hierin ook meespelen dat de oorspronkelijke publicaties niet voor het nageslacht bewaard zijn gebleven. Deze hypothese kan echter niet geheel van speculatie ontdaan worden, daar het moment van verlies niet objectief valt vast te stellen. Niettemin resteren er na de

¹²² Velthuisen, "De verovering verslagen", 110.

¹²³ idem 104,

¹²⁴ idem, 111-114,

¹²⁵ W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten-vezameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 5 delen (Den Haag 1895). Voor de hier behandelde jaren: Deel II, Tweede Stuk, 406-461, Deel III, 1-41.

eliminatie van de herdrukken, de dubbele uitgaven en de traktaten met misleidende Engelse pretenties wat betreft de oorsprong 92 pamfletten waarvan het aantoonbaar is dat deze zowel in Engeland als in de Republiek zijn gepubliceerd.¹²⁶ Van dit aantal zijn er gedurende de jaren 1688-1689 84 in het Nederlands vertaald. Van acht pamfletten bestaat, hoewel deze -gezien de opname in de collectie Knuttel- in de Republiek hebben gecirculeerd, geen Nederlandse vertaling.¹²⁷ In de bijlage bij deze scriptie wordt een inventarisatie gepresenteerd van de publicaties die op zowel de Hollandse als de Engelse boekenmarkt hebben gecirculeerd. Hieruit blijkt niet alleen de internationale oriëntatie van het lezerspubliek in de Republiek, maar tevens de interconnectie tussen de Republiek en Engeland in interesse in de politieke en maatschappelijke debatten.

Dankzij het opgezette propagandanetwerk, een “old-boys-network” van Willems persoonlijke protegees en schrijvers, predikers en juristen waarvan de trouw aan Willem reeds bewezen was- konden Willem en zijn propagandisten voorkomen dat de Jacobitische oppositie in de Republiek werd gehoord of gelezen. Burnet speelde hierin een centrale rol. Mede door zijn toedoen veranderden de Engelse pamfletten die wel op de markt kwamen in de Republiek van functie zodra ze geïmporteerd werden; van een onderdeel van een meerstemmig debat over de legitimiteit van Willem als nieuwe Engelse vorst, werden het noten op een lofzang die reeds eerder in de Republiek was ingezet. Hoewel er in de Republiek een grote vraag bestond naar controversiële publicaties en dissidente meningen uit Engeland konden de boekhandelaren in deze vraag simpelweg niet voorzien. Tot de teleurstelling van de grote gemeenschappen van Schotse en Engelse vluchtelingen die Engeland waren ontvlucht, en in de Republiek een onderkomen hadden gevonden, was het aanbod uit Engeland eenvoudig opgedroogd. Willems maatregelen om de Jacobitische oppositie het zwijgen op te leggen waren in Engeland zelf dan niet succesvol, maar de jacht op onwelgevallige literatuur werd daar dermate goed georganiseerd dat het fysiek niet meer mogelijk bleek om de voor Willem onwelgevallige publicaties het land uit te smokkelen, met grote gevolgen voor de publieke opinie in de Republiek.

Met Pincus’ opmerkingen over de afname van het belang van de religieuze retoriek in Engeland wordt in dit hoofdstuk gekeken hoe zich dit verhoudt met de religieuze beschouwingen in de Republiek over Willems overtocht. Zowel voor, tijdens als na Willems invasie van Engeland, alsmede na zijn machtswisseling met James, weerklonk er uit de lofzangen aan Willem als voorvechter van het Europese protestantisme een unaniem positief geluid. De vraag is dus hoe deze eensgezindheid tot stand is gekomen. Maar ook voor de ontwikkeling van het Engelse discours is het van belang om naar de publicaties uit de Republiek te kijken. De opleving van het sceptische Tacitisme werd niet alleen ingezet door de herpublicaties van Tacitus’ bronteksten, maar tevens door verschillende taciteïsch geïnspireerde beschouwingen vanaf het continent. De rapportage van het onderzoek naar de receptie van Willems invasie in de Republiek zal plaatsvinden in het tweede hoofdstuk van deze scriptie. Hieruit zal blijken hoe Willems propagandanetwerk functioneerde, en waarom de deelnemers in zijn propagandanetwerk bij uitstek geschikt waren om argumentatie te zoeken die afkomstig was van het Continent.

¹²⁶ Zie bijlage. De *Declaration* is niet in de bijlage opgenomen. In tegenstelling tot de pamfletten in de bijlage, die zijn vertaald wegens het belang van de tekst wat de vertalers hierin zagen voor een tweede markt, is de *Declaration* zelf in meerdere talen gepubliceerd, en zou hiermee het beeld dat ontstaat over de populariteit van Engelse tractaten in de Republiek vertekenen.

¹²⁷ Zie bijlage, nrs. 85 t/m 92.

1.4.3. De historisch gegroeide bezwaren

Na de uiteenzetting over de werking van Willems propagandanetwerk zal in deze scriptie getoond worden in hoeverre de historisch gegroeide omstandigheden het revolutionaire discours in hoge mate stuurden. De pogingen van Willem en zijn medestanders om de voorstelling van de invasie en de machtswisseling als legitiem te presenteren aan de Engelse bevolking, werden namelijk ernstig beperkt door een gebeurtenis uit het verleden die zijn sporen had getrokken in de publieke bereidheid om kritiek te leveren op een zittend vorst. Gezien de reacties in de Engelse pamfletten, had de terechtstelling van Charles I in 1649 al direct een reactie vol afgrijzen opgeroepen bij de royalisten in Engeland. Na de *Restoration* van het huis van Stuart in 1660 werd deze gebeurtenis ingezet als een afschrikwekkend voorbeeld om het Engelse volk eraan te herinneren waar verzet tegen de vorst toe kon leiden.¹²⁸ Het republikeinse experiment onder Cromwell was faliekant mislukt, en na de *Restoration* daalde het besef in dat er een grote fout was gemaakt. Charles II kapitaliseerde dit besef maar al te goed; er ontstond een martelarencultus rondom Charles I, die niet alleen zijn uiting vond in de vele *martyrologies* die de boekenmarkt in de decennia na 1660 overspoelden, maar ook in leven werd gehouden door de jaarlijkse dag van nationale rouw en schuldbeleving op 30 januari, de dag van de executie van Charles I.

Op het moment van Willems aankomst, was deze martelarencultus nog springlevend, wat aan Willems tegenstanders een rijke bron van argumenten leverde. Al zeer snel verschenen de eerste vergelijkingen tussen Cromwell en Willem in de pamfletten, en werd de gevluchte James vergeleken met de geslachte Charles I. Voor Willem en zijn medestanders betekende dit een grote beperking in de pogingen het volk te overtuigen van de legitimiteit van de machtswisseling. Naast de klopjacht die werd geopend op de propaganda van de oppositie nadat Willem zijn begeerde troon had bestegen, bleek de gevoeligheid omtrent de herinnering aan Charles I uit Willems pogingen om de cultus rondom de koninklijke martelaar in te zetten ter verbetering van zijn eigen populariteit. In welke mate Willem beperkt werd door het historisch ontstane taboe dat op enkele argumenten rustte, en welke pogingen hij ondernam om de martelarencultus voor eigen doeleinden in te zetten, wordt besproken in het derde hoofdstuk. Deze pogingen hadden een wisselend succes; tot aan zijn dood in 1715 doken de schadelijke analogieën met regelmaat en in toenemende mate op in de pamfletliteratuur. Omdat door de martelarencultus rondom Charles I veel argumenten historisch te beladen waren, werd er daarom, geheel in tegenspraak met de beweringen uit de *enemy-theory*, in de legitimering van Willems invasie en troonsbestijging naar argumenten gezocht in het continentale recht.

1.4.4. De invloeden van het Romeins recht in een Engels revolutionair axioma

Eén van die argumenten welke veelvuldig gebruikt werd in het revolutionaire discours was het Ciceroniaanse axioma *Salus Populi Suprema Lex*. In verschillende pamfletten werden James' aanspraken op de prerogatieve macht als conflicterend voorgesteld met het uiteindelijk belangrijker welzijn van het volk. Het axioma werd als eerste door Samuel Buchanan in *De iure regni apud scotos dialogus* (1579) gekoppeld aan de welbekende decreten van Ulpianus en Theodosius uit het uit het *Corpus Juris Civilis*. Het decreet van Ulpianus onderschreef de absolute macht van de vorst,¹²⁹ terwijl in tegenstelling daarmee in andere axioma's juist de beperking van de macht van de vorst stond beschreven. Zo stelde de uitvaardiging van Theodosius en

¹²⁸ K. Sharpe, " 'So hard a text'? Images of Charles I, 1612-1700", in *The historical journal* 43, nr 2 (2000) 393.

¹²⁹ D.1.4.1.

Valentinius dat de vorst in zijn handelen rekenschap af diende te leggen aan de onderdanen, omdat de vorst zijn autoriteit op grond van een impliciet contract aan het volk ontleende.¹³⁰ Het *salus populi*-axioma fungeerde in de loop van de zeventiende eeuw in Engeland als balanspunt tussen deze twee uitersten, waarbij zowel de anti-royalisten als de aanhangers van het absolutistische bestuur de invulling en de reikwijdte van het axioma opnieuw definieerden. Het axioma was daarmee van een advies aan een absolutistisch vorst door Samuel Buchanan aan het begin van de zeventiende eeuw, uitgegroeid naar onderdeel van een verzetstheorie, en uiteindelijk uitgekristalliseerd in een populair en veelgehoord uitgangspunt in de wens tot maatschappelijke hervorming, en werd door verschillende schrijvers dan ook als zodanig ingezet.

In de aanklacht tegen Charles I Stuart in 1648 zoals deze was geformuleerd door zijn aanklager James Cooke, resoneerde de gedachte van het *salus populi*-axioma.¹³¹ Maar ook werden er, zoals D. Alan Orr er op wijst, axioma's uit het Romeins recht direct toegepast in de formulering van de aanklacht: "*The concept of treason behind Bradshaws argument was consistent with Roman law*".¹³² Charles had geregeerd bij decreet, en had daarbij de rechtmatige vertegenwoordiging van het Engelse volk genegeerd. De rechtszaak tegen Charles had een devaluering van de positie van de vorst ten opzichte van de rechtmatige vertegenwoordiging van het volk tot gevolg, en de notie die ontstond dat de vorst overeenkomstig diende te handelen met het contract dat bestond uit zijn *coronation oath*, zou het hart vormen van de latere anti-monarchale verzetstheorieën, en zou centraal staan in de staatsrechtelijke oplossing die door de *Whigs* werd aangedragen in het debat dat in de *Convention* werd gevoerd.¹³³ Hierdoor kan het staatsrechtelijke debat in de *Convention*, wat feitelijk één van de sleutelmomenten was van de *Glorious Revolution*, niet langer worden gezien als de particularistische Engelse aangelegenheid; er werd gebruik gemaakt van argumenten waarvan de intellectuele oorsprong niet lag in de Engelse *common law*, maar in het continentale Romeinse recht.

Maar ook uit de toepassing van andere concepten uit het Romeins recht zal in het vierde hoofdstuk van deze scriptie blijken dat de *enemy-theory* niet houdbaar is. Deze concepten bestonden uit de pogingen van de *Convention* om als eerste de invasie te legitimeren, waarvoor het *Ius Gentium* als een valide juridisch concept kandidaat is geweest.¹³⁴ Maar meer nog is de *Convention* op zoek gegaan in het Romeins recht naar een legitimatie om haar banden met James te breken, om vervolgens op eigen autoriteit op legitieme wijze Willem en Maria tot vorstenpaar uit te roepen. Het uiteindelijke winnende concept, waarmee zowel de *Tories* als de *Whigs* tevreden konden zijn, werd gevonden in een juridisch axioma uit het Romeinse erfrecht.¹³⁵ De gewenste hervorming van het staatsrecht eiste dat er werd gezocht naar juridische concepten die een vooraf geformuleerd doel moesten onderbouwen. Die hervorming kwam er uiteindelijk in het nadeel van de vorstelijke macht van Willem; de prerogatieve macht van de vorst werd ingeperkt ten behoeve van de macht van het Parlement, waardoor Willem in zijn bestuur ernstig rekening diende te houden met de wens van de afgevaardigden. Maar de gevonden oplossingen dienden eveneens aan het Engelse volk gepresenteerd te worden, en om de toenemende

¹³⁰ C.1.14.4.

¹³¹ G. Robertson, "The tyrannicide brief", 147.

¹³² Orr, "Treason and the state", 204.

¹³³ Miller, "The Glorious Revolution": 'contract' and 'abdication' reconsidered", 545.

¹³⁴ M. Goldie, "Edmund Bohun and *Ius Gentium* in the revolution debate 1689-1693", In: *The historical Journal* 20, nr. 3 (1977) 571; M. P. Thompson, "The idea of conquest in controversies over the 1688 revolution", in: *Journal of the history of ideas* 38, nr. 1 (1977) 35.

¹³⁵ Thomas P. Slaughter en John Miller hebben al eens getracht te achterhalen waar dit concept vandaankwam in een publiek debat: T.P. Slaughter, " 'Abdicate' and 'contract' in the Glorious Revolution", in: *The historical journal* 24, nr.2 (1981) 323-337; Miller, "The Glorious Revolution": 'contract' and 'abdication' reconsidered"; T.P. Slaughter, " 'Abdicate' and 'contract' restored", in: *The historical journal* 28, nr. 2(1985) 399-403.

steun voor het Jacobitisme de wind uit de zeilen te nemen, diende dit op een andere wijze te geschieden dan op grond van de flinterdunne argumentatie die de protestants-chiliastische retoriek bood.

1.4.5. De zoektocht naar nieuwe duiding: Tacitisme

Deze behoefte wordt niet alleen getoond door het loslaten van de religieuze retoriek in de geschriften van Gilbert Burnet, maar ook blijkt dat de Engelse bevolking na 1688 in toenemende mate op zoek ging naar alternatieve interpretatiemodellen voor de gecompliceerde politieke verhoudingen. Willems bestuur bleek niet zonder meer voorspoedig te verlopen; zijn voorkeur voor Hollanders op prominente posities aan het hof, en zijn besluit om met Engels belastinggeld het Hollandse leger te onderhouden, deed het aanvankelijke enthousiasme over het vertrek van James snel afkalven. Er is na 1689 dan ook een heropleving waar te nemen in de literatuur van Tacitus. In het vijfde en laatste hoofdstuk van deze scriptie zal worden getoond dat de cynische Romeinse historicus, die het leven onder de eerste dictators in de Romeinse Republiek beschreef, met zijn niets verhullende beschouwingen een inzicht leverde in de politiek van intriges, complotten en eigenbelang, waarin de Engelse bevolking in toenemende mate hun eigen omstandigheden gespiegeld zagen. Tacitus was in de eerste helft van de zeventiende eeuw populair geweest in Engeland, omdat hij betekenis verleende aan de wijze waarop de Engelsen hun eigen politieke omstandigheden zagen onder het bewind van Charles I en Cromwell.¹³⁶ Na de verdwijning van de politieke relevantie van Tacitus onder Charles II,¹³⁷ nam zijn belang na 1685 onder James weer toe, gevolgd door een hernieuwde intensivering in publicaties van Taciteïsche beschouwingen en de bronteksten van Tacitus zelf onder Willem. Er verscheen na 1689 zelfs een nieuw genre op de boekenmarkt in de vorm van vele beschrijvingen van complotten en geheime geschiedenissen over verschillende perioden en Europese vorsenhuizen.¹³⁸ Deze hernieuwde interesse in Tacitus toont, naast de afname van religieuze retoriek, dat het protestants-chiliastische argument in de chaos van de eerste weken wellicht een propagandistisch lapmiddel was, maar op de langere termijn voor de Engelse samenleving bij lange na niet afdoende was als verklaring voor de machtswisseling.

Als gevolg van redenen die aan bod zullen komen in het derde hoofdstuk over de beperkingen die Willem ondervond door de historische gebeurtenissen die het politieke discours in 1688 en daarna verregaand beïnvloedden, was het Tacitisme in Engeland welhaast verdwenen tijdens de *Restoration*, in tegenstelling tot de populariteit van de Romeinse historicus in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Over de receptie van het Tacitisme in de late zeventiende eeuw in Engeland is vooralsnog geen onderzoek gedaan. Edouard LeVillain heeft een voorzichtige opmerking gemaakt over de invloed van het Tacitisme in de politieke besluitvormingen van Willem, maar heeft het helaas nagelaten om zijn beweringen met overtuigend bewijs aannemelijk te maken.¹³⁹ Op grond van Engelse publicaties die het licht hadden gezien tijdens eerdere politieke crises, naast de aanwijzingen die Burnet over zijn eigen taciteïsch gedachtegoed in zijn preken en in de selectie van zijn eigen propagandamateriaal onthult, zal in dit hoofdstuk de wederopleving van het Tacitisme in Engeland worden

¹³⁶ Zie o.a.: M. Smuts, "Court-centered politics and Roman historians", in: K. Sharpe; P. Lake (red.), *Culture and politics in early Stuart England* (Stanford 1993) 21-43; M.F. Tenney, "Tacitus in the politics of early Stuart England", in: *The classical journal* 37, nr. 3 (1941) 151-163.

¹³⁷ J.C. Boogman, "De raison d'état-politicus Johan de Witt", in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* nr. 90 (1975) 380.

¹³⁸ R. Bullard, *The politics of disclosure, 1674-1725: secret history narratives* (Londen 2009) 6-8.

¹³⁹ C.E. Levillain, "William III's military and political career in neo-Roman context, 1672-1702", in: *The historical journal* 48, nr.2 (2005) 321-350: 330-331.

belicht. Te meer zal blijken dat de receptie van het Tacitisme in de late zeventiende eeuw gezien in verband kan worden gebracht met de afname van de effectiviteit van de religieuze argumentatie in de Engelse propaganda.

1.5. Methodologie: retorica en propaganda.

In de grote hoeveelheid literatuur over de *Glorious Revolution* is het woord “propaganda” als algemene aanduiding voor argumentatieve politieke en religieuze publicaties geheel ingeburgerd. Maar zoals Jason Peacy erop wijst in zijn studie over de maatschappelijke debatten tijdens de Engelse burgeroorlogen en Cromwells protectoraat, kleeft er een probleem aan dit begrip, “*since it was not in general and widespread use during the early modern period*”.¹⁴⁰ In de bronnen zelf wordt dit woord dan ook niet gebruikt. Verschillende auteurs die over de aard van het fenomeen propaganda hebben getheoretiseerd, noemen de geboorte van het woord in 1622 tijdens de *Sacra Congregatio de Propaganda Fide* onder leiding van paus Gregorius XV, waar werd besloten een nieuwe impuls te geven aan de contra-Reformatie.¹⁴¹ De frontsoldaten van dit offensief werden gevormd door de leden van de *Socetas Jesu*.¹⁴² Het woord is afkomstig van het latijnse *propagare*, wat zowel “voortplanten” als “uitbreiden, verspreiden” kan betekenen. Maar daar het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* leert dat het woord pas in de negentiende eeuw in gebruik is geraakt, toont dat er hier een consensus onder historici bestaat om een taalkundige constructie als “propaganda” ten behoeve van de communicatie als anachronisme oogluikend toe te staan. Een historicus zal uiteraard immer met het probleem blijven worstelen over hoe er over de verleden realiteit in een begrijpelijke taal op een historisch verantwoorde wijze met een modern publiek gecommuniceerd kan worden. Daarom is het wenselijk om hier kort bij dit gegeven stil te staan, enerzijds om een brug te slaan tussen het verleden van 1688-1689 door middel van verheldering van de gebruikte concepten, anderzijds om het gebruik van de “propaganda” in de jaren rondom de machtswisseling tussen Willem en James inzichtelijker te krijgen dan thans uit de literatuur duidelijk wordt. Want de vraag dient zich aan: wat is nu exact propaganda in de context van de *Glorious Revolution*? Over de overheidspublicaties die trachtten de publieke opinie te beïnvloeden zal deze vraag weinig problemen opleveren, maar kan een pamflet van een auteur volgens wiens perceptie er een reële en acute bedreiging uitgaat voor zijn vaderland, en waarin de zorgen of mogelijke oplossingen voor deze situatie besproken worden, eveneens gezien worden als propaganda? De lyrische lofdichten zijn, zoals in hoofdstuk twee zal blijken, zonder uitzondering geschreven door grote, welhaast passionele liefhebbers van de Oranjedynastie. Maakte een auteur, wanneer hij zijn lovende woorden over Willem op papier zette, zich schuldig aan het voeren van propaganda, of ventileerde hij slechts zijn persoonlijke sentimenten in de hoop dat zijn poëtische talent de gevoelens vertaalden voor hen die dat talent niet beschikten? Op het idee gebracht door een militair historicus die in een populair-wetenschappelijk tijdschrift een summiere weergave van de *Glorious Revolution* voorzag van een theorie over propaganda,¹⁴³ is het voor deze scriptie wellicht wenselijk om kort de bespiegelingen van enkele theoretici over propaganda als sociaal en politiek fenomeen weer te geven.

¹⁴⁰ J. Peacy, *Politicians and pamphleteering. Propaganda during the English Civil Wars and Interregnum* (Hants, Burlington 2004) 2.

¹⁴¹ ibidem; A.G. Romarheim, “Definitions of strategic political communication”, in: *Norwegian Institute of international affairs* 689 (2005) 5.

¹⁴² N. O’Shaughnessy, “The death and life of propaganda”, in: *Journal of public affairs* 9, nr. 9999 (2010) 2.

¹⁴³ C.D.M.J. Leebeek, “17e eeuwse oorlogspropaganda. Gebruik van pamfletten als propagandamiddel bij de expeditie van Willem III naar Engeland in 1688 (Deel één van twee)”, in: *Mars et Historia* 4 (2005) 31-51.

Verschillende auteurs wijzen er op dat het van groot belang is in het analyseren van politieke traktaten om een onderscheid te hanteren tussen retorica en propaganda. Romarheim citeert de definities zoals deze gegeven zijn in een invloedrijke studie van Garth Jowett en Victoria O'Donnell, die in 1995 hun *Propaganda and Persuasion* publiceerden, de derde editie van het boek waarin, getuige de veelvuldige referenties in de secundaire literatuur, baanbrekende inzichten over de aard van het fenomeen propaganda vermeld staan. De definitie van retorica is weinig veranderd sinds Plato zijn zorgen uitsprak dat de welsprekendheid slechte zaken goed kon voorstellen,¹⁴⁴ en Aristoteles de omschrijving leverde die tot op heden weinig veranderd is:

*“Retic is the faculty of observing in any given case the available means of persuasion, persuasion being potentially, -and ideally- the outcome of an interactive communicative proces.”*¹⁴⁵

Romarheim geeft vervolgens een eigen definitie van propaganda:

*“Propaganda is systematic strategic mass communication conveyed by an organisation to shape perceptions and manipulate the cognitions of a specific audience. Its ultimate goal is to direct the audience’s behaviour to achieve a response that furthers the political objectives of the propaganda organization.”*¹⁴⁶

Bij het hanteren van deze definities moet worden bedacht dat de theoretici in propaganda als fenomeen zich voornamelijk richten op de communicatieve strategieën in de twintigste eeuw, omdat het voeren van propaganda door de alomtegenwoordige massamedia in de Tweede Wereldoorlog en in de koude verhoudingen tussen Oost- en West-Europa een buitengewoon groot effect wist te sorteren op de publieke opinie. Maar de pogingen van de instituten in de twintigste eeuw –het bereiken en beïnvloeden van de publieke opinie van een zo groot mogelijk publiek ten behoeve van de politieke agenda van het instituut- vergelijken daarmee niet in intentie met machthebbers van de late zeventiende eeuw. Het verschil dient zich uitsluitend aan in de beschikbare media, in plaats van radio en televisie waren pamfletten hier het medium waarmee grote aantallen lezers werden bereikt.¹⁴⁷ De geciteerde definities lenen zich daarom zeer goed voor de Europese politieke situatie van 1688 en daarna.

Deze twee definities geven de gelegenheid om een aantal kenmerken van de communicatie in de publieke ruimte te groeperen. De retorica impliceert het gebruik van overtuigingskracht en argumentatie, wat plaatsvindt binnen een dialoog. Beide partijen in de dialoog hebben een min of meer gelijkwaardig belang bij een bevredigende uitkomst van de dialoog, en beschouwen hun argumentatie als een wezenlijke bijdrage aan de gewenste oplossing.¹⁴⁸ In de retorica vinden de partijen uiteindelijk consensus op *middle ground*. In tegenstelling tot het dialogische proces in de retorica, vindt er bij het gebruik van propaganda uitsluitend een monologisch proces plaats. In propaganda is er geen ruimte voor discussie, en geldt er een asymmetrisch belang; de belangen liggen uitsluitend bij de institutie die de propaganda uitvaardigt, en in het bereiken van deze belangen heeft de institutie de keuze uit meerdere strategieën. Omdat in de propaganda de getalsmatige verhoudingen van de deelnemers omgekeerd evenredig zijn aan de middelen tot communicatie –één of enkele instituties trachten een

¹⁴⁴ O’Shaughnessy, “The death and life of propaganda”, 2.

¹⁴⁵ Romarheim, “Definitions of strategic political communication”, 5.

¹⁴⁶ ibidem.

¹⁴⁷ F. Deen; D. Onnekink; M. Reinders, “Introduction”, in: F. Deen; D. Onnekink; M. Reijnders (red.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (Leiden, Boston 2011) 26-28.

¹⁴⁸ ibidem.

groot publiek te bereiken- liggen calculatieve en manipulerende strategieën binnen de mogelijkheden van de communicatiemiddelen.¹⁴⁹

In massacommunicatie is het van belang om niet het tegenovergestelde van het gewenste effect te sorteren door het publiek te choqueren of te complexe informatiestructuren aan te bieden. Zoals Condren er op wijst, bestaat er in de communicatie een gegroeid bestel van vooronderstellingen, “*something that is in a given context for granted*”.¹⁵⁰ De massacommunicatie in propaganda dient aan te sluiten bij dit bestaande bestel van vooronderstellingen die leven bij het publiek:

*“the information overload forces the individual to simplify and categorize new information on the basis of already existing knowledge stored in “schemata” (...) a cognitive structure consisting of organized knowledge about situations and individuals that has been abstracted from prior experiences.”*¹⁵¹

De onthulling van de volledige waarheid achter een politiek programma kan dus het tegenovergestelde effect sorteren wanneer de informatie niet wordt “aangepast” aan de bestaande cognitieve structuren die bij het publiek leven. Leebeek heeft het hier over “*ankerpunten*”, “*reeds geworteld geloof, gevestigde vooroordelen, of groepsnormen*”,¹⁵² wat herkenbare structuren zijn in het maatschappelijk discours. Voor het vinden van aansluiting bij deze cognitieve structuren bestaan verschillende strategieën. Uit de aard van het politieke proces als maatschappelijk alomvattend fenomeen, kan afgeleid worden dat deze strategieën niet op het terrein van de retorica liggen; een politiek beoogd doel van een machthebbende institutie omvat de medewerking van het publiek als vaststaand gegeven, niet het verkrijgen van deze medewerking.

Daarmee is niet direct gezegd dat propaganda te allen tijde plaats dient te vinden in de negatieve connotatie van leugens en bedrog die het woord oproept. De hierboven genoemde waardevolle bijdrage van Jowett en O’Donnel bestaat uit de schematisering die zij hebben gemaakt in de verschillende vormen van propaganda in ‘witte’, ‘zwarte’ en ‘grijze’ propaganda.¹⁵³ In de witte propaganda is er sprake van een identificeerbare bron, en wordt er in de communicatie geen geweld gedaan aan de waarheid van de maatschappelijke en politieke omstandigheden waarin de boodschap een verandering beoogd aan te brengen.¹⁵⁴ De inhoud van de boodschap is echter dermate tendentius geformuleerd dat de boodschap immer ten faveure zal zijn aan het doel wat de auteur er mee heeft.¹⁵⁵ Witte propaganda heeft dus aansluitende kenmerken met de retorica, maar mist het dialogische karakter er van. Zwarte propaganda is daarentegen afkomstig van anonieme bronnen, die er belang bij hebben anoniem te blijven. Onthulling van de bron kan de bron in discredit brengen, of de onmiddellijke geloofwaardigheid van de inhoud van de boodschap aantasten. Daarnaast wordt in de zwarte propaganda gebruik gemaakt van onwaarheden, wat kan variëren van ‘modder gooien’ naar een tegenpartij, tot een volledig foutieve voorstelling van de te verwachten voordelen of nadelen van het eigen (politieke) programma voor het publiek. Zwarte propagandisten trachten welbewust foutieve informatie als waarheid te

¹⁴⁹ Deen; Onnekink; Reinders, “Introduction”, 2-3.

¹⁵⁰ C. Condren, *Argument and Authority in early modern England. The presupposition of oaths and offices* (Cambridge 2006) 3.

¹⁵¹ Romarheim, “Definitions of strategic political communication”, 4.

¹⁵² Leebeek, “17^e eeuwse oorlogspropaganda”, 34.

¹⁵³ Romarheim, “Definitions of strategic political communication”, 9-10; Leebeek, “17^e eeuwse oorlogspropaganda”, 34-35.

¹⁵⁴ Romarheim, “Definitions of strategic political communication”, 9.

¹⁵⁵ Leebeek, “17^e eeuwse oorlogspropaganda”, 34.

presenteren,¹⁵⁶ met als doel de ontvanger te misleiden om zo de omstandigheden te creëren waarin het eigen politieke doel sneller of effectiever behaald kan worden. Grijs propaganda tenslotte bestaat uit de argumentatieve communicatie die zich tussen de witte en de zwarte propaganda bevindt.¹⁵⁷ Dit kan veel verschillende vormen van communicatie omvatten; de witte propaganda waarvan de auteur zich niet wil onthullen uit angst voor represailles of compromittering (de zogenaamde ‘klokkenluiders’) valt in deze categorie, evenals de propaganda van een bron die zichzelf wel onthult, maar tevens een boodschap brengt met als doel het publiek te misleiden ten faveure van een eigen politiek voordeel, of dat van een politieke medestander. Staatspropaganda valt veelal in deze categorie; de bron is bekend, maar de inhoud kan het doel van de bron ondersteunen door middel van een bewuste foutieve voorstelling van zaken.

De afzonderlijke onderdelen waaruit de bovenstaande paragraaf is opgebouwd, zijn afkomstig uit verschillende beschouwingen over de aard van de propaganda die een stempel heeft gedrukt op de maatschappelijke en politieke perceptie van het publiek in West- en Oost Europa in de twintigste eeuw. De overeenkomsten in het doel van het gebruik van argumentatieve communicatie in de politieke en maatschappelijke ruimte die de politieke actoren uit de twintigste eeuw delen met de actoren uit 1688 en de jaren erna, maakt dit methodologisch kader bij uitstek geschikt voor een analyse van de pamfletten als historische bron. Daarnaast leent het polyvalente karakter van de pamflettenverzamelingen –waar recentelijk nogmaals op gewezen is-¹⁵⁸ zich eveneens zeer goed voor dit methodologische kader. De term ‘propaganda’, is namelijk te veelomvattend om de publicaties uit niet alleen de collectie Knuttel, maar eveneens uit de Engelse collecties naar aard en bedoeling te duiden. In de literatuur wordt ‘propaganda’ verbonden aan welhaast alle publicaties die het doel van een politieke actor toejuichen in lofdichten, commentariëren in kritische beschouwingen, of willen bevorderen omdat daar persoonlijk voordeel van patronage of maatschappelijke bevordering in te behalen valt. Daarmee verlangt het begrip ‘propaganda’ diversificatie en onderscheid naar aard en intentie, waar het bovenstaande model de gelegenheid toe biedt.

1.6. Verantwoording en wetenschappelijk belang

Voor de beantwoording van de geformuleerde hoofd- en deelvragen van deze scriptie, zal naast eerdere onderzoeksresultaten gebruik gemaakt worden van de additionele studies die hiernavolgend in de literatuurlijst zijn vermeld. De secundaire bronnen zullen echter een ondergeschikte rol spelen, want zoals de hierboven weergegeven historiografische discussie reeds aantoonde, is de wetenschappelijke consensus over de *Glorious Revolution* in het algemeen, en daarmee de rol van de propaganda daarin in het bijzonder, vooralsnog niet bereikt. Daarom kan de secundaire literatuur voor dit onderzoek niet als leidend worden beschouwd, daar het onvermijdelijk zal zijn een positie te kiezen in een reeds lang bestaand debat. De primaire bronnen, welke worden gevonden in de databestanden *Early English Books Online* en de Collectie Knuttel, berustende in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, zullen daarom richting geven aan de nu volgende hoofdstukken.

Om te illustreren in hoeverre het Engelse en het Hollandse publiek dezelfde teksten en commentaren tot hun beschikking hadden, maar zich hier niettemin twee zeer verschillende perspectieven uit konden ontwikkelen, zal gebruik gemaakt worden van de catalogus die reeds als bijlage is geleverd bij de bachelorscriptie *De*

¹⁵⁶ Leebeek, “17^e eeuwse oorlogspropaganda”, 34.; Romarheim, “Definitions of strategic political communication”, 9.

¹⁵⁷ Romarheim, “Definitions of strategic political communication”, 9-10; Leebeek, “17^e eeuwse oorlogspropaganda”, 34.

¹⁵⁸ Deen; Onnekink; Reinders, “Introduction”, 3-30.

verovering verslagen, daar dit vooralsnog de enige secundaire bron is op basis waarvan dergelijk vergelijkend onderzoek gedaan kan worden.¹⁵⁹ Voorts vormen de onderzoeksresultaten die naar aanleiding van verschillende cursussen die zijn gevolgd in het kader van de research master Early Modern Intellectual History aan de Faculty of History, Media and Arts aan de Erasmus Universiteit Rotterdam grond voor verder onderzoek. In overleg met de verschillende docenten en de opleidingsdirecteur, Prof. Dr. R.C.F. von Friedeburg, tevens de begeleider in het onderzoek voorafgaand aan deze scriptie, is besloten de verschillende cursussen af te sluiten met het oog op de totstandkoming van deze scriptie, en de afzonderlijke onderzoeksresultaten te integreren.¹⁶⁰

Deze scriptie beoogt een bijdrage te leveren aan het wetenschappelijk debat rondom de machtswisseling van Willem III en James II in 1688-1689. Uit de historiografische weergave in dit hoofdstuk bleek namelijk dat er in dit debat ruimte is voor een hernieuwde visie op de totstandkoming en de historische vorming van de verschillende axioma's uit het revolutionaire discours. Daarin gaat de aandacht uit naar twee thema's die in elkaars verlengde liggen. Het eerste themabestaat uit een kritische herinterpretatie van de overwaardering voor de op religie gestoelde wijze van interpreteren van de actuele politieke omstandigheden door de contemporaine beschouwers. Uit deze scriptie zal blijken dat het overwegend religieuze geluid tijdens de *Glorious Revolution* slechts een propagandistische noodmaatregel was, wat het gebrek aan legitieme onderbouwingen van de machtswisseling moest overstemmen. Daaruit volgt het tweede thema wat in deze scriptie behandeld zal worden: de religieuze argumentatie diende vervangen te worden voor een meer levensvatbare argumentatie, een legitieme onderbouwing van de machtswisseling die in staat was de aanvankelijke illegaliteit te neutraliseren. Door de selectie van bruikbare concepten uit het continentale staatsrecht in de politieke en maatschappelijke discussie die werd gevoerd over de voorgestelde en gevonden oplossingen, is een visie op de Engelse geschiedenis zoals voorgesteld in de *enemy-theory* niet langer houdbaar. Deze beide thema's zijn in de wetenschappelijke discussie over de *Glorious Revolution* nog niet als zelfstandig onderzoek gepresenteerd. Gezien de onderlinge relatie van deze thema's, is het wenselijk deze in elkaars onderlinge connectie te presenteren.

Het antwoord op de hier gestelde onderzoeksvragen maakt het mogelijk de *Glorious Revolution* in een bredere internationale context te plaatsen. Waar de interconnectie tussen Engeland en het Continent reeds op de diplomatieke en culturele raakvlakken zijn onderzocht, is de intellectuele genealogie van de argumentatie in het revolutionaire discours vooralsnog buiten het blikveld van historici gebleven. Gezien de marginale rol die de *Glorious Revolution* speelt in de collectieve herinnering van de bevolking in andere Europese staten, is een herwaardering van deze revolutie als pan-Europese gebeurtenis ten zeerste gewenst. Tenslotte kunnen zowel de *Whig*-interpretatie en de *enemy-theory* in de Engelse geschiedschrijving, alsmede de relatieve onbekendheid met de *Glorious Revolution* in Europa, worden toegeschreven aan een lange traditie van geschiedschrijving die nauw verbonden was met de promotie van nationalistische en particularistische sentimenten. De Europese eenwording is sinds jaren een feit, en de Europese lidstaten tonen in toenemende mate de intentie tot verdere juridische, economische en culturele integratie. Een heroriëntatie op de gedeelde episoden in de Europese geschiedenis zou hierin een waardevolle bijdrage kunnen betekenen.

¹⁵⁹ Het betreft hier de bijlage 1.2 bij de bachelor scriptie "De verovering verslagen. De reactie op de *Glorious Revolution* in de Engelse en Hollandse pamfletten van 1688-1689. Bachelor scriptie ter afsluiting van de opleiding Maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2009) 79-96.

¹⁶⁰ In deze scriptie wordt voortgebouwd op de onderzoeksresultaten uit de volgende cursussen: CH5002-Methodology of legal history; CH5009-Political thought and legal argument; CH5013- Lipsius and Tacitus.

Hoofdstuk 2. De Engelse en Hollandse reactie op Willems invasie: passieve factoren.

2.1.1. Inleiding

Willems invasie in Engeland, en de vorderingen die zijn leger maakte in de opmars naar Londen, werden in de Republiek met zeer grote interesse gevolgd.¹⁶¹ De pamfletten die uit de jaren 1688 en 1689 in de Collectie Knuttel bewaard zijn gebleven, tonen dat Willems invasie op een brede, welhaast unanieme publieke steun kon rekenen. De publieke reacties op Willems voornemen tot een invasie, zijn overtocht en zijn troonsbestijging waren op enkele Franstalige publicaties na, unaniem positief. Willems vorderingen overzee, en het nieuws dat hij samen met zijn vrouw tot monarch van Engeland was uitgeroepen, werden in de Republiek bezongen als een overwinning van het Europese protestantisme, en werden ervaren als een hemelse zegening. De pamfletten uit 1688-1689 die de publieke reactie op Willems invasie tonen, laten daarmee een opmerkelijke afwijking zien met de pamfletten uit andere jaren. Waar de Collectie doorgaans de neerslag toont van de diepgaande en intense maatschappelijke debatten die bij verschillende gelegenheden in de Republiek werden gevoerd,¹⁶² bestond er in de reactie op Willems voornemen tot een invasie op de Engelse kust een zeldzame eensgezindheid. Voorgaand onderzoek heeft uitgewezen dat in 1689, toen de Hollandse stadhouder zich na zijn troonsbestijging de koning van Engeland mocht noemen, deze eenduidigheid in de reactie op Willems verrichtingen in Engeland niet alleen aanhield, maar tevens in toon aanzwelde.¹⁶³ Deze éénduidige beleving van trots en vreugde die in de Republiek werd getoond kan om twee redenen een aanleiding zijn tot onderzoeksvragen. Als eerste werpt de éénstemmige jubeltoon die uit de pamfletten klinkt de vraag op hoe dit zich verhoudt met de traditioneel in tegenstrijdige belangen verdeelde bestuursstructuur van de Republiek.¹⁶⁴ Waarom stond de regentenklasse, waaronder zich de grootste tegenstanders van het stadhouderschap bevonden, tezamen met de soms fel Orangistische inwoners van de Republiek als één man achter de preventieve aanval op Engeland? Ten tweede valt de afwezigheid van het verschil van politiek inzicht over de gehele onderneming op, zoals zich dit eerder in 1687 en 1688 wel had getoond in het debat over James' katholieke emancipatiepolitiek. Deze twee noties doen het vermoeden rijzen dat er in de Republiek in 1688 en 1689 een goed georganiseerd propagandamechanisme werkzaam geweest moet zijn. Immers, wanneer er in overweging wordt genomen dat er in de Republiek over welhaast ieder aspect van het maatschappelijke leven verdeeldheid bestond, is de unanieme steun voor Willem zoals deze blijkt uit de Collectie Knuttel een bedenkelijke constatering. Om inzicht te krijgen in de reactie op Willems politieke ondernemingen en ambities onder de bevolking van de Republiek, zal in dit hoofdstuk het maatschappelijk debat worden getoond zoals dat werd gevoerd voorafgaand aan de publieke bekendheid over de aanstaande invasie in Engeland. Hieruit zal blijken dat de inwoners van de Republiek een opvallend internationale focus hadden, en de maatschappelijke problemen van de voorbije jaren voortdurend in een internationale context plaatsten. In de geopperde verklaring voor de unanieme positieve reactie in de pamfletten die de Collectie Knuttel omvat over de betreffende jaren, zal de aandacht uitgaan naar zowel de passieve als de actieve factoren in de oorzaak van deze homogene publieke reactie.

¹⁶¹ Velthuisen, "De verovering verslagen", 102-103.

¹⁶² Deen; Onnekink; Reinders, "Introduction", 3-30.

¹⁶³ Velthuisen, "De verovering verslagen", 97-114.

¹⁶⁴ P.J.A.N. Rietbergen, "William III and England in Dutch historiography", in: J.I. Israel (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 464-465.

2.1.2. De leeuw brult: publieke reacties op het voornemen tot invasie van Engeland

Het behoeft weinig uitleg waarom de voorbereidingen voor een verrassingsaanval op Engeland in het grootste geheim plaats dienden te vinden. Terwijl de planning voor de invasie in volle gang was, moest er uiteraard tot in de hoogste, maar ook in lagere diplomatieke kringen politieke steun worden gezocht voor Willems plannen.¹⁶⁵ Volgens Burnet ging dit verrassend soepel. Over de toegezegde steun van de Staten Generaal en de vroedschappen in de steden vermeldde hij in zijn autobiografie dat:

*“...this passed easily in the States, without any opposition, to the amazement of all that saw it: for it had never been known, that so dangerous an expedition in such a season had been so easily agreed to, without so much as one disagreeing vote, either at the Hague, or in any of the towns of Holland. All the people went so cordially into it, that it was not necessary to employ much time in satisfying them, both of the lawfulness and the necessity of the undertaking”.*¹⁶⁶

Gezien de tijdsdruk die er voor Willem geheerst moet hebben -Burnet wees tenslotte niet voor niets op het ongebruikelijke jaargetijde van een dergelijke onderneming- kwamen deze voorspoedige onderhandelingen hem goed uit. Gezien de doelmatige planning, en omdat uiteindelijk ook de publieke opinie geen onbetekende factor was in het vergaren van steun voor de invasie, bestonden er niet langer bezwaren tegen de bekendmaking van het goed bewaarde geheim.¹⁶⁷ De Staten Generaal besloten daarom het publiek te informeren over hun besluit tot politieke steun aan Willem in een tweetal proclamaties.

De eerste proclamatie van de Staten Generaal dateert van oktober 1688, waarin de voorgenomen steun van de standenvergadering aan Willems invasie in Engeland werd gemotiveerd. Uit de formulering blijkt dat deze steun voornamelijk gestoeld was op politieke belangen. In de proclamatie, waarin verslag wordt gedaan van Willems blijkbaar vurige toespraak aan de Staten Generaal –want “*de Traanen schoten over de wangen*” bij de stadhouder-¹⁶⁸ werden Willems overwegingen voor een invasie in Engeland voornamelijk in het belang van de Republiek gepresenteerd, omdat daarmee:

*“dan kans en gelegenheit souden sijn, om desen Staet den handen wat ruymmer te doen hebben, en haer te ontlasten van de vreesse voor haere nabueren, en om den Tiranniquen hooghmoet van sommigen wat in te binden, en om onse Vryheyt, en oock de Religie wat beter te kunnen stabiliseren. In summa om het interest van den Staet en de Kerck met wat meerder veyligheit te kunnen erlangen.”*¹⁶⁹

De geopolitieke dreiging die van James uitging, vormt hier duidelijk een belangrijker motivatie dan de veronderstelde bedreiging voor het protestantisme. Te meer, uit de notie dat de wens bestond de “*Religie wat beter te kunnen stabiliseren*”, en “*de Kerk met wat meerder veyligheit te kunnen erlangen*” blijkt dat er wellicht voordelen voor de protestantse kerk in Willems invasie werden gelezen, maar deze geenszins als primaire

¹⁶⁵ Zie voor de internationale diplomatieke onderhandelingen: Onnekink, “The Anglo-Dutch favorite”, 31-35.

¹⁶⁶ Burnet, “*Bishop Burnet’s history of his own time*: vol. 3”, 292.

¹⁶⁷ Onnekink verhaalt over de geheimhouding van de voorbereidingen: “*Astonishingly, the preparations for what may have been the most complicated and extensive naval operation in the seventeenth century were essentially managed by half a dozen men within two months in the utmost secrecy.*” Onnekink, “The Anglo-Dutch favorite”, 35.

¹⁶⁸ Anon.; *Redenen van Afscheyt Van sijn Hoogheyt den Heere Prince van Orange, Gedaen ter Vergaderinge van de Ed. Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland. Op Dinsdagh den 26. October 1688* (Den Haag, Meyndert Uytwerff, 1688) 4. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Collectie Knuttel, pamfletnr. 12783.

¹⁶⁹ idem, 3.

motivatie aangemerkt kunnen worden. Maar voor het onderwerp wat in deze scriptie behandeld wordt, is met name een passage uit de proclamatie die twee dagen later op 28 oktober werd gepubliceerd interessant. Hierin werd de nadruk gelegd op de uitnodiging die Willem had ontvangen van de Engelse *Lords* om met een legermacht een doorbraak in de status quo tussen James en zijn staatsrechtelijk geschonden volk te forceren. Voor de Republiek was deze uitnodiging te meer van belang, omdat dezelfde *Lords* Willem hadden verzekerd “*dat de Koningen van Vrankrijk ende van Groot Brittanien met malkander stonden in een seer goede intelligentie ende vrundschap*”.¹⁷⁰ Deze dreiging van een Frans-Engelse alliantie was op 7 september eens te meer bevestigd door een mededeling aan de Staten Generaal door de Franse ambassadeur te Den Haag, Jean Antoine de Mesmes (in de pamfletliteratuur bekend als de graaf van Avaux), waarin vermeld stond dat een daad van agressie tegen Engeland door Louis XIV gezien zou worden als een oorlogsverklaring.¹⁷¹ De bedreiging die van verschillende kanten opdoemde voor de Republiek was daarmee evident voor de Staten Generaal, en Willem kreeg zijn gezochte steun.

Over de vraag of de Staten Generaal met eenzelfde unanimitieit met Willem hadden ingestemd wanneer zij op voorhand hadden geweten dat deze de onderneming zou besluiten als vorst van Engeland, is uiteraard weinig met zekerheid te zeggen. Maar gezien de zorgen bij de regenten in de jaren negentig van de zeventiende eeuw over de toegenomen machtspositie van de stadhouder, en hun toenemende twijfel over het loyaliteitsvraagstuk zoals in het vorige hoofdstuk aan de orde is gekomen, is het waarschijnlijker dat deze de voorkeur hadden gegeven aan de oorspronkelijke formulering van Willems intenties. De Staten Generaal hadden namelijk in eerste instantie hun steun verleend aan het oorspronkelijke plan om:

“onder Gods genade en gunste naer Engelandt over te gaen, niet met eenigh het minste insicht ofte intentie om dat Rijk te invaderen ofte t’onder te brengen, of om den Koningh van den Throon te stooten, veel min om sijn daer van Meester te maken, of de wettige successie te inverteren ofte te benadeelen, oock niet om de Roomsche Catholijcquen te verjagen, of die te vervolgen, maer enighlijck ende alleen om de Natie te hulpe te komen (...) ende tot dien eynde te bevorderen ende te weegh te brengen, sat een vry en wettigh Parlement magh werden beroepen (...) dat by het selve over alles magh werden gedelibereert en vast gestelt, het geene sal werden geoordeelt noodigh te wesen, om aen de Lords, aen de Clergé, aen den Adel, en aen het Volck te doen hebben verseeckeringe, dat hare Rechten, Wetten, ende Privilegien niet meer sullen werden gevioleert noch verbroocken”.¹⁷²

Hieruit blijkt onomstotelijk dat een wisseling van de macht tussen Willem en James in de voorbereidingen van de invasie en de samenstelling van de invasiemacht niet tot de overwogen scenario’s behoorde. In tegenstelling tot de vaststelling van historici als W.A. Speck, die stellen dat Willem “*dicided to risk it all for the throne*”,¹⁷³ blijkt uit deze passage dat Willem geen vastonlijnde plannen koesterde om de Engelse troon voor zichzelf op te eisen. Hoe Willem in zijn hoofd zijn kansen en opties berekende, is een onderwerp waarover vooralsnog

¹⁷⁰ Anon., *Resolutie Inhoudende de redenen, die haer Hoogh Mogende Hebben bewogen om Syne Hoogheydt, In Persoon naer Engelandt overgaende, met Schapen ende Militie te assisteren. In dato den 28 October 1688* (Den Haag, Jacobus Scheltus, 1688) 4. KB Knuttel nr. 12785.

¹⁷¹ D. Onnekink, “The revolution in Dutch foreign policy”, in: F. Deen; D. Onnekink; M. Reijnders (red.), *Pamphlets and Politics in the Dutch Republic* (Leiden, Boston 2011) 143-172: 161.

¹⁷² idem, 5.

¹⁷³ W.A. Speck, *Reluctant revolutionaries. Englishman and the revolution of 1688* (Oxford 1988) 75.

uitsluitend gespeculeerd kan worden,¹⁷⁴ maar vast staat dat de consensus tussen Willem en de Staten Generaal gebaseerd is op het voornemen om James' heerschappij ongemoeid te laten.

Nadat met deze twee afkondigingen publiekelijk bekend was geworden wat Willems plannen waren, volgde er een golf van steunbetuigingen en *Zegen-Wensen* die aan de “*Schermerheer van de Vroomen*” in dicht- en pamfletvorm werden opgedragen.¹⁷⁵ Zoals Jonathan Israel terecht vermeldt, veroorzaakte Willems plannen na hun openbaring “*een vertoon van afhankelijkheid aan de Republiek*”.¹⁷⁶ Uit een in toon zowel verontrust als moreel bemoedigend pamflet, blijkt hoe een anonieme auteur beseftte wat er in de Republiek op het spel stond:

“*Soo dit voornemen op Engelandt niet in het werk werdt gestelt, soo hebben haer Hoogh Mogende sich geen kleyntje vergist, in haer voorbarigheyt, en dat om het uytgeven van haar redenen, waar in sy tonen de redenen, waarom sy, sijn Hoogheydt te hulp komen.*”¹⁷⁷

De steun voor Willems onderneming kwam soms uit de niet meest vanzelfsprekende hoek, zoals getoond wordt door een gepubliceerd gebed uit de Portugees-Joodse synagoge in Amsterdam.¹⁷⁸ Naast deze morele steun leverde de Sefardisch-Joodse gemeenschap eveneens een ruime financiële bijdrage aan de opbouw van Willems vloot.¹⁷⁹ Maar de meeste steunbetuigingen die werden gepubliceerd waren lyrieken waarin de prins werd voorgesteld als de bevrijder van de protestantse religie en van het onderdrukte Engelse volk. De beeldspraak die in de pamfletten werd gebezigd, bevatte verwijzingen naar klassieke mythologische en Bijbelse koningen, en bezaten zelfs messiaanse evocaties.¹⁸⁰ Willem werd gezien als de ambassadeur van de Republiek en haar protestantisme; de getoonde heldenmoed van Willem, die “*Neêrlants Staat gansch eigen*” was,¹⁸¹ had als “*brullende Leeuw van Holland (...) schrik gejaagd in de Fransche Vaanen*”.¹⁸² Willem werd in de pamflettenliteratuur opgetekend als een vertegenwoordiger van al het goede en eerbare waar de Republiek voor stond, en waarmee de wonden die het katholicisme in Europa had geslagen, werden gereinigd. De enthousiaste publieke reacties op het voornemen tot de invasie van Engeland is daarmee op zijn minst opmerkelijk te noemen; de Republiek maakte een tijd door van economische neergang, en de tijd van het jaar, waarin najaarsstormen de Noordzee flink kunnen teisteren, maakten van een dergelijke kostbare investering in manschappen en materiaal een uiterst hachtelijke onderneming met een hoogst onzekere uitkomst.

¹⁷⁴ Wellicht komt hier in 2013 verandering in; onder begeleiding van Prof. Dr. W. Van Bunge doet Dhr. P. Latjes momenteel onderzoek naar een aantal visuele representaties van Willem en Maria, waaruit zou blijken dat Willem weldegelijk de ambitie vertoonde om de Engelse troon te bemachtigen.

¹⁷⁵ T.D. Vries, *Heyl en Zegen-VVensch aan den Doorluchtigsten Vorst Wilhelm Hendrik, Prince van Orangien &c, Tegenwoordig van voornemen uyt te voeren het grootste dessein des werelts* (Dordrecht, Symon Onder de Lande, 1689). KB Knuttel 13208a.

¹⁷⁶ idem, 719.

¹⁷⁷ Anon., *Hollants, Engelants En aller Protestanten aenstaende Wee, en uiterste Rampspoeden, Indien het Christelyck en noodzakelyck voornemen, tot verlossing der Engelse Protestanten, niet in't werck gestelt en volbracht wort* (Hellevoetsluis, -sl, 1688) 6. KB Knuttel, nr. 13023.

¹⁷⁸ Anon., *Gebedt, Gedaen op Woensdag, sijnde den 27 October 1688, door de Portugiese Joden in hare Kerck, ofte Sinagoge, binnen Amsterdam* (Sl sn, 1688). KB Knuttel, nr 12784a.

¹⁷⁹ Israel, *De Republiek*, 720.

¹⁸⁰ De heidense mythologie werd moeiteloos met het christelijke zinnebeeld van de ‘gezalfdde vorst’ versmolten. Zie bijv. de allegorie van J. Vollenhove: “(...) Die WILLEM wydt en zalft tot Groot Britanjes koning, MARIA koningin; Apollo en Diaan”. J. Vollenhove, *De verlossing van Groot-Brittanje door den doorlugstigsten en grootmagtigsten vorst Willem de III, door Gods genade Koning van Engeland, Schotland, Vrankrijk en Ierland, Beschermmer des Geloofs, enz.*, (1689) 40. KB Knuttel, nr. 13283.

¹⁸¹ J. Vollenhove, *Op et (sic) vertrek van Haar Koninklyke Hoogheid de prinsesse van Oranje naar Engeland* (Den Haag 1689) p.1. KB Knuttel, nr. 13268.

¹⁸² G. Bidloo, *Op het vertrek van Haar Koninglyke Hoogheid de Prinsesse van Oranje naar Engeland* (Den Haag, P. Hage, 1689) p.1. KB Knuttel, nr. 13268a.

2.2.1. Passieve factoren : Louis XIV, een permanente dreiging

Om het ontstaan van de unanieme steun voor de voorgenomen invasie beter te kunnen begrijpen, is de bovengenoemde opmerking over de veronderstelde vriendschap tussen James II en Louis XIV van groot belang. Want al kon het beleid van James op weerstand in de publieke opinie rekenen, hiernaast bestond er in de Republiek een historisch gegroeide afkeer tegen Louis XIV die het wantrouwen tegen James veruit oversteeg, en wat in de pamfletten in soms niet mis te verstane bewoordingen werd geuit. Louis werd met regelmaat geportretteerd als een “*verloekt tyran*”, en werd vergeleken met de antichrist, die door middel van een “*schriklijk schellemstuk*” alles in het werk stelde om “*Europa te vernielen*”.¹⁸³ De auteur van *Den Engelsche Bokkum, gebraden op een Fransche rooster* (1688) laat dan ook geen misverstanden bestaan over zijn mening over Louis:

*“ Zie hier den wreedsten schelm, die oit het aardrijk droeg.
Die noit zijn bast verzaad, van Christenbloed te zwelgen
Dat hy een bloed-hond is, toond zijn gezicht genoeg:
Hier is hy die zijn Rijk en Steden gaat verdelgen
Men scheur zijn hert uit 't lijf en goy 't hem in 't gezicht
Dien bloed-hond is niet waard het heldre Zonnelicht.”*¹⁸⁴

Deze animositeit van de Hollanders ten opzichte van Louis laat zich niet uitsluitend verklaren door het Franse aandeel in de geallieerde aanval op de Republiek in 1672. De verhoudingen waren tussen Frankrijk en Holland in de laatste decennia van de zeventiende eeuw op voortdurende basis stroef geweest. Het vredesverdrag uit 1678 met Frankrijk, de Vrede van Nijmegen, had geen bevredigend resultaat gehad voor de gewenste diplomatieke betrekkingen tussen Frankrijk en de Staten Generaal. In tegenstelling tot de overeengekomen afspraken in het verdrag, begon Louis vrijwel direct na het tekenen van de vrede met nieuwe troepenbewegingen om de macht over de steden zeker te stellen die hij volgens hem aan het vredesverdrag ontleende.¹⁸⁵ Dit leidde in reactie hierop tot de verwerping van een vriendschapsverdrag met Louis door de Staten Generaal, dat aan hen in 1679 werd aangeboden. Dit verdrag, waarin Louis vroeg om de goedkeuring van de Staten Generaal voor zijn territoriale ambities, was voor de Franse koning een voorwaarde geweest om de commerciële banden met de Republiek te herstellen. Na de verwerping van dit verdrag door de Staten Generaal, bleven de betrekkingen tussen Frankrijk en de Republiek uiterst koel. In 1687 kondigde Louis opnieuw een serie mercantilistische maatregelen af die verschillende sectoren van de economie in de Republiek hard troffen. De Republiek was juist aan het oprabbelen uit de economische malaise die, na eerst in het teken van herstel van de oorlog van 1672-1677 gestaan te hebben, maar moeizaam op gang was gekomen. De koersen van de WIC-en VOC-aandelen stegen in 1687 veelbelovend, maar de nieuw opgeworpen Franse tariefmuren betekenden een zware slag voor de handel en de achterliggende industrieën.¹⁸⁶ De lakenindustrie raakte in zwaar weer, en de Zuid-Hollandse haringvisserij raakte -door verder verscherpte invoerverboden- in noodweer. De Staten Generaal reageerden

¹⁸³ Anon., *Den Engelschen Bokkum, Gebraden op een France Rooster; En bestookt met Helsch Vuur, door Pater la Chaise en Vader Peters; waar bij is gevoegd een nauwkeurige afbeelding of beschrijvinge van Louis de veertiende, Koning van Vrankrijk, en Jacobus de tweede, Koning van Engeland* (1688) 1. KB Knuttel, nr. 12665. De plaats van publicatie zoals aangegeven op het famflet, Londen, is fictief.

¹⁸⁴ Anon., “Den Engelschen Bokkum, Gebraden op een France Rooster”, 25.

¹⁸⁵ Israel, “De Republiek”, 914.

¹⁸⁶ idem, 933.

hierop met het instellen van een tariefmuur op de Franse brandewijn, waarvan werd gehoopt dat, naast de boodschap die hiermee aan Louis werd afgegeven, “*de Koornbranderyen hier te lande soo veel meer sullen toenemen*”.¹⁸⁷ De indruk ontstond in de Republiek dat Louis een systematische handelsoorlog tegen de Republiek initieerde, wat in de publieke opinie wellicht als een straf voor de opvang van de verdreven Hugenoten werd ervaren. Vast stond dat de invloed van de politiek van Louis tot in de huizen en de beurzen van de inwoners van de Republiek reikte, en de huishoudens tot armoede kon doen vervallen. Willem, die reeds langere tijd een agressiever beleid jegens Frankrijk had bepleit, zag zich hierin in toenemende mate gesteund door de regenten, die hun handelsbelangen in toenemende mate op het spel zagen komen te staan.¹⁸⁸ Louis’ mercantilisme trok uiteindelijk dus ook de regenten in het kamp van Willem, niet in de laatste plaats door de bevestiging van hun vermoedens door d’Avaux zelf.

De broze vrede en de wankelende Frans-Hollandse betrekkingen hadden na de Vrede van Nijmegen niet alleen geleid tot een verschil in politieke oriëntatie tussen de Stadhouder en de regenten, die er de voorkeur aan gaven om wederom een bloeiende handel met Frankrijk op te zetten, maar tevens tot een uiterst negatieve beeldvorming in de publieke opinie over de betrouwbaarheid van de Franse koning. Daar bovenop kwam ten andere male het vernietigende oordeel over Louis’ steun aan de Ottomanen, die in 1683 een nieuw offensief tegen de oostelijke grenzen van Europa startten, wat uiteindelijk resulteerde in het tweede beleg van Wenen.¹⁸⁹ De Turkse dreiging was in 1688 reeds geweken, maar in de pamfletten werd de Franse steun aan de sultan van enkele jaren daarvoor uitgebreid en onder een satirische loep genomen. Een anonieme auteur kroop in de rol van de Turkse sultan, die zijn ‘vriend’ Louis in een brief waarschuwde:

*“..ik leve geduerig in duysenden Perykelen, men hoort van niets anders als van de Beroerten, Moord en ongelukken (...) So dat het sich teenemaal laat aansien, als of het haast met het Turkse Rijk een eynde sal neemen, ende ook U, mijn Louis het geluk de Nek toekeeren. Wat gy voor een Christen geweest zijt, weet Lotteringen te seggen, en zijn Getuygen daar van het Roomsche Ryk en all de Neederlanden, waar gy met Rooven en Moorden, met Geld, Geweld en Listigheden vinnig hebt gewoed, en de Christenen neffens my trouwelijk helpen vervolgen. Sy hebben U leeren kennen, en mag men U met Recht den grooten Turk van ’t Westen noemen.”*¹⁹⁰

Gezien de datering van het pamflet (22 september 1688) kan het pamflet gezien worden een reactie op een daad waarin Louis zijn religieuze en mercantilistische politiek liet samenvallen. Eind september waren namelijk alle Hollandse schepen die in de Franse havens aangemeerd lagen in beslag genomen, en de bemanning werd onder de dreiging van een levenslang verblijf op de Franse galeien gedwongen zich te bekeren tot het katholicisme.¹⁹¹ Het is daarom niet verwonderlijk dat het katholicisme van Louis in de beeldvorming in de Republiek onlosmakelijk gekoppeld werd aan diens onbetrouwbare politieke handelen. Deze koppeling tussen katholicisme en onbetrouwbaarheid, die gedurende de zestiende en zeventiende eeuw uitgroeide tot een vooronderstelling van

¹⁸⁷ Anon., *Consideratien rakende de consumptie der Fransse brandewynen die voor dato van het verbod in dese landen sijn ingebracht* (1688) 4.

¹⁸⁸ Israel “De Republiek”, 927-931.

¹⁸⁹ Israel “De Republiek”, 915.

¹⁹⁰ Anon., *Klagten Des Turksen Keyzers Sultan Mahomet, Gedaan aan Louis de XIV. Van die Naam, Koning van Vrankrijk, als sijn goede Vriend. Tot een trouwhertige Waarschouwinge voor sijn Val en aanstaande Ondergang* (Brussel, -- 1688) 7-8. KB Knuttel, nr. 12735.

¹⁹¹ Leerbeek, “17^e eeuwse oorlogspropaganda”, 38.

vanzelfsprekendheid, was in de perceptie van de inwoners van de Republiek in 1685 ten andere male bevestigd door de herroeping van de institutionele tolerantie voor de Franse protestanten ter voorkoming van religieuze burgerwisten, het Edict van Nantes uit 1598.

2.2.2. Hugenoote vluchtelingen in de Republiek

De revocatie van het Edict had grote verontwaardiging veroorzaakt in de Republiek, die werd aangewakkerd door de vervolgingen waarvan de Hugenoten die hun toevlucht in de Republiek zochten getuigden.¹⁹² Niet alleen had dit een intensivering van de negatieve beeldvorming rondom Louis XIV tot gevolg, maar ook de in de Republiek wonende katholieken kwamen hierdoor op een negatieve wijze voor het voetlicht.¹⁹³ Israel wijst erop dat van alle religieuze denominaties die in de Republiek een redelijk veilige positie van tolerantie genoten, in het bijzonder de tolerantie voor de katholieken na de instroom van de Franse vluchtelingen onder druk kwamen te staan.¹⁹⁴ Uit een publieke oproep om financiële steun voor de Franse vluchtelingen uit 1688 blijkt hoe de tolerantie voor de katholieken in de Republiek door de vluchtelingenstroom barsten begon te vertonen:

*“Soo kan het (...) dat men de arme Franse vluchtelingen, vryheid hunner consciencie hier te lande soekende, in den schoot deser Provintien heeft ontfangen; en dat op bevel der Overheid onder alle gesintheden sijn gedaan collecten, om dese onderdrukte menschen te soulageren, en by provisie te doen bestaan, afwachende den voorspoet ider in sijn beroep en hanteringe. En hoewel dan de plicht van een goed ingeseten, en het meêdogen van Christenen met den anderen, een vrywillige gifte, van elk naar sijnen staat, sonder aansien of onderscheid van religie, had doel verhoppen; soo heeft men echter in 't generaal bevonden, dat de liefde en barmhartigheid der Roomsgesinden buiten gemeen schaars geweest is.”*¹⁹⁵

Om de tekorten aan de bijdragen aan de vluchtelingen hulp vanuit de katholieke confessie alsnog te compenseren, werd daarom voorgesteld tot een belasting van zes procent op *“de nalatenschap of erfenissen der Roomsgesinden hier te lande overlydende”*, en een belasting op de aanschaf van de waskaarsen die de katholieke eredienst opluisterden.¹⁹⁶

De schattingen over het totale aantal Hugenoten dat naar de Republiek is gevlucht na de herroeping van het Edict van Nantes lopen uiteen van 55.000 naar 100.000 personen, maar vast staat dat er in de jaren na de herroeping van het Edict in de Republiek 63 Franse protestantse kerken werden geopend.¹⁹⁷ Er vluchtten overigens niet alleen armlastige Hugenoten naar de Republiek; veel Franse protestanten verplaatsten hun kapitaal, intellect en handelsnetwerk naar de Republiek, en sommigen droegen bij aan de financiering van Willems expeditie.¹⁹⁸ Onder de vluchtelingen bevonden zich tevens veel predikanten en legerofficieren, die door

¹⁹² Israel, “De Republiek”, 925.

¹⁹³ M. Glozier, *The Huegenot soldiers of William of Orange and the Glorious Revolution of 1688* (Brightland, Portland 2002) 42-43.

¹⁹⁴ Israel, “De Republiek”, 717-719.

¹⁹⁵ Anon., *Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de Gereformeerde Religie* (Amsterdam, 1688) KB Knuttel, nr, 13039.

¹⁹⁶ idem.

¹⁹⁷ Glozier, “The Huegenot soldiers”, 42.

¹⁹⁸ J.F. Boscher, “Huguenot merchants and the protestant international in the seventeenth century”, in: *The William and*

middel van hun invloedrijke posities hun bijdrage leverden aan de toenemende vijandigheid tegenover Louis XIV.¹⁹⁹ Daarnaast waren vele Hugenenot beoefenaars van de vrije beroepen, waaronder de handel in boeken en pamfletliteratuur.²⁰⁰ De vaak radicale antikatholieke geschriften die door invloedrijke predikers als Pierre Jurieu werden geschreven en door zijn landgenoten werden verkocht, wakkerden het anti-Franse gemoed verder aan in de Republiek, en leverden een belangrijke bijdrage aan het maatschappelijke debat over de bedreiging die de politiek van James vormde. Pierre Boyer, eveneens een Hugenoote prediker, dreef hierbij de polemiek in zijn pamflet tegen de katholieke wapenbroeder van Louis flink op de spits in zijn *De gefalieerde koning, en de prins tegen dank* (1688):

“Nademaal ik nu getoond hebbe, wat onvoorsigtigheid, dwaasheid en sonde de drie natien (Engeland, Schotland en Ierland, R.V.) begaan hebben, datse den Hertog van York op den Throon hebben gesteld, sal ik verder bewijzen, uit het gene hy sedert sijn Kroninge gedaan en ondernomen heeft, dat sy van God en Conscienties wege verpligt zijn, om hem de Kroon af te nemen, en dat sy de laatste dwalinge arger sullen maken als de eerste, indien sy sulks niet en doen”²⁰¹

Het Hof van Holland vond deze uitspraak dermate aanstootgevend, dat Boyer werd geboden het geschrift voor de ogen van de rechtbank te verscheuren.²⁰² Hierbij moet bedacht worden dat er op het moment van de publicatie van *De gefalieerde koning* nog geen plannen bestonden voor de invasie in Engeland, en dat James in diplomatieke kringen vooralsnog als een bevriend staatshoofd werd gezien. Een oproep tot het afzetten van de Engelse vorst ging het Hof te ver. Dit had echter op de circulatie van het pamflet weinig uitwerking, want het bleek onder het lezerspubliek een graag gelezen object.²⁰³

De opvang van de Hugenenoten en de getuigenissen over hun vervolgingen in Frankrijk veroorzaakten een verdichting van de sociale cohesie in de Republiek, waarbij het negatieve beeld over de politiek van Louis XIV een gemeenschappelijke deler in de visie op de internationale politiek werd. De logistieke en materiële uitdagingen die de opvang van de vluchtelingen met zich meebracht, verenigde de gemeenschappen en steden onderling, terwijl er tussen de steden een streven losbrak “to strive to outdo one another in kindness towards the French Protestants of any corporation and exempt them some years from taxes”.²⁰⁴ Inderdaad werd het in Groningen de vluchtelingen zo eenvoudig mogelijk gemaakt om zich te vestigen door hen tot 1700 een uitgebreid pakket aan vrijstellingen van belastingen te verlenen.²⁰⁵ In de omstandigheden van een collectief beleefde bedreiging is het goed voorstelbaar hoe in de Republiek de gezamenlijke zin en de onderling gedeelde identiteit werd vergroot. Reeds vanaf het moment van de revocatie van het Edict van Nantes werden er in de Republiek felle kritieken gepubliceerd. Zo verhaalde het *Oprecht Verhael* (1686) van een anonieme auteur over

Mary quarterly, third series 52, nr. 1(1995) 77-102: 98

¹⁹⁹ Israel, “De Republiek”, 925-926.

²⁰⁰ idem.

²⁰¹ P. Boyer, *De gefalieerde koning, En de prins tegen dank. Of Een klaar en bondig bewys van de onweerdigheid van Jacobus de tweede, om den koninglijken throon te bekleden: 't onwedersprekelijke Erfregt van Mevrouw de Princesse van Oranjen, en het bedrog aangaande het supponeren van den sogenaamden jongen PRINS van WALIS* (Keulen, P. Marteau, 1688) 13-14. KB Knuttel, nr. 12982.

²⁰² Knuttel, “Verboden boeken”, 31-32.

²⁰³ In de collectie verblijven thans meerdere versies: KB Knuttel, nrs. 12982 t/m 12985a.

²⁰⁴ Glozier, “The Huegenot soldiers”, 42.

²⁰⁵ Zie de ordonnantie van de Staten van Groningen, *Privilegien Voor de Franse en andere Gereformeerde Vluchtelingen. Extract Uyt het Resolutie-Boeck der Ed. Mog: Heeren Staten van Stadt Groningen ende Ommelanden* (1686) 1. KB Knuttel, 12449.

de wrede vervolgingen van de Hugenoten door de *Dragonders*, de milities van Louis, dat deze “deden niet als doodslaen, verslaen en doorsteken, met groote steecken van Bajonetten”.²⁰⁶ De wreedheid die door de *Dragonders* werd begaan, werd getoond door de willekeurige executie van “twee Gequetsten, die niet konden vluchten”,²⁰⁷ terwijl de publieke toespraken van protestantse martelaren het onrecht toonde wat de Hugenoten werd aangedaan. Mede door middel van dergelijke verslagen had Louis aan het begin van 1688 dan ook iedere vorm van sympathie verspeeld bij de inwoners van de Republiek. Dit gevoelens beperkte zich niet tot uitsluitend het protestantse volksdeel. De gevolgen van Louis’ mercantilisme bleven tenslotte niet beperkt tot de protestanten in de Republiek, want het katholieke gedeelte van de bevolking had evenzeer te lijden onder het Franse agressieve mercantilistische beleid. De herinneringen aan zijn agressieve buitenlandse politiek lagen het publiek in 1688 dus nog vers in het geheugen, en werden opnieuw opgerakeld door de toenemende agressie die hij vertoonde in zijn handel en zijn politiek.

2.2.3. De *Socetas Jesu*: kwaadwillende vorstelijke raadslieden

Het wantrouwen dat in de Republiek leefde voor Louis en James, ging gepaard met het wantrouwen voor de Roomse kerk in het algemeen, en voor de leden van de *Socetas Jesu* in het bijzonder. Zowel James als Louis hadden aan het hof een spirituele raadgever die afkomstig was uit de orde der Jezuiten. Francois d’Aix de la Chaise was de biechtvader van Louis, waar Sir Edward Petre dezelfde functie vervulde aan het hof van James. Met name de positie van “Vader Peters”-zoals hij in vele pamfletten genoemd wordt- was uitermate omstreden in zowel Engeland als de Republiek. Petre was in 1678 betrokken geweest bij het *Popish Plot*, en had voor zijn aandeel hierin in 1679, en later van 1680 tot 1683 gevangen gezeten.²⁰⁸ Volgens Stuart Henley is het nooit tot een officiële veroordeling gekomen, omdat Petre de bescherming genoot van James, toen nog de *Duke of York*. Bij de troonsbestijging van James werd Petre naar het hof geroepen om daar de katholieke erediensten te verzorgen in de koninklijke kapel. Maar Petre wist zich snel op te werken, niet in de laatste plaats omdat hij gebruik maakte van “*a fair smooth tongue, and a very affable way of flattery*”²⁰⁹. Petre’s politieke ambities, waarvoor hij door Paus Innocentius XI reeds eerder was berispt omdat dit indruiste tegen de Jezuitische gelofte van nederigheid,²¹⁰ leidden op 11 november 1687 tot een aanstelling in de *privy counsel*, de Engelse Raad van State. Parallel aan de verachting voor Louis XIV in de Republiek, bestond er een misnoegen over de Jezuitische raadgevers aan de Europese hoven:

“Dat de Jesuiten aan alle Hoven, onder de naam van de Vorst het gebied voeren, blijkt ten vollen uit de Historien, alwaar men ziet, dat sy in den Raad van Keisers en Koningen dingen, die sy te voren in de by-een-komsten van hun Generaal beslooten hebben, ingevoerd hebben. Daar is nooit geen Koning zoo vernuftig van geest, soo doordringend van verstant, noch zoo kloek van oordeel geweest, als Philippus de tweede, maar hy liet sich door de Jesuiten het net soo over ’t hoofd halen, dat hy niet en sag als

²⁰⁶ Anon., *Oprecht Verhaal van de Wreedtheden, ghepleeght door de Fransche Dragonders, in het stooren van een Vergaderinge van de Gereformeerde Religie Van Cevennes, Nimes ende Montpeillers* (1686) 4. KB Knuttel, nr. 12458.

²⁰⁷ idem, 5.

²⁰⁸ S. Handley, “Petre, Sir Edward, third baronet (1630x33-1699)”, *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University Press 2004; online edn (15-07-2011).

²⁰⁹ idem.

²¹⁰ idem.

*door hun oogen. Het was door hun verderffelijke raaden, welkers snooheid en roekeloosheid hy niet wist te ontdekken, dat hy in de Nederlanden soo veel zielen ter slachtbank deed brengen.”*²¹¹

Ook de toon in vele pamfletten over het beleid van Edward Petre geeft aan dat de adviezen van Petre aan James welhaast gevaarlijker werden geacht dan de politieke wil van James zelf. En getuige Petre's benoeming in de *privy counsel* was zijn invloed aan het hof groot; als lid van de Raad van de vorst, en als zijn persoonlijk biechtvader werden aan Petre in de Republiek invloeden toegedicht die wellicht door de schijn der omstandigheden voorstelbaar waren, maar waar getwijfeld moet worden bij de historische accuratesse. Niettemin was deze invloed in de perceptie van de inwoners van de Republiek werkelijkheid, en toonde de aanwezigheid van de *Socetas Jesu* aan beide hoven ten andere male in hoeverre een herhaling van 1672 tot de reële mogelijkheden behoorden.²¹²

Er kan dus gesteld worden dat de historisch gegroeide afkeer voor Louis en zijn agressieve mercantilistische, militaire en religieuze politiek, de verwachting dat James zich zou gaan allieren aan Louis, en het parallelle wantrouwen ten aanzien van de aanwezigheid van de *Socetas Jesu* aan beide hoven één van de verklaringen is voor de unanimitieit die zich in de Republiek toonde toen bekend werd dat Willem met een invasiemacht de politieke plannen van James zou trachten te voorkomen. Dit is echter een verklaring die uitsluitend gebaseerd is op de perceptie in de Republiek op buitenlandse politieke factoren, en daarmee slechts een gedeeltelijke verklaring. Voor de volledige verklaring moet het blikveld worden verlegd naar de debatten die in de Republiek zelf werden gevoerd over de politieke situatie in het buitenland.

2.3.1. Engelse Vluchtelingen: handel in literatuur

Evenals de Hugenoten hun bijdrage leverden aan de Hollandse publieke opinie over Louis XIV en diens politiek ten aanzien van de Franse protestanten, leverden ook de Engelse vluchtelingen hun aandeel in de publieke debatten over de emancipatiepolitiek van James II. Na de *Restoration* van het huis van Stuart groeiden er in de grote steden van de Republiek verschillende Schotse en Engelse gemeenschappen,²¹³ waarvan het motief vaak vrijwillig was in de vorm van handel, maar ook onvrijwillig door verbanning of vlucht, zoals bijvoorbeeld in het geval van James Steuart, John Locke en natuurlijk Gilbert Burnet. De Republiek was een redelijk veilig onderkomen voor vele Engelse vluchtelingen, want hier bestond de mogelijkheid om zich juridisch te verzekeren tegen vervolging door de Engelse vorst in de vorm van de naturalisatie tot burger van Holland.²¹⁴ Volgens Walker was het de mening van de machthebber in de Republiek dat mensen vrij geboren zijn, en de vrijheid genoten om zichzelf te plaatsen onder een bewind naar keuze,²¹⁵ een opvatting waarin het politieke denken van Simon Stevin resoneerde.²¹⁶ Er zaten wel beperkingen aan deze bescherming; tot aan het moment dat Willem alle steun nodig had in de voorbereiding van zijn invasie, bleven de personen die betrokken waren bij het Rye

²¹¹ Anon., *De Goddelooze Rol der zo genaamde Eerwaarde Paters Jesuïeten, Gespeelt op Het Schouw-Toneel van de Wereld* (1688) 4. KB Knuttel, nr 12662.

²¹² Onnekink, "The revolution in Dutch foreign policy", 160.

²¹³ J. Walker, "The English exiles in Holland during the reigns of Charles II and James II", in: *Transactions of the royal historical society* 4, nr. 30 (1948) 111-125: 112.

²¹⁴ idem, 118.

²¹⁵ idem 119.

²¹⁶ Simon Stevin, *Vita Politica. Het Burgerlick leven & anhangh. Gepresenteerd en toegelicht door Pim den Boer. Hertaald door Anneke C.G. Fleurkens* (Utrecht 2001) 114.

House Plot en de opstand van Monmouth buiten deze maatregelen.²¹⁷ Maar de toestroom van vluchtelingen, vaak opgevangen door handelaren en ambachtsmensen die al langer in de Republiek verbleven, deed de Schotse en Engelse gemeenschappen gestaag groeien. Een gevolg daarvan was dat de behoefte naar nieuws uit het thuisland eveneens groeide, waarin niet alleen langs de officiële kanalen werd voldaan, maar waarin ook werd voorzien door de in Engeland controversiële pamfletten via smokkelroutes te importeren.²¹⁸

Een meerderheid van de Engelse pamfletten die meestal vertaald, maar soms ook in de oorspronkelijke taal werden gepubliceerd in de Republiek, waren afkomstig van drukkerij Weduwe Swart in Amsterdam. Volgens Paul Hoftijzer bestond er een handelsroute in drukwerk tussen Abigail May, de weduwe van de drukker en boekverkoper Steven Swart, en de vooraanstaande Londense boekhandelaar Samuel Smith.²¹⁹ May was zelf een uit Engeland gevluchte *Brownist* die zich het begin van de zeventiende eeuw in Amsterdam had gevestigd, waardoor het goed voorstelbaar is dat zij naast een winst oogmerk ook persoonlijke motieven koesterde in het voorzien van pamfletten van verschillende politieke signatuur. In haar brieven naar Smith verzocht ze met regelmaat om nieuw drukwerk, en dan met name de publicaties over de “*popish controversy*”:

*“I pray if there is anything worth sending newly printed which is worth sending, pray send it me in this bundel, and also that of Popery Represented and Misrepresented. Or anything of that nature which is printed, or any popish boockes.”*²²⁰

Het was echter niet zonder gevaar om met name de pamfletten die in Engeland zonder autorisatie waren gedrukt te vervoeren naar de Republiek. Maar de smokkelaars waren creatief; zo noemt Walker het voorbeeld van pamfletten die werden verborgen in tonnen met boter, of simpelweg tussen bundels onbedrukt papier werden gestopt.²²¹ Ook is het voorstelbaar dat op dezelfde wijze als vluchtelingen de schippers van kleine bootjes betaalden voor een oversteek over de Noordzee, de pamfletten op deze wijze hun weg naar de Republiek vonden.²²²

Op deze wijze was het dus mogelijk dat de inwoners van de Republiek, zowel Hollanders als Engelse vluchtelingen, goed geïnformeerd bleven over de maatschappelijke discussie die in Engeland werd gevoerd. Het is dan ook goed mogelijk om de gebeurtenissen in Engeland vanaf de troonsbestijging van James in 1685 te reconstrueren op basis van uitsluitend de pamfletten in de Collectie Knuttel. Hieruit blijkt niet alleen dat de inwoners van de Republiek een zeer internationale focus hanteerden in de interpretatie van actuele politieke ontwikkelingen, maar tevens dat de invloeden van de politieke ontwikkelingen elders in Europa werden gekoppeld aan de lokale politieke realiteit. Hoewel onderverdeeld in afzonderlijk eenheden, werd de Europese ruimte door de Europeanen aan het einde van de zeventiende eeuw gezien als een geïntegreerd politiek speelveld, waarin de verschillende machten en krachten een onlosmakelijke invloed op elkaar uitoefenden. Het is uiteraard goed mogelijk dat er als gevolg van smokkel pamfletten uit Engeland in de Republiek terecht kwamen, en deze bij toeval in de Collectie zijn opgenomen, maar de vertaling in het Hollands van de vele Engelse

²¹⁷ Walker, “The English exiles in Holland during the reigns of Charles II and James II”, 120.

²¹⁸ idem, 124.

²¹⁹ P.G. Hoftijzer, “Religious and theological books in the Anglo-Dutch book trade at the time of the Glorious Revolution”, in: J. van den Berg; P.G. Hoftijzer (red.), *Church, change and revolution. The fourth Anglo-Dutch church history colloquium* (Leiden 1991) 170-171.

²²⁰ P.G. Hoftijzer, “Religious and theological books in the Anglo-Dutch book trade at the time of the Glorious Revolution”, 176, n. 15. Dit citaat is tevens gebruikt in: Velthuisen, “De verovering verslagen”, 110.

²²¹ Walker, “The English exiles in Holland during the reigns of Charles II and James II”, 124.

²²² idem, 125.

pamfletten veronderstelt dat er een grote interesse bestond onder het Hollandse lezerspubliek naar de Engelse politieke aangelegenheden. De troonsbestijging van James II als startpunt nemend, werden dan ook alle politieke uitdagingen waar James mee te maken kreeg breed uitgemeten in vertaalde pamfletten. De opstand van de graven van Argyle en Monmouth, die wilden voorkomen dat de Engelse troon in handen kwam van een katholiek vorst, worden breeduit gerapporteerd; Monmouth's beweegredenen waren voor het Hollandse publiek toegankelijk in een vertaling van zijn *Declaration*,²²³ evenals een verslag van zijn veldslag met het leger van James beschikbaar was voor het lezerspubliek in de Republiek, gevolgd door een verslag van zijn rommelige en bijna mislukte executie.²²⁴

2.3.2. Het debat over de *Test Acts* in de Republiek

Op dezelfde wijze werd er van de maatschappelijke onrust verslag gedaan die in Engeland ontstond nadat James had besloten op grond van zijn vorstelijke prerogatieve macht de *Test Acts* en *Penal Laws* af te schaffen. Opmerkelijk is dat deze discussie in de Republiek geïnitieerd lijkt te zijn door Gilbert Burnet. Nadat Burnet in 1685 in Engeland in verband was gebracht met de opstand van Argyle, had hij huis en haard moeten verlaten en de zorg voor zijn stervende echtgenote aan een vertrouweling moeten overlaten.²²⁵ Na een omzwerfing door Europa vestigde hij zich uiteindelijk in 1686 in de Republiek. Willem zag in de contacten die Burnet in verschillende landen in Europa had opgedaan een welkome aanvulling voor zijn informatienetwerk, en nodigde Burnet uit aan het hof in Den Haag. Hier ontstond met name tussen Maria II en Burnet een warme persoonlijke band, die ook na de *Glorious Revolution* in Engeland voortgezet zou worden. James, die Burnet inmiddels hoog op zijn *hitlist* had staan, was hoogst ontstemd over alle eegards waarmee deze in de Republiek werd behandeld, en eiste van Willem dat Burnet van het hof verwijderd werd. Hieraan gaf Willem gehoor, maar een daaropvolgend verzoek om uitlevering wegens hoogverraad werd niet ingewilligd, en door Willem en Burnet omzeild met een naturalisatie van de laatste tot burger van de Republiek. De diplomatieke rel die hier het gevolg van was, betekende groot gezichtsverlies voor James, en voedde, blijkens het aantal referenties naar zijn persoon in pamfletten van uiteenlopende signatuur, de status van Burnet als internationale bekendheid. De persoonlijke vijandschap tussen James en Burnet werd verder aangewakkerd door diens inmenging met de ontstane discussie over James' tolerantiepolitiek, waarin Burnet in 1687 verantwoordelijk was voor het overslaan van deze discussie over de *Test Acts* van Engeland naar de Republiek door middel van de publicatie van een Hollandse vertaling van een pamflet waarin hij James' machtsaanspraken in zijn *Declaration of Indulgence* bekritiseerde. In het pamflet introduceerde Burnet het vraagstuk waarvoor de Engelse samenleving zich geplaatst zag naar aanleiding van James' plannen.²²⁶ James had in één van zijn verdedigingen van tolerantiepolitiek verklaard dat hij “*therefor thought fit to Grant, and by Our Sovereign Authority, Prerogative Royal, and absolute Power, which all Our Subjects are to obey without Reserve, Do hereby give and Grant our Royal Tolleration to the*

²²³ James Scott, *Declaratie van Jacobus Hertog van Monmouth* (1685). KB Knuttel, nr. 12331.

²²⁴ Anon., *Tydinge uyt London, London den 17 July, 1685* (1685) KB. Knuttel, nr. 12349; Anon., *Verhael, Van 't geen ghepasseert is by de Executie van den ghewesen Hertog van Monmouth* (Den Haag, Nicolaes Wilt, 1685). KB Knuttel, nr. 12355.

²²⁵ M. Greig, “Burnet, Gilbert (1643-1715)”, *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University press, 2004; online edn., 2008 (15-07-2011).

²²⁶ Gilbert Burnet, *Eenige Reflecties Op sijn Majesteys Proclamatie, Van den 12 Februarii 1687 tot Vryheyd van Religie in Schotland, zijnde de voorsz. Proclamatie, tot meerder bewijs, daar by gevoegd* (1687). KB Knuttel, nr. 12579.

*several professors of the Christian Religion after-named.*²²⁷ De grootste reden voor verontwaardiging vond Burnet in James' aanspraak op de absolute macht:

*“Hier is een Nieuwe betekeninge van sijn Majesteyts Authoriteyt, voort gebragt, van sijn Absolute Macht, het welk so menigmaal herhaald word, dat het wel een weinig diende ondersogt te worden. Koninglyk Prerogatyf, en Souveraine Authoriteyt, sijn Termen, die alrede onder ons bekend een aangenomen sijn; maar aangaande dese Absolute Macht, gelijk het een nieuwe Term is, also mogen 't ook de gene die 't gesmeed hebben, doen beteekenen wat sy willen.”*²²⁸

De “Absolute vorstelijke macht” was volgens Burnet een geheel nieuw verschijnsel in het Engelse politieke discours, wat werd ingevoerd om de tolerantie buiten het parlement om in te voeren. Maar deze nieuwe politieke term paste volgens Burnet in het geheel niet in het staatsbestel van Engeland. De “absolute macht” zoals James deze voorstelde, betekende volgens Burnet een groot gevaar voor de grondrechten van de Engelse burgers, te meer omdat James dit concept gebruikte in samenhang met zijn eis dat “*al onse ondersaten sonder eenig voorwenden gehoorsamen sullen*”.²²⁹ Met deze woorden werd een gevaarlijk pad ingeslagen, want Burnet zag niet alleen in de vervolgingen van de Hugenoten in Frankrijk de enige voorloper in het gebruik van dergelijke macht,²³⁰ het betekende tevens dat het Engelse volk in de toekomst geheel machteloos zouden komen te staan tegenover de grillige wil van James:

*“De Proclamatie, dan, op sulke gronden gefondeerd zijnde, so behoorden wy niet alleen aan te merken, wat gevolgen dat'er nu uit te halen sijn, maar wat'er t'eeniger tijd, hiernamaals van te beduchten is; (...) so sal't also regtveerdig sijn om uit de selve beginsels of voorboden, de Uitroeyinge van de Gereformeerde Religie te rekken, en de wegneming van alle Regten der Ondersaten, niet alleen van Kerk-Landen, maar alle toebehoorlijke Eigendommen. Met een woord te seggen, het beweerd, een Magt in den Koning, van alles wat hy wil te kunnen gebieden, en een Pligt in de Ondersaten, om alles wat hy gebieden sal, te gehoorsamen.”*²³¹

Volgens Burnet was de aanspraak op de absolute macht niet alleen in het heden een absurditeit, maar wat deze macht voor gevolgen zou kunnen hebben voor de toekomst, was zo mogelijk nog gevaarlijker. Een dergelijke macht in de handen van een katholieke vorst zou volgens Burnet een groot gevaar kunnen gaan vormen voor de protestantse onderdanen, want die Absolute Macht “*kan ons allemaal tot Ketter verklaren, en dan sal (...) tot ons, gesegt worden, dat wy, of sonder Voorwenden moeten gehoorsamen, of sondes Voorwenden Verbrand worden*”.²³² Maar het grootste gevaar bestond volgens Burnet uit het mogelijke ontstaan van een volkomen arbitrair bestuur; want zoals deze absolute macht veronderstelde dat het laatste woord in de politieke besluitvorming door de vorst gesproken zou worden, was het impliciete gevaar dat zelfs de beloften van James over zijn voornemen tot tolerantie voor alle confessies -zoals hij in zijn declaraties aan de *Church of England* had gedaan- waardeloos werden:

²²⁷ James II, *By the King, a Proclamation. Given at the Court at White-Hall, the twelfth of february, 1687* (Edinburgh, Andrew Anderson, 1687). Harvard University Library, EEBO Wing/J250.

²²⁸ Burnet, “Eenige Reflecties Op sijn Majesteyts Proclamatie”, 1.

²²⁹ ibidem.

²³⁰ idem, 1-2.

²³¹ idem, 2.

²³² Burnet, “Eenige Reflecties Op sijn Majesteyts Proclamatie”, 2.

“...indien de Vorsten haren Ondersaten willen Reden geven, om te denken, dat sy hare Beloften vergeten, so rasch als 't gene waarom se geschieden, gedaan is, so sal haar 't selve kragtig aanlokken, om de Beloften des Vorsten niet hooger te achten, als hy selver doet; en sal haar vervolgens doen besluiten, dat de Waarheyd des Vorsten so Absoluut niet en is, als hy sig inbeeld dat sijn Magt is.”²³³

Het wordt uit de bovenstaande citaten duidelijk dat Burnet naar de onderdrukking van de Hugenoten refereerde zoals deze in Frankrijk plaatsvonden, als een mogelijk gevolg van de aanspraak op de absolute macht door James. Maar naast de gevolgen voor de uitoefening van de gereformeerde religie, noemt Burnet met nadruk het gevaar voor “*alle Regten der Ondersaten*”, met de grootst mogelijke gevolgen voor “*alle toebehoorlijke Eigendommen*” voor het Engelse volk. De kern van Burnets argument betrof dus niet zozeer de gevolgen van de absolute macht die James als staatsrechtelijke onmogelijkheid in het leven trachtte te roepen, als wel over de absolute macht zelf. Wanneer James weerhouden kon worden van het aanwenden van deze feitelijk niet bestaande macht, zouden de gevolgen –de gevaren die hieruit voortvloeiden voor kerk en samenleving- niet plaatsvinden. Burnets eerste zorg was dus niet de zorg om de Engelse kerk, maar om een staatsrechtelijk juridisch concept wat in zijn ogen onbestaanbaar was in de Engelse politieke ruimte.

Nadat Burnet met deze publicatie de inwoners van de Republiek op de hoogste had gesteld over James' plannen, waar eveneens een vertaling van de bewuste proclamatie van James bij was geleverd, barstte in de Republiek een publieke discussie over de afschaffing van de *Test Acts* los die niet zou ophouden totdat Willem met zijn invasiemacht voet op de kust van Engeland zette. Zoals eerder vermeld, de vertaling van de vele pamfletten uit Engeland veronderstelt dat de Engelse discussie niet alleen werd gevolgd door de gemeenschappen van Engelsen en Schotten in de Republiek, maar dat de Hollanders zich actief voor het Engelse maatschappelijke debat interesseerden. Als gevolg van eerder onderzoek is er reeds ingegaan op de verschillende Engelse meningen die in dit debat waren te horen.²³⁴ Er werden in de Republiek pamfletten gepubliceerd die geschreven waren door de Engelse voor- en tegenstanders van de afschaffing, en spoedig mengden zich ook verschillende Hollandse auteurs in het debat.

2.3.3. De Hollandse religieuze perceptie op de *Test Acts*

Het is opvallend dat in de Hollandse bijdragen aan het debat voorbij gegaan wordt aan de schending van de grondrechten van het Engelse volk door James' aanspraak op de absolute macht, en de emancipatiepolitiek van James uitsluitend wordt geïnterpreteerd in het voor de Republiek bekende kader van protestants-katholieke tegenstellingen. De anonieme auteur van *Goet Geus, Goet Prins, Goet Konings, Goed Paaps (1688)* complimenteerde Willem III met zijn tolerantie ten opzichte van de katholieken in de Republiek, en dat hij, ondanks de moord op diens beide grootvaders door de katholieken, zijn woord aan hen nog nimmer gebroken had.²³⁵ Op eenzelfde wijze mochten de Engelse katholieken tevreden zijn met hun maatschappelijke positie, want ook zei genoten alle vrijheid die protestanten onder katholiek bestuur niet konden verwachten. De enige beperking die voor de katholieken gold, was:

²³³ Burnet, “Eenige Reflecties Op sijn Majesteys Proclamatie”, 5.

²³⁴ Velthuizen, de verovering verslagen, 100-101.

²³⁵ Anon., *Brief Van een Voorwerp, Goet Geus, Goet Prins, Goet Konings, Goet Paaps. Tot Welstant van't Vaderlandt* (1688) 4. KB Knuttel, nr. 12926.

“...alleenlyck zyn zy door een Test uytgesloten van eenig deel in de Regering te hebben, 't welck waarlyck een vriendschap is, die haar geschied, geconsidereert zynde haar quaadaardig humeur, om alle die van haar diffrenen, te vernielen, 't welke ligt wil uytberste daar die Religie de macht in hande heeft.”²³⁶

De auteur zag de afschaffing van de *Test Acts* als niet meer dan een katholieke staatsgreep, onder het voorwendsel van beloofde vrijheid van geweten voor iedere Engelse religieuze denominatie:

“Indien wy aanmerke, hoe veele Protestanten onder de Koningin Maria geleden hebben, wat een groot getal der zelve aan staken verbrant en andersins vermoort zijn (...) soo mogen wy daaruit afnemen en leeren, watter van Jacobus de tweede te vresen is (...). Ten is ook niet uit medelyden met de Dissenters geweest, dat dese Papieren voor den dag gekomen zijn, maar uyt tedere liefde van zijn Majesteyt tot de Papisten, voor welke, gelijker veele voordelen tegenwoordig sig op doen, het geheel genot van dien ten eynde uytlopen sal.”²³⁷

James' *Declaration of Indulgence* was door de meeste non-conformistische groeperingen in Engeland met scepsis ontvangen,²³⁸ maar met name de *Quakers* en de *Independants* zagen heil in de beloofde gewetensvrijheid. William Penn, de leider van de *Quakers*, had zelfs op instigatie van James een diplomatieke reis gemaakt naar de Republiek, om daar als uitgesproken niet-katholiek Willem en Maria,²³⁹ maar ook de verschillende uit Engeland gevluchte *Dissenters* te overtuigen van de voordelen van de afschaffingen van de *Test Acts*. Penn pleitte voor een grondwet, een “*Machna Charta voor de vryheyd van consciencie*”,²⁴⁰ een propagandistisch adagium waar James dankbaar gebruik van maakte.²⁴¹ Penn wuifde de bezwaren die voortkwamen uit de angst voor het katholicisme eenvoudig weg:

“...indien de Verdelging der Protestanten door geweld, hun doelwit waare geweest, zo wel als het onze vreeze is, zo was 'er niet meer dan ééne Weg voor hen overig geweest, om 't zelve te wege te brengen, 't welk was; Zich op 't uysterste van de Penale Wetten der Kerk van Engeland te hebben bediend, de welke zy alreede in hunne handen hadden, om de Protestantsche Dissenters daar mede te vernielen; en waar toe de Kerk haare bystand niet had kunnen weygeren, uyt de Grond-regelen van gehoorzaamheyd, al was 't schoon, dat zy tot zulk een wreed en onmenschelyk werk geen geneegenheyd had. Hier door zou de ééne party der Protestanten ligtelyk tot een middel gemaakt geweest zyn, om de andere uyt te roeijen.”²⁴²

Impliciet veronderstelde Penn dus dat het voortbestaan van de *Test Acts* gevaarlijker voor de protestanten zou zijn dan de afschaffingen er van. En hoewel er in de pamfletliteratuur direct een tegengeluid werd geproduceerd, waarin Penn ogenschijnlijk vanuit zijn eigen gelederen werd beschuldigd dat “*sijn woord is niet meer ja, ja, en*

²³⁶ Anon., “Goet Geus, Goet Prins”, 4

²³⁷ idem, 6-7.

²³⁸ Harris, “Revolution”, 217-218.

²³⁹ J.R. Jones, “James II's revolution: royal policies, 1686-92”, in: J. I. Israel, *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 54.

²⁴⁰ William Penn, *De groote en gemeene Objectie Tegen het afschaffen der Penale Wetten en Tests, In 't kort neergesteld en overwoogen* (1688) 8. KB Knuttel, nr. 12913. Zie bijlage, nr. 59.

²⁴¹ Harris, 218. J.R. Jones, “James II's revolution: royal policies, 1686-92”, 59.

²⁴² Penn, “De groote en gemeene Objectie”, 4.

neen, neen, maar een verdrietige en wereldsche redenkavelinge”;²⁴³ tonen deze publicaties de veelzijdigheid in meningen die in de Republiek in de pamfletliteratuur te lezen was.

Het anti-katholieke sentiment waarvan hierboven reeds melding is gemaakt, werd in de Hollandse bijdragen aan de discussie over de afschaffing van de *Test Acts* op grote schaal gekapitaliseerd. De anonieme auteur van *Het Eenigste Middel* (1688) beloofde in zijn voorwoord de oplossing voor de ontstane problemen rondom de *Test Acts* te presenteren, omdat door de Engelsen de enige weg die zou leiden tot een werkbare consensus bij zowel de protestanten als de katholieken, volgens hem nog niet gevonden was.²⁴⁴ De Engelse katholieken moesten volgens de auteur “beweeren (...) dat de Ketteren kunnen zalig worden”, en “de Transsubstantiatie absoluut loochenen”.²⁴⁵ Verder dienden de katholieken af te stappen van het geloof in het primaat van de katholieke kerk en het geloof in het vagevuur. Ook eiste de auteur: “Men moet dit artykel, dat de Bisschoppen op haar inwyng moeten doen, uytvegen, namelyk, Haeretices pro posie impugnabo et persequar”.²⁴⁶ Kortom, de Engelse katholieken dienden om tot een consensus te komen alle grondbeginselen en dogma’s van het katholieke geloof af te zweren. In de laatste paragraaf van zijn betoog geeft de auteur toe dat zijn voorgestelde oplossing, “niettegenstaande zy zekerlyk de eenigste is die het vereyste vermogen heeft”,²⁴⁷ waarschijnlijk nooit bereikt zal worden:

“...dat ik ze voorgesteld heb is alleen geschiet om aan de gansche werelt te toonen, dat men, wanneer de Engelsche Wetten die tot handhaaving van de Protestantse Godsdiensdient zyn gemaakt, niet willen herroepen, niemant daar over beschuldigen moet als de Papisten zelfs, welkers gemoedelyke Leerstukken van zoodanigen aart zyn, dat se haar niet toelaten hun gegeven woort nog meenigmalen herhaalde beloften van de Protestantse Godsdiensdient te zullen conserveren, te houden en na te komen, wanneer zy haar magtig genoeg vinden om die te verwoesten.”²⁴⁸

In volledige tegenstelling met het argument van William Penn, die stelde dat de *Test Acts* konden worden afgeschaft omdat de katholieken het vertrouwen van de protestanten hadden verdiend door deze niet tegen hen te gebruiken, stelde de auteur van *Het Eenigste Middel* dus dat de reden voor de handhaving van de *Test Acts* juist gelegen was in de aard van het katholicisme, waarin de wens tot vernietiging van de protestanten besloten lag.

Uit de hier genoemde citaten kunnen met betrekking tot de opvattingen die in de Republiek circuleerden over het beleid van James II dus de volgende twee noties worden afgeleid. Als eerste valt op dat de meningen in de Republiek onderling geenszins overeen kwamen, en zelfs lijnrecht tegenover elkaar stonden. Als tweede valt op dat de tegenstellingen tussen de katholieken en de protestanten in deze reacties op de plannen van James bepalend waren voor de inhoud van de Hollandse pamfletten. In tegenstelling tot de pamfletten die afkomstig waren uit Engeland, toonden de Hollandse bijdrage aan het debat over de *Test Acts* voornamelijk hun zorgen over het Protestantisme als Europese gereformeerde beweging. Deze overwegingen werden haarscherp

²⁴³ Anon., *Brief, Geschreven van een Burger tot Londen, zynde een Quaker Van Religie, Aen sijn Vrund Mr.R.W.... Koopman tot Rotterdam* (1688) 5. KB Knuttel, nr. 12917.

²⁴⁴ Anon., *Het Eenigste Middel om de Test en Penale Wetten Van Engeland af te schaffen en te vernietigen* (1688) 6. KB Knuttel, nr. 12938.

²⁴⁵ idem, 31.

²⁴⁶ idem, 31-32.

²⁴⁷ Anon., “Het Eenigste Middel”, 32.

²⁴⁸ ibidem.

geformuleerd in *Engelsche Protestantse vreugde* (1688), waar in een samenspraak tussen een Engelsman en een Hollander de zorgen van de Hollander over de afschaffingen van de *Test Acts* werden geformuleerd:

“*Het vernietigen van den Test ende de wetten uwes rijcks, gaet ons eygentlijk niet verder aen, dan dat wy daer in te gemoet sien, dat in sulcken gevalle een pilaer op den welcken neffens een van onsen staet het Heylige Evangelium is rustende, soude komen te waggelen, soo niet Gantsch te vallen, en dat over sulx den pilaer in onsen staet mede pericul mogt te loopen, van mede te vallen.*”²⁴⁹

Dat de interconnectie tussen het Engelse en Hollandse protestantisme in de Hollandse perceptie een belangrijke rol speelde, toont Onnekinks vergelijkende analyse van een proefdruk van Willems *Declaration* met het uiteindelijke gepubliceerde exemplaar. In de proefdruk stond in overeenstemming met bovenstaand citaat vermeld dat het belang van de Republiek was “*so involved in the security, and freedom of the English Protestants, that they must stand or fall together.*”²⁵⁰

Aangaande het debat over de afschaffingen van de *Test Acts*, kan dus worden gesteld dat er twee perspectieven bestonden op de emancipatiepolitiek van James; als eerste toont zich een Hollands perspectief, dat zich uit in een bezorgdheid over het Europese, en daarmee het eigen protestantisme wanneer de *Test Acts* zouden komen te vervallen. Deze bezorgdheid werd gekanaliseerd door gebruik te maken van het ontstane anti-katholieke sentiment wat in de voorbije jaren in Holland was opgeleefd, waarmee de op handen zijnde emancipatie van de Engelse katholieken bezien werd in de reformatorische traditie van katholiek-protestantse tegenstellingen. Enkele pamfletten speelden bewust in op deze traditie, en rakelden door middel van wat in het heden *dirt digging* wordt genoemd welhaast iedere misstand op die op het Vaticaan of elders in de katholieke instellingen was begaan.²⁵¹ De bezorgdheid over James' politiek zou dus een religieus argument genoemd kunnen worden, daar de dreiging voor het protestantisme tevens een bedreiging vormde voor de geloofsbeleving. Er moet echter niet uit het oog verloren worden dat de afschaffing van de *Test Acts* ook grote regiopolitieke gevolgen in het vooruitzicht stelde; de katholisering van Engeland zou een mogelijke alliantie van Frankrijk en Engeland tot gevolg hebben, met grote wisselingen in de Europese machtsbalans tot gevolg, en niet in de laatste plaats een regelrechte bedreiging voor de Republiek. Het tweede perspectief dat zich in deze debatten toont, is het Engelse staatsrechtelijke perspectief.

²⁴⁹ Anon., *Engelsche Protestantse Vreugde, vervattende sekere Rede-kavelingen tusschen een Nederlander en Engelsman, over ende ter saecke vande Abolitie van den Text ende de Wetten van Engelandt* (1688) 3. KB Knuttel, nr. 12940. Dit citaat is eveneens gebruikt in: Velthuizen, “De verovering verslagen”, 101.

²⁵⁰ Citaat ontleend aan: Onnekink, “The revolution in Dutch foreign policy”, 157.

²⁵¹ Een anonieme auteur schrijft over de Jezuiten: “*Wij hebben om u van deese Sprinkhanen een denkbeelt te geeven, en te vertoonen watze zijn, u in schets wel willen afschilderen wanneer zy begonnen zijn, welke haar regelen, en onder wat Pausen zy geleefd hebben, ende geleert zijn. Zy zijn uyt den Put der afgrond om een voorname, ja de voornaamste slagbenden, als een Troup de reserve van de Babilonische Hoer te zijn in de jaare 1537 opgestaan, en in den Jaare 1540 door den Paus Paulus de 3 bevestigt; haaren fondateur is geweest Ignatius Loyola van Contabria in biscayen die in zijn Jongelinschap een Soldaat ende als zulx gelijk de meeste zin een roover van een andermans goederen was, dat zijn uytbroedsel nog maar al te wel ken*”. Anon., *De Jesuyten Test* (1688) 1. KB Knuttel, nr. 12950.

2.3.4. Het Engelse staatsrechtelijke perspectief op de *Test Acts*

Zoals Burnet het reeds had geformuleerd, waren de gevaren die werden verondersteld voor de *Church of England* hierin slechts een gevolg van het gebruik van de absolute macht. In het Engelse perspectief is dan ook het juridisch ongefundeerde gebruik van de absolute macht door James de primaire overweging. De pamfletten die uit Engeland werden geïmporteerd in de Republiek, tonen dan ook meer een juridische oriëntatie dan de pamfletten die door Hollandse schrijvers over dit onderwerp zijn gepubliceerd. Hierin vormden de tegenstellingen tussen de katholieken en protestanten een aanmerkelijk minder grote rol, en als deze tegenstellingen werden genoemd, werden ze in het bredere spectrum van de gevolgen geplaatst die voor de Engelse samenleving dreigden als gevolg van James' aanspraak op de absolute macht.

Het onderscheid tussen de Engelse en de Hollandse oriëntatie wordt treffend geïllustreerd wanneer de publicaties *Eenige propositien door den aerts-bisschop van Cantelburgh* (William Sanscroft, 1688) en *Flectimur sed non frangimur* (Anoniem, 1688) uit de collectie Knuttel met elkaar vergeleken worden. Het laatste pamflet was afkomstig van een Hollandse schrijver, de eerste was uit Engeland afkomstig en in het Nederlands vertaald. Beide pamfletten waren gepubliceerd naar aanleiding van de maatschappelijke verontwaardiging die was ontstaan nadat James in juni 1688 zeven bisschoppen van de *Church of England* had opgesloten in *the Tower* in Londen, nadat deze hadden geweigerd zijn *Declaration of Indulgence* voor te lezen vanaf de kansel. De bisschoppen waren van mening dat het voorlezen van James' *Declaration* een acceptatie veronderstelde van de wettigheid van het document, wat voor veel geestelijken een stap te ver was. De angst ontstond bij de geestelijkheid dat een instemming met James' opdracht een juridisch precedent zou gaan vormen voor eventuele toekomstige onwettige machtsaanspraken van de vorst, waarmee James voor zichzelf de weg vrijmaakte om de steun van de Anglicaanse geestelijkheid voor zijn beleid te kunnen afdwingen.²⁵² Onder leiding van William Sanscroft, de aartsbisschop van Canterbury, werd door zes bisschoppen een petitie geformuleerd waarin zij hun bezwaren uiteen zetten, en boden deze aan James aan op 18 mei 1688. James bleef echter bij zijn besluit, en eiste dat zijn *Declaration* werd voorgelezen vanaf de kansels. James was van mening de gehoorzaamheid van de geestelijkheid te kunnen afdwingen omdat hij, ook al was hij zelf katholiek, staatsrechtelijk nog steeds de positie bekleedde van het hoofd van de *Church of England*. Tot zijn grote woede weigerde de geestelijkheid op de dagen die James had aangewezen voor de lezing van zijn *Declaration* in overgrote meerderheid gehoor te geven aan de eisen van de vorst.²⁵³ James beschouwde de zeven bisschoppen die hem eerder een petitie met hun grieven hadden aangeboden, en deze in druk hadden laten verspreiden, als de aanstichters van wat hij zag als “*a step towards a rebellion*”.²⁵⁴ Toen de bisschoppen weigerden in te gaan op het verzoek van James om zich te komen verantwoorden op *Whitehall*, omdat volgens de bisschoppen “*by the laws of the land no Subject was bound to accuse himself*”,²⁵⁵ vaardigde James de arrestatie van de zeven bisschoppen uit. In afwachting van hun rechtszaak –die overigens tot grote publieke vreugde werd verloren door James- verbleven de bisschoppen in *the Tower*, een gebeurtenis die zou uitgroeien tot een symbool van het verzet tegen de ongefundeerde machtsaanspraken van James.

²⁵² Harris, “Revolution”, 259-260.

²⁵³ idem, 261

²⁵⁴ idem, 260

²⁵⁵ Harris, “Revolution”, 264

Ook in de Republiek had de opsluiting van de bisschoppen publieke beroering tot gevolg. De petitie die op 18 mei aan James was aangeboden werd in het Hollands vertaald en gepubliceerd,²⁵⁶ en er verscheen een lofdicht op de zeven bisschoppen die voor de goede zaak hun vrijheid hadden opgeofferd.²⁵⁷ Uit deze pamfletten blijkt het verschil tussen het Engelse en het Hollandse perspectief op James' emancipatiepolitiek. William Sanscrofts *Eenige propositien* sluit in argumentatie geheel aan bij de hierboven getekende bezwaren van Burnets *Eenige Reflecties Op sijn Majesteyts Proclamatie*. Sanscroft opende zijn petitie met het verzoek aan James:

*“Vooreerst oordeelden de Bisschoppen het dienstig om aan sijn Majesteit in 't generaal te representeren, dat het nodig voor hem was om alle dingen te herstellen in dien Staat waar in hyse gevonden heeft doe hy tot de Kroon kwam, door alle Officien en plaatsen van belang in de Regeringe aan sulke personen van de Adel en Edeldom aan te bevelen, die daar toe gequalificeert sijn, volgens de Wetten van dit Koninkrijk.”*²⁵⁸

James werd dus verzocht alle maatregelen die voortvloeiden uit zijn emancipatiepolitiek terug te draaien. Hierbij hoorde dat de invulling van de bestuursfuncties op de universiteiten van Oxford en Cambridge vervuld diende te worden door *“alleen sulke die daar toe sijn gequalificeert door de Statuten der Universiteiten (...) en de Wetten des lands”*.²⁵⁹ Verder werd James verzocht de Jezuïtische scholen te sluiten, want *“die sijn klaarblijkelijk tegen de Wetten deser Natie”*.²⁶⁰ Hieruit blijkt duidelijk wat de oriëntatie was in het verzoek aan James om zijn politiek te wijzigen; de bisschoppen wensten een herstel van de staatsrechtelijke situatie in 1685, het moment dat James aan de macht kwam. Over zijn aanspraken op de absolute macht werd door de bisschoppen in de petitie verzocht of James *“niets meer wilde doen op een dispenserende macht, nog daar op insisteren”*.²⁶¹ Door deze herhaaldelijke verwijzingen naar de staatsrechtelijke situatie voorafgaand aan James' regeerperiode en naar de 'Wetten des lands' blijkt hoe de machtsaanspraken van James' werden gezien in een staatsrechtelijk juridische context, waarin het verlies van de positie als staatskerk voor de *Church of England* als een gevolg werd gezien van de schending van het staatsrecht die James pleegde.

Wanneer de voornamelijk juridische toon van Sanscrofts *Eenige propositien* wordt vergeleken met het Lofdicht dat in Holland verscheen op de zeven gevangengenomen bisschoppen, valt direct het verschil in toon op. Voorzien van een gravure van de portretten van de bisschoppen omsloten in een erekrans vermeldde het gedicht:

<i>“Gun dat men u ommoet o Vad'ren</i>	<i>Ghy trouwe Wagters op den Tooren</i>
<i>O Rots-steens van d'Hervormde Wal</i>	<i>Van Bethel, wie niet waact verstompt</i>
<i>Ghy Schuts Heers voor een dootse val</i>	<i>Wanneer dien Aards-Tiran bestondt</i>
<i>Lijd dat een dank'bre Ziel uw naadre</i>	<i>D'Hervormde Muuren door te Booren”</i> ²⁶²

²⁵⁶ William Sanscroft, *Eenige propositien door den aerts-bisschop van Cantelburgh,, en andere bisschoppen, gedaen aen sijn majesteit van Groot-Brittangien*. (Den Haag, Meyndert Uytwerf 1688). KB Knuttel 12763, 12764. Dit was een vertaling van *An account of the late proposals of the Archbishop of Canterbury with some other bishops to his Majesty, in a letter to M.B., Esq.* (Londen 1688). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/N25. Zie bijlage, nr. 67.

²⁵⁷ Anon., *Flectimur sed non frangimur. De seeven Bisschoppen van Engeland door den Koning Jacobus den II in den Tour geset den 8/18 en gerelaxeert den 15/25 Juni 1688* (1688). KB Knuttel, nr. 12750a.

²⁵⁸ Sanscroft, “Eenige propositien”, 1.

²⁵⁹ idem, 2.

²⁶⁰ ibidem.

²⁶¹ ibidem.

²⁶² Anon., “Flectimur sed non frangimur”.

Uit deze verzen blijkt dat in de Republiek een heldenstatus aan de bisschoppen werd toegedicht, omdat zij het protestantisme hadden behoed voor de ondergang. Opmerkelijk is ook dat James door de anonieme auteur wordt betiteld als “*Aards-Tiran*”, terwijl in de Engelse publieke discussie deze term nog niet gevallen was met betrekking tot James. Integendeel, de bisschoppen hadden hun petitie geheel volgens de contemporaine gangbare staatsrechtelijke spelregels aan James aangeboden. Harris wijst erop dat William Sherlock in zijn verdediging van de weigering van de bisschoppen om de *Declaration* te lezen juist had gewezen op de autoriteit van de vorst. De bisschoppen konden de *Declaration* simpelweg niet voorlezen, omdat “*the King can do no wrong; and therefore if any wrong be done, the Crime and Guilt is the Minister’s who does it*”.²⁶³ Van beschuldigingen van tirannie is in 1688 dus geen sprake. De enige auteur die koketteerde met een notie van tirannie was Burnet, die stelde dat “*if a King goes about to subvert the Government, and to overturn the whole Constitution, he (...) must be supposed either to fall from his power, or at least from the exercise of it*”.²⁶⁴ De achterliggende bedoeling van Burnet zal voor de lezer meer dan duidelijk geweest zijn, maar ook Burnet noemde niet de naam van James in zijn traktaat, en bleef op de vlakte over beschuldigingen van tirannie aan het adres van James. Daarnaast moet bedacht worden dat Burnet zijn publicaties in 1688 schreef in de Republiek,²⁶⁵ en daarmee buiten het bereik van de censuur van James stond. De betiteling van James als tiran komt dus geheel voor rekening van de anonieme auteur, daar er in de publieke discussie over James’ machtsaanspraken vooralsnog niet in deze termen werd gesproken. Hieruit blijkt hoe de auteur van *Flectimur sed non frangimur* een ander perspectief op het katholicisme hanteert als er in Engeland gangbaar was. Voor de auteur uit de Republiek was James als katholiek vorst een tiran, een betiteling die in de Republiek gangbaar was voor Louis XIV, maar waarmee zelfs Burnet nog uitermate voorzichtig was. Ook de verwijzingen naar James’ Jezuitische adviseur Petre als “*d’Adder Peeters*”, die net als de stichter van de Jezuiten “*Sint Loyola*” uit is op “*dat Ketters Bloet*” wijzen erop dat de auteur de gevangenzetting en vrijlating van de zeven bisschoppen geheel ziet in de termen van de onverenigbaarheid tussen protestanten en katholieken, waarbij de katholieken zelfs “*t Quaat*” vertegenwoordigden.²⁶⁶ Deze zienswijze sluit aan bij de zienswijze op het katholicisme die zich toonde bij de bijdragen van auteurs uit de Republiek aan het debat over de afschaffing van de *Test Acts*.

2.4.1. Reacties op de invasie: een netwerk van getrouwen

Door de hierboven beschreven ontstane beeldvorming in de Republiek, die mede werd gevormd door de grote groepen Britse en Franse vluchtelingen, maar ook door de heersende opinie over de buitenlandse politiek van Louis XIV en de veronderstelde invloed van de *Socetas Jesu* aan de Europese hoven, lijkt het alsof de bereidwilligheid voor de steun aan Willem bij de inwoners van de Republiek werd veroorzaakt door het collectief beleefde recente verleden. Ten dele kan dit inderdaad als verklaring hiervoor worden geopperd, ware het niet dat een onderzoek naar de achtergrond van de auteurs van de vele *Vreugdegalm* en *Lofdichten* opmerkelijke waarnemingen oplevert die een aanvullende verklaring geven. Van de auteurs wiens lofbetuigingen

²⁶³ William Sherlock, geciteerd in Harris, “*Revolution*”, 262.

²⁶⁴ Gilbert Burnet, *An enquiry into the measures of submission to the supream [sic] authority and of the grounds upon which it may be lawful or necessary for subjects to defend their religion* (Londen 1688) 9. Harvard University Library, EEBO Wing/B5809. Zie bijlage, nr. 33.

²⁶⁵ Hier circuleerde eveneens een Nederlandse vertaling van het pamflet: *Een ondersoek aangaande de maaten van onderwerpinge aan het opper-gesag. Als ook van de gronden waar op het geoorloofd, of nodig sou kunnen sijn voor Onderdanen, om haar Religie, Leven en Vryheden te defenderen* (1688) KB Knuttel, nr. 13020. Zie bijlage, nr. 33.

²⁶⁶ Anon., “*Flectimur sed non frangimur*”.

in de Collectie Knuttel zijn opgenomen, blijken er namelijk velen op enig moment in hun leven met Willem, zijn kring van politieke vrienden, en met elkaar in contact te zijn geweest. Govard Bidloo, de auteur van het lyrische pamflet dat in de tweede paragraaf van dit hoofdstuk werd geparafraseerd,²⁶⁷ werd op de kroningsdag van Willem en Maria uitgenodigd een lofrede te houden voor het Haagse stadsbestuur.²⁶⁸ Bidloo was opgeleid als medicus,²⁶⁹ maar schreef daarnaast zowel gedichten als toneelstukken. Het was wellicht deze curieuze combinatie van talenten die de aandacht van Willem op hem vestigde, die hem als zijn protegé opnam in zijn kring van vertrouwelingen, wat Bidloo onder meer de aanstelling van “*superintendent-generaal van alle doctoren, apothecars en chirurgijns van Nederlandsche hospitaalen en ziekhuyzen der militie*” opleverde.²⁷⁰ In 1692 werd deze functie uitgebreid tot de geneeskundige dienst van het Engelse leger. Terug in de Republiek werd Bidloo in 1695 en 1699 wederom naar Engeland gesommeerd door Willem, om onbekende redenen. De broze gezondheid van Willem suggereert dat Bidloo medisch consult aan Willem verleende tijdens deze bezoeken, een vermoeden dat wordt versterkt door de aanstelling als koninklijk lijfarts die hij van Willem in 1701 ontving.²⁷¹

Evenals Bidloo, viel ook Petrus van Balen de eer ten deel om een lofreden te mogen uitspreken op de kroningsdag. Van Balen sprak het stadsbestuur toe in de Franse kerk te Rotterdam, aan de hand waarvan de lofrede later als pamflet is gepubliceerd.²⁷² Ook ditmaal is de keuze voor Van Balen niet verwonderlijk; vanaf 1672 was Van Balen predikant geweest aan het hof van de prinses van Oranje, een maatschappelijke positie die zijn politieke pendant kreeg in 1677, toen hij werd aangesteld als advocaat bij het Hof van Holland.²⁷³ Maar ook bij andere schrijvers blijkt uit de onderlinge connectie dat er hier sprake was van een netwerk wat als gemeenschappelijke deler warme gevoelens voor het Oranjehuis koesterde. Zo werd Petrus Rabus door Willem beloond met een gouden gedenkpenning voor zijn omslachtige heldendicht *Verlost Britanje* (1689). Rabus’ was van goede zin, want zijn vermelding “*hier rijst mijn zanglust nu, en wel op hoogste noten, Uitgalmen ’t heldenwerk met ’s hemels gunst besloten*”, resulteerde in een zeventig pagina’s tellende panegyriek.²⁷⁴ Zijn enthousiasme bleek maar moeilijk te temperen, want later in het jaar bezong hij Willem wederom in een ode op de eerste verjaardag Willem tijdens zijn Engelse regeerperiode.²⁷⁵ Rabus had in 1672 door de turbulente maatschappelijke omstandigheden zijn opleiding moeten staken, maar was onder de vleugels genomen door Joachim Oudaen,²⁷⁶ en had op die wijze alsnog een imposante maatschappelijke loopbaan weten op te bouwen die eindigde als redacteur van de periodiek *Boekzaal van Europe*. Oudaen, de auteur van *Engelands vreugde-galm* (1688),²⁷⁷ maakte deel uit van een kring van kunst- en literatuur minnende intelligentsia die elkaar

²⁶⁷ Bidloo, “Op het vertrek van Haar Koninglyke Hoogheid de Princesse van Oranje naar Engeland”, KB Knuttel, nr. 13268a.

²⁶⁸ Govard Bidloo, *’s Graavenhaage zegevierende, op den dag der krooning van haare majesteyten, Willem en Marie* (Den Haag, Meyndert Uytwerf, 1689). KB Knuttel, nr. 13278

²⁶⁹ E.D. Baumann, “Bidloo (Govard)”, in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 8 (Leiden 1930) 105.

²⁷⁰ ibidem.

²⁷¹ idem, 106.

²⁷² Petrus van Balen, *Vreugde-reden op de Krooning-dag van hare majesteiten Willem en Maria* (Rotterdam, Reinier Leers, 1689). KB Knuttel, nr. 13280.

²⁷³ F.S. Knipscheer, “Balen (Petrus van)”, in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 6 (Leiden 1924) 69.

²⁷⁴ Petrus Rabus, *Verlost Britanje, door de komst van hare althans regerende majesteiten koning Wilhelm en koningin Maria* (Rotterdam, Isaak Naeranus, Paul Boekenes, 1689) 29. KB Knuttel, nr. 13281.

²⁷⁵ Petrus Rabus, *Op de geboorteverjaardag van zijne majesteit Wilhelm, Door Gods genade, koning van Engeland, Schotland, Vrankrijk, en Ierland, Beschermmer des Geloofs* (Rotterdam, Paul Boekenes, 1689). KB Knuttel, nr. 13289.

²⁷⁶ R. Zuideman, “Rabus (Pieter)”, in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 9 (Leiden 1933) 831.

²⁷⁷ Joachim Oudaen, *Engelands vreugde-galm op het ontfangen van zijn koninklijke hRoogheyd, in Holland over-klinkende* (Rotterdam, Barent Bos, 1688).

regelmatig trof en soms intense onderlinge correspondentie voerde. Tot deze kring behoorden ook Joannes van Vollenhove en Joan Pluimer,²⁷⁸ beiden auteurs van de hier besproken lofdichten uit 1688 en 1689.²⁷⁹ Met name Vollenhove toonde zich vaak bereid tot het schrijven van preken en gelegenheidsgedichten naar aanleiding van sterfgevallen in het Oranjehuis,²⁸⁰ maar ook bij calamiteiten in de directe omgeving van de Oranjes, zoals de dood van Caspar Fagel aan het eind van 1688.²⁸¹ Ook schrijvers als Van Balen,²⁸² of Joachim Oudaen, die een warme waardering voor Willem had wegens zijn strijd tegen het absolutistische Frankrijk, publiceerden bij verschillende gelegenheden gedichten ter meerdere eer en glorie van het huis van Oranje.²⁸³ Hieruit kan worden afgeleid dat het gedeelte van de propaganda uit 1688-1689 wat bestaat uit de lofdichten en dankbetuigingen die het publiek moesten verheffen en doordringen van vaderlandslievende gevoelens, is geschreven door een netwerk van schrijvers die in patronage, politieke en persoonlijke vriendschappen verbonden waren, en dat enkele personen van dit netwerk nauwe contacten met Willem onderhielden.

2.4.2. Officieuze en officiële sturing van de publieke opinie: censuur in de Republiek

De officiële propagandacampagne die op touw was gezet met de publicatie van de *Declaration*, kreeg dus een officieuze tegenhanger in de vele lofdichten die door schrijvers van zeer uiteenlopende achtergronden werden geschreven. De verschillende achtergronden van de auteurs zijn kenmerkend voor de eensgezinde publieke reactie op Willems invasie en troonsbestijging; de hierboven beschreven Petrus Rabus was nauw verbonden met de Rijnsburger Collegianten en had zelfs sociniaanse ideeën,²⁸⁴ terwijl Johannes Vollenhove daarentegen een warm pleitbezorger was van de Nadere Reformatie.²⁸⁵ Maar deze welkome aanvulling van in paragraaf 1.5 wordt aangemerkt als witte propaganda door het officieuze schrijversnetwerk was niet het enige middel wat de overheden tot hun beschikking hadden. Uit de beredeneerde catalogus van Knuttel blijkt dat er naast het verbod op Jurieu's *De gefallieerde koning* in 1688 slechts één pamflet verboden is door het Hof van Holland; in een Franstalige publicatie, *Avis donné à son Altesse Royale Monseigneur le Prince d'Orange*, liet een anonieme auteur zich negatief uit over Willem, en noemde de invasie in Engeland een dekmantel tot:

“...couvrez la vaste Ambition, qui vous a porté à vous rendre maitre absolu de la grande Bretagne & des Provinces-unies, pour les gouverner arbitrairement, & d'une maniere purement despotique”.²⁸⁶

De publicatie en verdere verspreiding van het pamflet werd door het Hof van Holland verboden, waarna de vroedschappen van de grote steden werden verzocht om:

²⁷⁸ H. ten Boom, “Oudaen, Joachim”, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 4 (Leiden 1998) 355; H.J.A. Ruys, “Pluimer (Joan)”, in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 2 (Leiden 1912) 1107-1108.

²⁷⁹ Joannes Vollenhove, *De verlossing van Groot Britanje door den doorluchgstigsten en grootmachtigsten vorst Willem den derden* (Den Haag, Gillis van Limburg, 1689). KB Knuttel, nr. 13282; Joan Pluimer, *Gedichten, op en aan den Prinse van Oranj.* (sic) *tegenwoordig koning van Engelant* (Amsterdam, Albertus Magnus, 1689) KB Knuttel, nr. 13273.

²⁸⁰ S.B.J. Zilverberg, “Vollenhove, Joannes”, in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 1 (Leiden 1978) 406.

²⁸¹ Joannes Vollenhove, *Ter uitvaart van den weledelen, gestrengen heer Caspar Fagel* (Den Haag, Gillis van Limburg, 1688). KB Knuttel, nr. 13047.

²⁸² Knipscheer, “Balen”, 69.

²⁸³ Ten Boom, “Oudaen”, 356.

²⁸⁴ ibidem.

²⁸⁵ A. Ros, “Een schatkamer van gereformeerde poëzie”, in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 16, nr.2 (1992) 131.

²⁸⁶ Anoniem., *Avis donné à son Altesse Royale Monseigneur le Prince d'Orange. Par un de ses plus fideles Serviteurs* (1689) p.5. KB Knuttel, nrs. 13242 en 13242a.

“ten eijnde sij dit libel soo wel als andere die nae desen sullen mogen uijtcomen, aenstonts sullen hebben te supprimeren, sonder daer van veel runoer te willen maecken”.²⁸⁷

Naast deze publicatie, circuleerden er enkele andere Franstalige pamfletten waarin Willem op een gelijke wijze werd beoordeeld. In *Les malheurs preparez a l'Angleterre* (anon., 1689) werd Willem ervan beschuldigd zijn kans tot een invasie in Engeland reeds jarenlang te hebben afgewacht:

“Ce Prince, après avoir examiné pendant plusieurs années, quel pays pourroit servir de théâtre à son ambition, & quel prétexte il pourroit avoir pour la couvrir, trouve que l'Angleterre luy fournissoit de surs moyens pour parvenir à son but...”²⁸⁸

De inhoud van het pamflet heeft geen grote beroering veroorzaakt in de Republiek; het ontkwam aan de aandacht van de overheden, en werd in tegenstelling tot *Avis donné à son Altesse Royale* niet verboden.

Het was in de Republiek niet ongewoon om in tijden van politieke onrust dergelijke algemene verboden uit te vaardigen. Met een algemeen verbod op schandelijke of onwelgevallige geschriften in de hand, konden verschenen publicaties achteraf worden vervolgd.²⁸⁹ De Republiek kende geen officiële censor, zoals in Engeland de graaf van Sunderland in zijn hoedanigheid als *secretary of state* deze functie voor James II vervulde. Maar naast de *pro forma* verboden, oefenden de kerken in de Republiek hun eigen stempel op de persvrijheid wanneer er aan hun verzoeken om bestraffing van onwelgevallige literatuur niet werd voldaan door de overheden. Inger Leemans wijst erop dat de kerkenraden met regelmaat op eigen instigatie huisbezoeken aflegden bij uitgevers of auteurs die lid waren van de kerkelijke gemeente. Mochten er tijdens deze *visitatores librorum* onwelgevallige werken gevonden worden, kon de kerk overgaan tot ontzegging van het recht op het heilig avondmaal, of zelfs tot ontzegging van de toegang tot de kerk.²⁹⁰ Het is goed voorstelbaar hoe dergelijke maatregelen gevolgen konden hebben voor het klantenbestand van een boekverkoper. Daarmee werkte de kerk bij de drukkers en boekverkopers een vorm zelfcensuur in de hand waarvoor de overheid niet langer nodig was. Maar zoals Pierre Boyer had ondervonden, hadden zowel de stedelijke als de gewestelijke overheden, alsmede de Staten Generaal verschillende machtsmiddelen in handen om de publicatie van onwelgevallig werk te bestraffen.²⁹¹

2.4.3. Officieuze en officiële sturing van de publieke opinie: kerk en staat

De kerkenraden hadden dus de mogelijkheid om uit eigen beweging een flinke druk uit te oefenen op de persvrijheid en de boekhandel. Maar daarnaast konden de kerken op hun beurt door de Staten Generaal worden ingezet in de sturing van de publieke opinie. Donald Haks vermeldt in zijn studie naar publieke dank- en biddagen in de Republiek dat er tussen 1688 en 1713 gemiddeld één dankdag en één bidstond per jaar werd

²⁸⁷ W.P.C. Knuttel, *Verboden boeken in de republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* (Den Haag 1914) 12-13.

²⁸⁸ Anon., *Les malheurs preparez a l'Angleterre par l'usurpation de Prince d'Orange* (1689) 1. KB Knuttel, nr. 13257a.

²⁸⁹ I. Leemans, “Censuur als onmacht. De omstreden Nederlandse publieke ruimte 1660-1760”, in: M. Mathijssen (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 48.

²⁹⁰ idem, 49.

²⁹¹ O. van Marion, “Verboden in de Gouden Eeuw. Schrijvers, drukkers en hun strategieën”, in: M. Mathijssen (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 31.

uitgevaardigd door de Staten-Generaal naar aanleiding van nationale en internationale politieke aangelegenheden.²⁹² Ook in 1689 achtten de Staten Generaal het wijs om Willems verdere succes in Engeland bij God te bepleiten. Willem was dan wel tot vorst van Engeland gekroond, en daarmee was het directe Engels-Franse gevaar tegen de Republiek wellicht afgewend, maar gezien de op handen zijnde oorlog met Frankrijk was de toekomst nog hoogst onzeker. Om Gods hulp af te smeken in de komende moeilijke tijden, “*ende geluckigh te laten volbrengen, het geene aen de voorschreve desseinen noch is resterende*”,²⁹³ werd aan de gereformeerde gemeenten in de gehele Republiek een vast- en biddag voorgeschreven, waarbij het aande lokale autoriteiten werd aangeraden om:

“...daer stricktelyck te verbieden, oock met der daed te doen ophouden niet alleen allerley Handtwerk ende Neeringe, maer oock voor al te beletten het Tappen, Kaetsen, Balslaen, ende diergelijcke Exercitien, door seeckere groote poenen daer toe te statueren, opdat soo goeden ende heylsaem voornemen door eenige onbehoorlijcke wulpslieden niet geturbeert ofte verhindert mach werden.”²⁹⁴

Haks wijst erop dat deze bidstonden, die doorgaans op een dag midden in de week werden gehouden, door de inwoners van de Republiek met veel enthousiasme bezocht werden, zodat de kerkdiensten soms tot tweemaal toe herhaald moesten worden.²⁹⁵ Het onderwerp waarover gepreekt diende te worden, werd in hoge mate gestuurd door de Staten Generaal, die de predikers van instructies voorzag. De blijkbaar soepele medewerking van de kerken is hierin opvallend, want de overgrote meerderheid van de predikers “*spoke with great deference about how the States General were wise to proclaim a prayer day and quotes were frequently made from the letter issuing the proclamation*”.²⁹⁶ Tijdens de bidstond in 1689 bestond het referentiepunt voor de predikers uit Willems *Declaration*,²⁹⁷ wat uiteraard goed aansloot bij de providentialistische opvattingen over de uitverkoring van de Hollanders als Gods volk en Willem III als verlosser en beschermer hiervan.²⁹⁸ Hoeveel mensen zich daadwerkelijk lieten verleiden door deze retoriek, is uiteraard niet in te schatten, maar de populariteit van de bid- en dankstonden in de zeventiende eeuw,²⁹⁹ wijst erop dat de Staten Generaal in deze gelegenheden een uitgelezen kans hadden en namen om hun boodschap aan de bevolking over te brengen.

2.4.4. De gevolgen van de Engelse propaganda voor de Republiek

De eenstemmige publieke opinie in de Republiek over Willems machtswisseling met James II kan dus niet in zijn geheel gewijd worden aan passieve factoren als de historische animositeit jegens Frankrijk, de *Socēitas Jesu* en het katholicisme. Daarnaast spelen actieve factoren in het ontstaan van de publieke opinie een niet te onderschatten rol. De propaganda die weerklonk in de lofdichten, het verbod op onwelgevallige literatuur en de zelfcensuur die werd veroorzaakt door de maatschappelijke druk, maar zeker ook de beroering van de

²⁹² D. Haks, “Propaganda from the pulpit?”, in: J.A.F. de Jongste; A.J. Veenendaal, *Anthony Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. Politics, war and finance* (Den Haag 2002)

²⁹³ De Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, *Uijtschrijvinge van den bidden ende dankdag over de komstetot den troon William den 3, tegenwoordig koningh van Groot Brittanje* (1689) 2. KB Knuttel, nr. 13273a. Dit citaat is tevens gebruikt in: Velthuizen, “De verovering verslagen”, 105.

²⁹⁴ idem, p.2.

²⁹⁵ Haks, “Propaganda from the pulpit?”, 91.

²⁹⁶ idem, 97

²⁹⁷ ibidem.

²⁹⁸ Haks, “Propaganda from the pulpit?”, 91.

²⁹⁹ idem, 106. Met name de dankdagen gingen gepaard met een keur aan festiviteiten als militaire parades en vuurwerk.

emoties op de dank- en bidstonden zijn mede verantwoordelijk voor de publieke reacties op de *Glorious Revolution*. Een andere belangrijke actieve factor, de succesvolle jacht die Willem en zijn propagandisten in Engeland openden op Jacobitische literatuur in de Engelse boekhandels en op de openbare wegen, is reeds elders beschreven,³⁰⁰ maar ook dit kan als een zwaarwegende factor worden aangemerkt in de publieke beleving van 1688-1689 in de Republiek. De auteurs van de publicaties die de Republiek wel bereikten vanuit Engeland na Willems troonsbestijging, behoorden allen tot het netwerk van propagandisten dat Willem en Burnet in Engeland na de aankomst hadden gerecruiteerd. Deze pamfletten, die zijn weergegeven in bijlage bij deze scriptie, zijn dan ook duidelijk geschreven met de legitimatie van de machtswisseling tussen James en Willem als doel. De propagandisten die Burnet recruteerde, waren veelal auteurs met een bewezen staat van dienst in trouw aan Willem. De Schotse James Welwood in 1684 enige tijd aan het hof van Willem III in Den Haag had doorgebracht.³⁰¹ Ook John Tillotson, een oude vriend van Burnet drong door in de kring rond Willem.³⁰² Dit resulteerde in propagandatoon die naadloos aansloot bij de heersende publieke opinie in de Republiek. Zo vertelt James Walker het heroïsche, maar aangrijpende verhaal van het beleg van Londonderry.³⁰³ James Bent toonde in zijn *Bloedige Vierschaar* de wreedheden van rechter Lord George Jeffries,³⁰⁴ die onder meer verantwoordelijk was voor de executie van de protestantse martelaar James Renwick.³⁰⁵ Van een ander slachtoffer van Jeffries, Algernon Sidney –geëxecuteerd in 1683 wegens verraad- werd in Rotterdam in zijn correspondentie een voorspelling over de val van Frankrijk en de opkomst van Willem gevonden, en gepubliceerd.³⁰⁶ Van Robert Ferguson, die -hoewel hij later in ongenade raakte-³⁰⁷ aanvankelijk behoorde tot de favorieten van Burnet, verscheen een publicatie over de verschrikkingen waaraan het Engelse volk onder James had geleden.³⁰⁸ Thomas Sprat, die tot in augustus 1688 royalistische standpunten had verdedigd,³⁰⁹ publiceerde een verontschuldiging voor zijn deelname aan de *ecclesial commission*, die zaakgelastigd was de zeven bisschoppen te berechten die hadden geweigerd James' *Declaration of Indulgence* vanaf de kansel voor te lezen.³¹⁰ De veelvuldige productie van propaganda die aansloot bij Burnets protestants-chiliastische geluid door het netwerk van patronage van

³⁰⁰ Velthuisen, "De verovering verslagen", 111-114.

³⁰¹ E. Lane Furdell, "Welwood, James (1652-1727)", *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004) online edn. 2008 (15-07-2011).

³⁰² idem.

³⁰³ Walker, J. *A true account of the siege of London-Derry by the Reverend Mr. George Walker* (Londen, E. Jones, 1689). Cambridge University Library, EEBO Wing/W353 Zie bijlage, nrs. 78 en 79.

³⁰⁴ James Bent, *The bloody assizes, or, A compleat history of the life of George Lord Jefferies, from his birth to this present time ... to which is added Major Holmes's excellent speech, with the dying speeches and prayers of many other eminent Protestants* (Londen, R. Janeway; J. Dunton, 1689). Union Theological Seminary Library, New York, EEBO Wing/B1905. Zie bijlage, nr. 21.

³⁰⁵ Van James Renwick was in de Republiek bekend hoe hij zich verzette tegen James' pro-katholieke maatregelen, in 1688 was door hem reeds een strijdvaardig pamflet gepubliceerd: *Vertoog van het quaad der toelating, vergunt door den koning van Engeland.* (1688). KB Knuttel, nr. 12902. Zie bijlage, nr. 62.

³⁰⁶ Algernon Sidney (toegeschreven), *A copy of a prophecy, sent to the late honourable Algernoon Sydney Esq; in the year 1666. from Montpelliars to B. Furlly of Rotterdam, and by him accidentally found among old papers* (Rotterdam, P. Boekenes, 1689). KB Knuttel, nr. 13066. Zie bijlage, nr. 70.

³⁰⁷ Zie hiervoor: M.S. Zook, "Turncoats and double agents in restauration and revolution England: The case of Robert Ferguson, the Plotter", in: *Eighteenth-century studies* 42, nr. 3 (2009) 372-375.

³⁰⁸ Robert Ferguson, *A representation of the threatning dangers, impending over Protestants in Great Brittain, before the coming of His Highness, the Prince of Orange with an account of the arbitrary and popish ends, unto which the Declaration for liberty of conscience in England, and the Proclamation for a toleration in Scotland, were designed* (1689). KB Knuttel, nr. 13237a. Zie bijlage, nr. 88.

³⁰⁹ J. Morgan, 'Sprat, Thomas (bap. 1636, d. 1713)', *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004) online edn. 2008. (15-07-2011).

³¹⁰ Thomas Sprat, *A letter from the Bishop of Rochester, to the right honourable the Earl of Dorset and Middlesex, Lord-Chamberlain of His Majesties houshold concerning his sitting in the late ecclesiastical commission* (Londen, E. Jones, 1689). Union Theological Seminary Library, New York., EEBO Wing / S5033. Zie bijlage, nr. 73.

Willem, en de succesvolle vervolging van de auteurs, drukkers en verkopers van de Jacobitische literatuur waardoor de uitvoer hiervan onmogelijk werd gemaakt, had tot gevolg dat de zorgvuldig geconstrueerde publieke receptie van de politieke ontwikkelingen in Engeland, die in de ogen van de inwoners van de Republiek onlosmakelijk verbonden waren met het eigen toekomstige politieke lot, niet werd verstoord door tegengeluiden van Willems Jacobitische oppositie uit Engeland, waaruit afgeleid zou kunnen worden dat Willem daar niet het succes genoot wat de inwoners van de Republiek aan hem toeschreven.

2.5. Besluit.

Uit de bovenstaande paragrafen blijkt dat er zich in de debatten over James' katholieke emancipatieprogramma in de Republiek twee verschillende perspectieven ontwikkelden. Uit de pamfletten die van Engelse auteurs afkomstig waren, en in de Republiek werden ingevoerd ten behoeve van de Engelse en Schotse gemeenschappen die zich daar hadden gevestigd, blijkt dat de zorgen voornamelijk uitgingen naar James' schending van het Engelse staatsrecht door zijn aanspraken op de absolute macht. Zoals uit de waarschuwingen van Burnet bleek in *Eenige reflectien*, omvatte de dreiging die uitging van James' machtsaanspraken meer dan uitsluitend een gevaar voor de Engelse protestantse kerk. Het gebruik van de absolute macht zou de Engelse burger geheel rechteloos maken, en onderhevig aan een volledig arbitrair staatsbestuur. De beloften van de vorst zouden hun waarde verliezen, omdat het gebruik van de absolute macht veronderstelde dat deze bij decreet op ieder willekeurig moment zijn beloften zou kunnen intrekken. Naast de geschetste gevolgen voor de Engelse protestantse kerk, waren in de perceptie van de Engelsen de mogelijke gevolgen voor hun maatschappelijke positie en zelfs voor hun eigen bezittingen even bedreigend. De debatten rondom de afschaffing van de *Test Acts* werden daarom in de Engelse pamfletten gevoerd in een staatsrechtelijke en juridische context. De aard van de discussie betrof de vraag waar de grens lag tussen het gebruik van de vorstelijke prerogatieve macht en absolutisme naar een Frans model. Uit de Engelse pamfletten blijkt dat de aanspraak van James op de absolute macht voor de Engelsen een bedreiging vormde voor de fundamenteen waarop de samenleving was gebouwd.

In de Republiek werden de afschaffingen van de *Test Acts* voornamelijk gezien als een bedreiging voor de Europese gereformeerde kerk, en daarmee de gereformeerde kerk in de Republiek. De gevolgen van de aanspraak op de absolute macht voor de maatschappelijke posities van de Engelse burger, alsmede de bedreigingen voor de rechten en de bezittingen speelden in de Hollandse bijdragen aan de discussie over de afschaffing van de *Test Acts* nagenoeg geen rol. Hier werd James' emancipatiepolitiek gezien in de context van een historisch gegroeid, en een als gevolg van de agressieve politiek van Louis XIV weder oplevend wantrouwen ten aanzien van het katholicisme. In de Republiek werden de afschaffingen van de *Test Acts* voornamelijk gezien als een nieuw hoofdstuk in de protestants-katholieke conflicten, wat aansloot bij de perceptie die in de Republiek leefde over de eigen ontstaansgeschiedenis. De Republiek was geboren uit deze conflicten, en werd in haar bestaan wederom bedreigd door een katholieke moloch, bestaande uit een mogelijke alliantie tussen James en Louis onder invloed van hun Jezuïtische raadsmanen. Het gevaar voor de protestantse kerk, wat in de Engelse pamfletten slechts één van de gevolgen was waarmee de samenleving te maken zou krijgen wanneer James zijn zin zou doorzetten, was in de Hollandse bijdragen aan het debat het meest besproken en belangrijkste onderwerp. In de passieve oorzaken die tot gevolg hadden dat Willems invasie in de Republiek met een éénstemmige lofzang werd ontvangen, dienen zich dus de verschillende perspectieven aan die in het debat gehanteerd werden;

het Engelse perspectief werd veroorzaakt door het dreigende verlies van rechten, van de suprematie van de *Church of England*, van bezittingen, en van vervolgingen op arbitraire gronden, kortom, van het dreigende verlies van de samenleving zoals tot op dat moment bekend was. Het Engelse perspectief was daarmee een staatsrechtelijk perspectief. In de Republiek daarentegen werd een religieus perspectief gehanteerd op de afschaffingen van de *Test Acts*, omdat het gevaar daar als een gevaar voor de protestantse kerk werd beleefd. Het gevaar was voor de Republiek gelegen in een Engels-Franse alliantie, een externe dreiging, en niet zoals in Engeland, waar de wetten en gebruiken van het eigen land hun waarde en werking dreigden te verliezen. Dit verschil in perspectief zou tekenend zijn voor de wijze waarop er verschillen bestonden in de publieke reacties in Engeland en de Republiek op de machtswisseling tussen Willem en James. Want zoals uit de volgende hoofdstukken zal blijken, vertoonde de Engelse publieke reactie op de komst van Willem geen enkele overeenkomst met de Hollandse unanimitet, en moesten Willems propagandisten hun uiterste best doen om aan te sluiten bij de bestaande veronderstellingen in het Engelse publieke discours.

Het religieuze perspectief in de Republiek op de politieke ontwikkelingen in Engeland werd in stand gehouden door de invoer van Engelse pamfletten waarin dit beeld werd bevestigd door de Engelse auteurs die eenzelfde protestants-chiliasische retoriek lieten horen als voorafgaand aan Willems vertrek in de Republiek had geklonken. Na Willems invasie, en na zijn troonsbestijging, leefde de religieuze perceptie in de Republiek dus door. In Engeland zelf werd echter veel moeite gedaan om de Jacobitische tegenstem te smoren. Maar de aanwezigheid van deze oppositie onthult dat de religieuze perceptie die in de Republiek leefde, niet aanwezig was in Engeland. Daar leefde het staatsrechtelijke perspectief op de ontwikkelingen die de samenleving als geheel bedreigden, inclusief het protestantisme, maar niet uitsluitend het protestantisme, zoals dit in de Republiek werd beleefd. De discussies over de Test Act die in 1688 bleek uit de Engelse pamfletten die in de Republiek belandden, was een staatsrechtelijk-juridische discussie, ingezet door de wens die in Engeland werd gekoesterd om de protestants-juridische instituties waaruit de staat was opgebouwd, in stand te houden. Na de machtsovername van Willem, ging deze discussie onverminderd voort, maar nu niet met James als inzet van debat, maar met de geforceerde en gekunstelde wijze waarop Willem en Maria tot vorst verheven waren als onderwerp. De chiliastische retoriek uit de pamfletten uit 1689 in de bijlage bij deze scriptie, vertolkten niet de Engelse beleving. Zij vertolkten slechts de pogingen van Willem en zijn propagandisten om de propaganda die succesvol was in de Republiek, te vertalen naar Engeland. Uit de volgende hoofdstukken zal blijken dat deze pogingen op de langere termijn niet succesvol waren, en dat er door de propagandisten rond Willem naar alternatieve verklaarmodellen werd gezocht.

Hoofdstuk 3. Het zwaarwichtige verleden. Charles I als ankerpunt in het publieke discours

3.1. Inleiding

De dag waarop Willems vloot in de Tor Bay verscheen, zou in de propaganda bezwangerd worden met historische allegorieën. Willems vloot was genaderd onder het luiden van de kerkklokken ter ere van de herdenking van *Gunpowder Day*, die herinnerde aan de poging van een aantal radicale katholieken om het parlement op te blazen op 5 november 1605.³¹¹ Maar ook het jaar 1688 zelf was historisch beladen; precies honder jaar eerder was de Spaanse Armada onder leiding van Medina Sidonia voor de Engelse kusten verschenen, en mede dankzij ongunstige winden op de Engelse rotsen kapotgeslagen. Nu verscheen er wederom een vloot, ditmaal geholpen door “protestantse winden”. Dergelijke historische allegorieën werden door Willems propagandisten goed benut, maar het Engelse verleden leverde Willem III naast voordelen, ook gecompliceerde situaties op waarin hij zeer voorzichtig moest zijn met de gevoeligheden die in Engeland omtrent het eigen verleden leefden. In 1689 was het namelijk veertig jaar geleden dat Charles I op een schavot voor Whitehall was onthoofd. Onder de Engelse bevolking leefde hierover een groot schuldbewustzijn wat werd uitgeleefd in een cultuur van nationale rouw en schande, die in de volgende paragrafen zal worden belicht. Jaarlijks werd de koningsmoord herdacht op 30 januari, de sterfdag van Charles I, waarbij de Engelsen massaal ter kerke gingen. Het veertigjarige lustrum van de koningsmoord had in de contemporaine beleving een zware lading door de Bijbelse notie dat het Joodse volk veertig jaar na de kruisiging van Jezus was gestraft door God. In een preek op de 30 januari-viering in 1686 had Thomas Manningham zijn toehoorders hieraan herinnerd:

*“...when the time of their Visitation came (which was not til Forty years after the killing of their King, when perhaps most of his Murderers were dead and rotten) every Age, Sex and Family that were in Jerusalem, shared alike in the Common Calamity; the Famine, the Pestilence, and the Swords of the Romans had no commision to distinguish. When the Divine Vengeance for the Bloud of our Martyr will more signally break out, we know not; and we beseech the infinite Mercy that it may never. Our Forty years have not yet expired”.*³¹²

Met betrekking tot de traditie van de herdenking aan Charles I was 1689 dus een jaar vol gespannen verwachtingen. Maar ook op het politieke vlak bestonden er parallellen met 1649. Voor de tweede maal in veertig jaar werd de Engelse standenvergadering geconfronteerd met de noodzaak om de afzwering van trouw aan een vorst te legitimeren. Ditmaal bestond de inzet van het debat uit de troon waar James II tot voor kort op had gezeteld, en die hij in zijn eigen beleving noodgedwongen had moeten verlaten om zijn eigen leven, en dat van zijn vrouw en pasgeboren zoon, te redden van een gewisse dood. Zoals Van Alphen suggereert, is het goed mogelijk dat ook James het lot van Charles I in gedachten heeft gehad.³¹³ James' eerste onsuccesvolle poging tot een vlucht naar Frankrijk vormde voor Willem III en de Engelse politieke factie die zijn invasie steunde de aanleiding om voor altijd af te rekenen met zijn aanspraak op de troon. Hiervoor was het noodzakelijk om een wettelijke constructie te vinden waarbinnen de overdracht van de troon aan Willem III kon worden gerealiseerd.

³¹¹ Harris, “Revolution”, 4.

³¹² Thomas Manningham, *A solemn humiliation for the murder of K. Charles I* (1686) 9-10. Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/M509.

³¹³ Van Alphen, “De stemming van de Engelschen tegen de Hollanders in Engeland”, 21.

De Engelse wetten voorzagen namelijk niet in een legitimering van de situatie zoals deze in de chaos van de nadagen van Willems invasie was ontstaan. De troon was uitsluitend overdraagbaar binnen het geslacht Stuart, bij voorkeur aan de eerstgeboren zoon na het overlijden van de vorst. De situatie zoals die aan het einde van 1688 was ontstaan, week op welhaast alle punten af van de mogelijkheden waarin de wet voorzag; de vorst was niet overleden maar gevlucht -hoewel deze afwezigheid volgens James II zelf geen aanleiding vormde om zijn aanspraak op de troon los te laten. De situatie werd verder gecompliceerd door het gegeven dat Maria II Stuart, de dochter van James, sinds korte tijd niet meer de wettige troonopvolgster was. De geboorte van Edward, de eerste zoon van James, ontnam Maria haar positie als eerste rechtmatige pretendent op de Engelse troon. Een bijkomend probleem werd veroorzaakt door Willems uitgesproken wens om tot soeverein vorst van Engeland uitgeroepen te worden, een wens die werd gedeeld door de factie van radicale *Whigs* die hem had uitgenodigd tot het ingrijpen in de ontstane politieke impasse in Engeland. Dat deze wens eveneens onder de Engelse edelen leefde, wordt getoond door het feit dat de Engelse adel Willem het bevel liet voeren over het Engelse leger, nog voordat de *Convention* zelfs maar bijeen was geweest.³¹⁴ Maar het grootste probleem waarvoor de Engelse standenvergadering zich geplaatst vond, zag er dus als volgt uit: hoe wordt de Engelse troon toegewezen aan een vorst die geen onderdeel uitmaakt van de bloedlijn der Stuarts, zonder hierbij de wetten van Engeland met voeten te treden? Tenslotte had Willem in zijn *Declaration* verklaard dat hij met zijn invasie het herstel van de Engelse wetten beoogde, en daarmee had hij zijn eigen speelruimte, en die van de standenvergadering aanzienlijk beperkt omdat er nu inderdaad binnen de bestaande staatsrechtelijke jurisprudentie van Engeland een oplossing gevonden diende te worden. En hoewel vooral de radicale vleugel van de *Whigs* Willem graag van dienst was in het formuleren van een dergelijke oplossing, werden hun bewegingen nauwlettend in de gaten gehouden door de *Tories* en de gematigde *Whigs*, die er groot belang aan hechtten dat de Engelse wet geen geweld werd aangedaan in de machtsoverdracht.

In het nu volgende hoofdstuk volgt een weergave van de moeilijkheden die zowel Willem en zijn propagandisten als de Engelse standenvergadering ondervonden om deze oplossingen te legitimeren door het gebruik van staatsrechtelijke concepten en juridische constructies uit een eerdere bestuurlijke crisis, de rechtszaak tegen Charles I in 1648-1649. Dit was niet eenvoudig, want het beladen Engelse verleden maakte dat er niet zonder meer naar argumenten kon worden gezocht die waren gebruikt in deze rechtszaak. Zoals vermeld, de koningsmoord van 1649 had in de gehele Engelse samenleving diepe sporen van trauma en schuldbesef getrokken, een gevoel dat door zowel de koningsgezinden als de *Whigs* werd gedeeld.³¹⁵ In het gebruik van argumenten die Willems invasie en troonsbestijging moesten valideren, diende er dus zeer omzichtig worden geopereerd. Niemand wilde herinnerd worden aan 1649, en er werd grote moeite gedaan om deze nieuwe politieke crisis geheel los te koppelen van de executie van Charles I. Dat leverde een ambivalente situatie op, die het toch al krappe speelveld tot een politiek mijnenveld maakte, want hoe konden de argumenten uit 1648-9 worden losgeweekt uit hun traumatische context zonder de tegenstanders van Willem III aanleiding te geven tot vormen van beschuldigingen die de gehele onderneming in gevaar zouden kunnen brengen? En hoe konden deze trauma's in het Engelse publieke discours worden ingezet als een ankerpunt in de legitimatie van Willems bestuur?

³¹⁴ Van Alphen, "De stemming van de Engelschen tegen de Hollanders in Engeland", 22.

³¹⁵ Rose, "England in the 1690s", 67; T.P. Slaughter, "'Abdicate' and 'contract' in the Glorious Revolution", 325.

In dit verband is de bredere focus op de *Glorious Revolution* zoals deze in het historiografisch overzicht in paragraaf 1.2.2 is gegeven van groot belang. Enkele recente studies die ook in het vorige hoofdstuk zijn gebruikt tonen aan dat, wanneer de onderzoeksopzet niet geheel verlost is van een insulair of particularistisch blikveld, ook de conclusies van deze studies niet altijd aansluiten bij de contextuele veranderingen van soms ogenschijnlijk stabiele politieke argumenten.³¹⁶ Willems invasie en de daaropvolgende politieke crises mogen wellicht als unieke gebeurtenissen in de geschiedenis betiteld worden, uiteindelijk vonden ze plaats in een historisch gegroeide politieke en maatschappelijke cultuur, een *habitus* die op zijn beurt het resultaat was van jarenlange reactie op, en interpretatie van voorgaande politieke en maatschappelijke wendingen.³¹⁷ De politieke en maatschappelijke cultuur waarin Willem belandde nadat zijn aanvankelijke invasie de vlucht van James II tot gevolg had gehad, bepaalde in verregaande mate zijn ruimte tot manoeuvreren op het Engelse politieke speelveld. Daar de lijnen van dit speelveld waren bepaald door de historische omstandigheden van de voorgaande decennia, is de methodologische verschuiving zoals die door Berman, Pincus en Harris is voorgesteld welhaast noodzakelijk voor een goed begrip van de *Glorious Revolution*. Op deze wijze ontstaat er meer ruimte voor een inachtname van de vooronderstellingen waarbinnen argumenten en axioma's in de politieke debatten tijdens de *Glorious Revolution* ten gehore zijn gebracht, en wordt het als het ware mogelijk een *Begriffsgeschichte* te reconstrueren, en de wijze waarin deze in hun *habitus* de betekenis kregen die eraan werd verleend in de politieke en maatschappelijke crises na Willems invasie.³¹⁸ Tijdens deze debatten werden argumenten uit het verleden gebruikt en hergebruikt, en werd er voor de nieuw ontstane impasses gezocht naar oude oplossingen, dan wel oude oplossingen in formulering aangepast aan de nieuwe omstandigheden. Maar niet alle concepten waren bruikbaar; aan sommige argumenten kleefden nare herinneringen die soms door het gehele Engelse volk als trauma ervaren werden. De Engelse politieke ervaringen van de voorbije decennia wierpen dus hun schaduwen over de debatten tijdens en na de *Glorious Revolution*, het recente verleden had aan de bruikbare argumentatie een groot gewicht toegekend. In de volgende paragrafen wordt deze notie verduidelijkt aan de hand van enkele voorbeelden uit de politieke praktijk uit 1688 en 1689, waarin Willem III en zijn propagandisten hun speelruimte in het publieke discours ernstig beperkt zagen door het nationale trauma dat de executie van Charles I onder de Engelse bevolking had achtergelaten.

3.2. Charles I. Van vorst naar martelaar in de beeltenis van Christus

Vanaf de *Restoration* van de zoon van de terechtgestelde vorst in 1660 werd de herinnering aan de koningsmoord levendig gehouden door de instelling van een nationale dag van publieke rouw en herdenking, op de sterfdag van Charles I, 30 januari.³¹⁹ Maar het waren niet alleen de jaarlijks terugkerende dagen van nationale rouw, waarbij niet zelden de verschillende uitgesproken preken hun weg naar de drukpers vonden,³²⁰ die de herinnering aan de terechtgestelde vorst levendig hielden. Vrijwel direct na de executie in 1649 waren de eerste publicaties over het leven en sterven van Charles van de drukpersen gekomen, waarin zijn lot werd beklagd en

³¹⁶ E. Bergin, "Defending the true faith: religious themes in Dutch pamphlets on England, 1688-1689", 217-246; M. Wieldraaijer, "Good government and providential delivery", 42-58.

³¹⁷ Glenn Burgess betoogde reeds in 1986 dat "*intellectual historians should attempt to fit their chronological divisions to the course of development of the ideas they are discussing*". G. Burgess, "Usurpation, obligation and obedience in the thought of the engagement controversy", in: *The historical journal* 29, nr. 3(1986) 517.

³¹⁸ Zie voor een korte bespreking van het contextualisme en *begrijfsgechichte*: Condren, "Argument and Authority" 3-10.

³¹⁹ Sharpe, " 'So hard a text?'", 393; A. Lacey, "The office for King Charles the Martyr in the Book of Common Prayer, 1662-1685", in: *Journal of ecclesiastical History* 53, nr. 3 (2002) 510.

³²⁰ Sharpe, " 'So hard a text?'", idem, 395.

de vorst tot martelaar werd verheven.³²¹ Ondanks de pogingen van Cromwell om de gewezen vorst uit het collectieve geheugen te bannen,³²² werden tijdens het Protectoraat vele van dergelijke pamfletten gepubliceerd. Na de triomfantelijke terugkomst van Charles II in 1660, intensiverde de publicatiestroom over Charles I opnieuw, en vormden de *martyrologies* weldra een geheel op zichzelf staand genre op de Engelse boekenmarkt.

Charles I had gedurende zijn leven met grote inzet getracht zijn publieke representatie zorgvuldig vorm te geven.³²³ En hoewel hij aanvankelijk zeer terughoudend was geweest in de communicatie met zijn onderdanen via de drukpers,³²⁴ was hij volgens Kevin Sharpe door de inzet van zijn eigen artistieke talenten “*of all early modern monarchs (...) the most in control of his image*”.³²⁵ Maar Charles I is postuum het meest bekend geraakt als de vorst-martelaar, die onterecht vermoord was door zijn eigen onderdanen, een beeld dat het Engelse publieke discours over Charles in de komende decennia zou domineren. Niet in de laatste plaats werd dit beeld geschapen in de *Eikon Basilike*, een boek dat vlak na Charles’ terechtstelling op de markt kwam, en waarvan tot aan het einde van de eeuw werd verondersteld dat het geschreven was door Charles I zelf. Door de weergave in de *Eikon Basilike* van de overpeinzingen van de vorst in afwachting van zijn executie, ontstonden er messiaanse evocaties die vanaf dat moment aan de herinnering aan Charles I zouden blijven kleven. Zoals Jezus Christus aan het kruis aan God om vergeving van de zonden van zijn Romeinse beulen had gevraagd, vroeg Charles tijdens zijn gevangenschap om Gods vergiffenis voor zijn vervolgers:

“*Though my destroyers forget their duty to thee and me, yet doe not thou, O Lord, forget to be mercifull to them. (...) Such as have not onely resisted my just Power, but wholly usurped, and turned it against my selfe, though they may deserve, yet let them not recieve to themselves damnation. Thou madest thy Son a Saviour to many, that Crucified Him, while at once he suffered violently by them, and yet willingly fort hem. O let the voyce of his bloud be heard for My Murtherers, louder than the cry of mine against them.*”³²⁶

De vergelijking met Christus als martelaar miste zijn uitwerking niet, want spoedig dook de messiaanse vergelijking ook op in andere pamfletten. Twee jaar na het Protectoraat rekende de Engelse Samenleving publiekelijk af met het Republikeinse experiment, wat onder meer leidde tot de bovenvermelde intensivering van publicaties over Charles I. Een anoniem schimpdicht aan het adres van de Republikeinen vermeldde over de executie van de vorst:

³²¹ Zie bijvoorbeeld: Anoniem, *The Confession of Richard Brandon the hangman (upon his death bed)* (1649). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/B4252; Anon., *The rebels looking-glasse: or, The traytors doome* (Londen 1649) British Library, EEBO STC (2nd ed.)/R604; Thomason/E.554[23]; Anon., *A miracle of miracles: Wrought by the Blood of King Charles the First, Of happy Memory* (Londen 1649) British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/M2207; Thomason/ E.563[2]; R. Brown, *The subjects sorrow: or, Lamentations upon the death of Britains Josiah, King Charles, Most unjustly and cruelly put to death by His own People* (Londen 1649) Folger Shakespeare Library, EEBO Wing (CD-ROM,1996) /S6106B; Anon., *The royall legacies of Charles the first of that name, of Great Britaine, France, and Ireland, King and martyr* (Londen 1649) British Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994)/C2764; Thomason/E.557[1].

³²² Sharpe, “So hard a text”, 393.

³²³ Sharpe, “So hard a text”, 388-389.

³²⁴ J. Peacey, *Politicians and pamphleteering. Propaganda during the English Civil Wars and Interregnum* (Hants, Burlington 2004) 31-32.

³²⁵ Sharpe, “So hard a text”, 385.

³²⁶ D. Lloyd, *Eikon basilike. The pourtraicture of His Sacred Majestie in his solitudes and sufferings* (Londen 1660) 257. British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/L2640; Thomason/E.1922[2].

“An action without boldnesse I may dare
 Place next to Jews, to Christ; though not compare,
 And yet the Jews were better in one thing,
 These call’d Charles Tyrant; and they Christ a King.
 And I may say, his suffering set aside,
 None e’re less King-like, or more Christ-like died.”³²⁷

Uit dit gedicht kan dus worden afgeleid dat de pogingen in de *Eikon Basilike* om Charles een *Christ-like* status te verlenen succesvol waren en werden overgenomen werd door het publiek. De martelarencultus vervulde zich vervolgens door de mythologisering van Charles I en de veronderstelde wonderen die rondom zijn executie hadden plaatsgevonden. In *A Miracle of Miracles* (1649) werd het relaas verteld van een jonge vrouw die vanaf haar jeugd geplaagd was geweest door een huidziekte die haar uiteindelijk haar gezichtsvermogen had gekost.³²⁸ Een goedwillende buurman had een zakdoek in zijn bezit die op de dag van Charles’ executie was gedrenkt in het koninklijke bloed, en wreef daarmee over de ogen van het ongelukkige kind, waarmee zij “*hath through Heavens providence recovered her eyesight*.”³²⁹ De *Divine Touch* werkte bij Charles klaarblijkelijk zelfs nog na zijn dood. Maar naast de toekenning van het vermogen tot genezen van de onschuldigen, werd er tevens een waarschuwing gegeven aan de personen die een beslissende bijdrage hadden geleverd aan het drama dat zich had voltrokken; Richard Brandon, de scherprechter die de taak had aanvaard om Charles’ executie uit te voeren, werd volgens *The confessions of Richard Brandon* (1649) op het moment dat hij het zwaard ophief voor de fatale slag, getroffen door een pijnscheut in zijn nek, waardoor hij beseftte dat het noodlot hem vanaf dat moment zou blijven achtervolgen. Inderdaad stierf hij niet veel later, en werd hij tijdens zijn laatste dagen geplaagd door gewetensbezwaren en schuld. Tijdens zijn uitvaart viel de schande van de gemeenschap hem ten deel, en riepen de omstanders hem na dat “*they would quarter him, for executing the King*”.³³⁰

Kevin Sharpe wijst erop dat Charles II na de *Restoration* de ontstane martelarencultus rondom zijn vader politiek goed wist te benutten.³³¹ Naast de herpublicatie van de *Eikon Basilike* werden er vele pamfletten gepubliceerd waarin de koningsmoord werd veroordeeld als een nationale schande. De herinnering aan Charles I werd hierin niet alleen beleefd in een collectieve schuld aan de terechtgestelde vorst, maar ook als een ereschuld aan God en aan Engeland. Door de beschrijving in een pamflet waarin door Thomas Forde welhaast ieder aspect van Charles’ persoonlijkheid en functioneren op hagiografische wijze werd afgeschilderd, lijkt het bijna moeilijk voor te stellen dat het hier gaat over de vorst die twaalf jaar eerder wegens verraad aan zijn volk werd terechtgesteld:

“As he was a lover of Peace, he was no lesse valiant in War, if we confesse at least valour consists not only in doing, but also in suffering. As he was moderate in prosperity, so was he couragious and patient

³²⁷ Anon., *An elegie and epitaph On that glorious Saint, and blessed Martyr, King Charles I. The best of Kings since Christ, but murther’d by the worst of men since the creation* (Londen 1662) 9. British Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994) /E343; Thomason/E.1057[3].

³²⁸ Anon., *A miracle of miracles: Wrought by the Blood of King Charles the First, Of happy Memory* (Londen 1649).

³²⁹ Anon., “A miracle of miracles”, 5.

³³⁰ Anon., *The confessions of Richard Brandon. The hangman (upon his Death bed) concerning his beheading his late Majesty, Charles the First, King of Great Brittain* (Londen 1649) 3.

³³¹ Sharpe, “So hard a text”, 394.

*in adversity: his virtue, courage and Christian patience having carried him with an unwearied course through both the Hemispheres of prosperity and adversity*³³²

De terechtstelling van een dergelijke voortreffelijke vorst, “*whom but to name is to cast a cloud upon all former ages, and to benight Posterity*”,³³³ was volgens Forde niet meer dan ronduit moord en rebellie geweest, en een schande voor de Engelse natie.

Gedurende de decennia na de *Restoration* werd de herinnering aan Charles I en het bijbehorende collectieve schuldgevoel meermaals gekapitaliseerd en ingezet in de vele politieke crises die Engeland kende van 1660 tot 1685.³³⁴ De jaarlijkse gedenkdag op 30 januari fungeerde niet alleen als dag van collectieve rouw en schuldbeleving, maar ook werden tijdens de gedenkdiensten de herinneringen aan de Burgeroorlog levend gehouden. Het collectieve schuldbesef over de terechtstelling van Charles I werd aangewend om op te roepen tot burgerlijke eenheid en gehoorzaamheid door te wijzen waar onderlinge verschillen toe konden leiden wanneer deze niet onder controle werden gehouden.³³⁵ Tot aan het einde van zijn leven wist Charles II het imago van zijn vader succesvol in te zetten als propagandistisch middel in de verschillende politieke crises die zijn regeerperiode kende. Charles broer James II trachtte na zijn troonsbestijging in 1685 op eenzelfde wijze gebruik te maken van het beeld dat over Charles I onder de bevolking leefde, en de martelarencultus in te zetten voor zijn eigen politieke doelen. Hij slaagde hier echter aanmerkelijk minder goed in dan zijn wijlen broer. Het beeld van Charles I was naast de politieke doeleinden waarvoor het was ingezet namelijk ook gaan fungeren als symbool voor de eenheid van de *Church of England*, wat niet goed samen ging met James’ openlijke belijding van een andere confessie, het katholicisme.³³⁶

De krachtige werking van het collectief beleefde schuldgevoel blijkt goed uit eerder geciteerde preek van Thomas Manningham tijdens de jaarlijkse 30 januari-herdenking van 1686:

“How must we blush to think that it shall be allways read in story, How that English men stood round a Scaffold with their muskets and Javelins to guard and forward the Murder of their own King”.³³⁷

Hoewel Manningham het verleden betreurde, vond hij geen reden om het katholicisme van James II te bekritisieren. Te meer, de maatschappelijke onrust die James’ overtuigingen veroorzaakten, en de schok die door het land was gegaan door de opstand van Monmouth en de bloedige vervolgingen die hierop in het Zuidwesten van Engeland volgden, werden door Manningham geheel in de lijn geplaatst met de zonde die het Engelse volk in 1649 had begaan. Voortbouwend op de gangbare vergelijking tussen de executie van Charles I en de kruisiging van Jezus Christus, vermeldde hij dat de maatschappelijke onrust waar het Engelse volk door geplaagd werd het gevolg was van de zonde uit 1649, waarvan de straf collectief gedragen diende te worden:

³³² T. Forde, *Virtus Rediviva: or, a panegyrick On the late K. Charles the I. Second Monarch of Great Britain* (Londen 1660) 12. British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/F1550A

³³³ Forde, “*Virtus Rediviva*”, 2.

³³⁴ Sharpe, “*So hard a text*”, 394-398.

³³⁵ idem 395.

³³⁶ James II trachtte de 30-januari-viering in katholieke vorm te gieten in de kapel van Whitehall, tot groot ongenoegen van de bevolking. Zie: H.D. Weinbrot, “The thirtieth of januari sermon: Swift. Sterne, and the evolution of culture. The American Society for Eighteenth-century studies James L. Clifford Lecture, 2008”, in: *Eighteenth-century life* 34, nr. 1 (2010) 31.

³³⁷ Manningham, “*A solemn humiliation for the murder of K. Charles I*”, 5.

“... in sins of this nature the Children must either inherit the Curse, or atone for the Iniquities of their Fathers. None of us, how innocent soever, either in our own actions, or those of our progenitors; None of us, though never so Loyal, either in our Principles or our Parentage, are above the reach of this days amazement, are beyond the necessity of this days Humiliation (...) They were but few in comparison with the whole Body of the Jewish Nation, that were immediately concerned in putting our Blessed Saviour to death; they were not many, perhaps onely a mercenary Rabble, who petitioned for his Crucifixion, and undertook to answer all the Appeales of his Bloud at their own and their Childrens peril.”³³⁸

De gehele Engelse natie droeg volgens Manningham dus een historische ereschuld van de daden van een kleine groep mensen die in 1649 op de executie van Charles I hadden aangestuurd. Evenals het Joodse volk tot veertig jaar na zijn misstap de ontwrichting van de samenleving als straf moest dragen, zo dienden ook de Engelsen de uitdagingen die een katholiek vorst voor een protestantse natie betekenden, te ondergaan als gevolg van hun eigen daden.³³⁹ Met het inzicht achteraf droegen de woorden van Manningham “*Our Forty years have not yet expired*” onbewust een ironische lading. Manningham had niet kunnen vermoeden dat wanneer de veertig jaren in 1689 ten einde zouden komen, de maatschappelijke onrusten als gevolg van James’ katholicisme een geheel nieuwe wending zouden krijgen.

3.3. Historische parallelen in de propaganda

De bovenstaande paragrafen tonen hoe de herinnering aan Charles I in Engeland werd beleefd op het moment dat Willem III met zijn invasiemacht voor de kust bij Torbay verscheen, en in welke mate de Engelse samenleving een gevoel van collectieve schuldbeleving en rouw cultiveerde. Het beeld van Charles I was met de Engelse maatschappelijke en politieke problemen die in de voorbije decennia aan de orde waren geweest meegegroeid, en de herinnering aan de onthoofde vorst was in 1688 nog even actueel en relevant in het publieke discours als het in 1660 of zelfs in 1649 was geweest. En zoals verschillende auteurs erop wijzen,³⁴⁰ vormde dit publieke discours een aanzienlijke factor om rekening mee te houden voor de partij rondom Willem III, niet alleen in de formulering van de propagandistische retoriek, maar eveneens in de juridische formuleringen omtrent het machtsvacuum dat James II door zijn vlucht had achtergelaten. Want zoals Mark Goldie aantoonde in zijn inventarisatie van de pamfletten rondom het *allegiance*-debat, bestond er in de Engelse samenleving zowel bij de voor- als tegenstanders van Willem een bewustzijn over de te trekken parallelen tussen de politieke situatie van 1649 en die van 1689.³⁴¹ Het was dus zeker voor de Willem gunstig gezinde *Whigs* van het grootste belang om iedere vorm van retoriek die aan 1649 zou kunnen doen denken te vermijden. Enerzijds diende Willems troonverheffing op zijn minst de schijn van een juridische gelegitimeerde procedure te hebben, maar

³³⁸ Manningham, “A solemn humiliation”, 9-10.

³³⁹ Aan het einde van zijn preek roept Manningham op om te conformeren aan het feit dat James II katholiek is, en te onderwerpen aan de door God aangestelde vorst. Alleen bij het tonen van berouw, en onderwerping aan Gods wil “*then may we remain a standing Bulwork against the Policy of Rome, and teach some Protestant Churches a Doctrine which they have not yet completely learnt, The true and Catholick Subjection to the Sovereign Powers*”. Manningham, “A solemn humiliation”, 28.

³⁴⁰ Sharpe, “So hard a text”, 401-402; Kay, “William III and the legalist revolution”, 1664. M. Goldie, “The Revolution of 1689 and the structure of Political argument”, 503. T.P. Slaughter, “ ‘Abdicate’ and ‘contract’ in the Glorious Revolution”, 325.

³⁴¹ Goldie, “The Revolution of 1689 and the structure of Political argument”, 503.

anderzijds moest ook voorkomen worden dat een onzorgvuldige procedure die teveel herinneringen zou oproepen aan de rechtzaak tegen Charles I in 1649 voor de Jacobitische tegenpartij de aanleiding zou vormen om dit krachtige argument in te zetten in hun eigen tegenpropaganda.

Hoe hard Willem III en zijn propagandisten ook trachtten te voorkomen dat hun politieke manoeuvres aanleiding zouden zijn voor de inzet van dergelijke argumenten in het publieke debat, de parallellen tussen de twee gebeurtenissen bleken voor verschillende pamfletschrijvers aantrekkelijk om de contemporaine politieke ontwikkelingen van betekenis mee te voorzien. En omdat Willem gedurende de eerste maanden van zijn invasie uiteraard nog niet in staat was om officiële controle uit te oefenen op de drukpersen, duurde het niet lang voordat in de pamfletten werd gerefereerd naar de politieke situatie in 1649. Voor veel drukkers was het drukken van zowel Jacobitische literatuur als Oranjepropaganda geen enkel bezwaar. Veel drukkers lieten zich meer leiden door het uitzicht op het financiële gewin dat de Revolutie met zich meebracht dan door politieke ideologische motieven,³⁴² waardoor de aanvankelijk kleine maar gestaag groeiende Jacobitische literatuur welhaast onmogelijk gesmoord kon worden. Niet alleen bestond er vanaf het eerste moment dat Willem voet aan wal zette in Brixham een hardnekkige Jacobitische oppositie, maar ook in de jaren na de Revolutie zorgden teleurstelling in de uitkomst van de Revolutie, en niet in de laatste plaats de gevolgen van Willems eigen favoritisme aan zowel het hof als daarbuiten voor een gestage groei van Jacobitische literatuur.³⁴³ Maar het was niettemin niet zonder gevaar om Jacobitische literatuur te drukken en te verkopen, zeker niet in de eerste onzekere weken van de Revolutie. Reeds op 11 december waren de drukpersen van de door James II geprivilegieerde drukker Henry Hills vernietigd door een woedende Londense menigte.³⁴⁴ Maar voor het gehele drukkersgilde gold uiteraard dat de uitkomsten van de Revolutie nog hoogst onzeker waren, en de winsten op de korte termijn aantrekkelijker bleken dan het loyaliteitsvraagstuk op de langere termijn. In deze omstandigheden was het voor de pamfletschrijvers die kritisch waren over Willems plannen of hun trouw betuigden aan de inmiddels gevluchte James II buitengewoon eenvoudig om de gevreesde parallellen te trekken.

De angst voor deze parallellen bleek allerminst ongegrond. De vergelijking tussen Willem III en Oliver Cromwell werd in de jaren na de *Glorious Revolution* één van de favoriete thema's in de Jacobitische literatuur.³⁴⁵ Cromwell had tijdens zijn bewind de goede gewoonte om zijn verordeningen te ondertekenen met "O.P." (*Oliver Protector*),³⁴⁶ waarin de Jacobieten aanleiding vonden een parallel te trekken met Willem III in de vorm van "P.O." (*Prince of Orange*). Zo werd William Sherlock, de auteur van een traktaat waarin de gehoorzaamheid aan een absoluut vorst op grond van de Goddelijke verkiezing werd betoogd,³⁴⁷ maar in 1689 plotseling zijn steun aan Willem betuigde,³⁴⁸ op een cynische wijze geciteerd in in *The Weasel uncas'd* (1692), een Jacobitisch schimpdicht over de politieke voorkeur van Sherlock: "So let O.P. or P.O. be King, Or any one else, it is the same Thing, For only Heaven does that Blessing bring".³⁴⁹ In een ander schimpdicht uit 1694 werd

³⁴² Goldie, "The Revolution of 1689 and the structure of Political argument", 492.

³⁴³ Idem, 484-485.

³⁴⁴ idem, 476.

³⁴⁵ C.E. Levillain, "William III's military and political career in neo-roman context, 1672-1702", 347.

³⁴⁶ Zie bijvoorbeeld: O. Cromwell, *By the Lord Protector. A proclamation of the peace made between this Common-wealth, and that of the United Provinces of the Netherlands* (Londen 1654). British Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994)/C7159.

³⁴⁷ W. Sherlock, *The case of resistance of the supreme powers stated and resolved according the doctrine of the holy scriptures* (1684). University of Illinois, EEBO Wing/s3267. Het pamflet werd in 1690 opnieuw uitgegeven, ter ondersteuning van de *de facto* theorie over Willems koningschap: EEBO Wing/s3268.

³⁴⁸ Goldie: "The Revolution of 1689", 480.

³⁴⁹ Anon., *The weasel uncas'd, or The in and outside of a priest drawn to the life* (Londen 1692) National Library of Scotland, EEBO Wing (2nd ed.)/W1191B.

aan de kaak gesteld hoe Willem III Engelse financiële bronnen inzette in de oorlog tegen Frankrijk,³⁵⁰ waarmee het Engelse volk volgens de Jacobieten betaalde voor een zaak waar voornamelijk de Republiek bij gebaat was. Over Cromwells protectoraat zegt het gedicht dat:

*“Those times they were sad;
But not hald so bad, in that,
as in this Usurpation:
Much Treasure was spent,
But none of it sent,
To Holland, to beggar the Nation”*.³⁵¹

Cromwell had volgens *A Parallel between O.P. and P.O.* (1694) de Engelse schatkist dan wel geplunderd, en hoewel zijn motieven obscuur waren, had hij dit in tegenstelling tot Willem gedaan met het Engelse belang in gedachten. Willem zette Engels geld in voor het belang van de Republiek, waarmee: *“His Highness O.P. Was an ass to his Highness P.O.”*³⁵² Daarmee waren Willem en Cromwell volgens de Jacobieten niet alleen met elkaar vergelijkbaar, maar het bewind van Willem was zelfs slechter voor Engeland dan Cromwells bewind ooit geweest was: *“So ‘tis very Plain, This damn’d cursed Reign, Of the two is far the worst Evil.”*³⁵³

In sommige gevallen vonden de propagandisten van James II kant en klare traktaten uit de politieke debatten die waren gevoerd rondom de executie van Charles I. In *Killing no Murder*, welke oorspronkelijk was gepubliceerd ten tijde van Cromwells protectoraat in 1657, werd aan de lezer opgeroepen om Engeland te verlossen van “de pest” Cromwell:

*“Let every Man to whom God hath given the Spirit of Wisdom and Courage, be persuaded by his Honour, his Safety, his own Good and his Country’s, and indeed the duty he owes to his Generation, and to Mankind, to endeavour by all rational Means to free the World of this Pest.”*³⁵⁴

Hoe, en waarom de wereld van de plaag Cromwell verlost diende te worden was reeds enkele pagina’s eerder in het pamflet zonder enige vorm van twijfel uiteen gezet. Volgens Edward Sexby, de auteur van het pamflet, was Cromwell:

*“...an Usurper that by only Force possesseth himself of Government, and by Force only keeps ut, is yet in the State of War with every Man, says the Learned Grotius: And therefore every Thing is lawful against him, that is lawful against an open enemy, whom every private Man hath a Right to kill.”*³⁵⁵

Killing no Murder werd in 1689 in zijn geheel opnieuw gepubliceerd door de Jacobieten.³⁵⁶ De tekst die was geschreven als een aanklacht tegen het tirannieke bestuur van Cromwell, paste volgens de Jacobieten naadloos in

³⁵⁰ Zie hiervoor: R. D. Mc.Jimsey, “A country devided? English politics and the Nine Years War”, in: *Albion: A quarterly journal concerned with British studies* 23, nr. 1 (1991) 61-74.

³⁵¹ Anon. *A Parallel between O.P. and P.O.* (1694). Harvard University Library, EEBO Wing/P334A.

³⁵² idem.

³⁵³ idem.

³⁵⁴ Edward Sexby, *Killing, no murder: With some editions Briefly Discourst in Three questions, Fit for Publick View; To deter and prevent Single Persons, and councils, from Usurping Supreme Povver* (Londen 1657) 8. British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/T1311; Thomason/E.763[1].

³⁵⁵ Sexby, “Killing, no murder”, 14.

de politieke context van 1689. Het is opmerkelijk hoe de Jacobieten geen enkele acht sloegen op de oorspronkelijke context waarin een publicatie was gepubliceerd, of zelfs maar de oorspronkelijke bedoeling van de tekst; in tegenstelling tot *Killing no Murder*, wat was geschreven door een fervente tegenstander van Cromwell, was John Miltons *The tenures of Kings and Magistrates* juist een radicaal anti-monarchaal pamflet waarin het recht van het volk werd betoogd om hun heersers te berechten. Oorspronkelijk twee weken voor de executie van Charles I gepubliceerd,³⁵⁷ verscheen het pamflet onder de titel *Pro Populo adversus Tyrannos*. Zowel de van oorsprong royalistische als Republikeinse literatuur werd door de Jacobieten gebruikt om hun zaak te bepleiten, waarmee de ongewijzigde teksten in hun nieuwe politieke context van boodschap veranderden. Dit komt geheel overeen met Goldies vaststelling dat in de politieke allianties van 1688 en daarna, de conclusie dat eerdere “*civil war alliances were a decisive influence*” niet gemaakt kan worden.³⁵⁸ Dit toont hoe groot de dreiging was van de vele oude teksten die rondzwierven in Engeland voor Willem en zijn propagandisten; zowel de republikeinse literatuur alsmede de royalistische literatuur die was geschreven in de periode 1649-1665, vormden een potentiële bedreiging voor het bestuur van Willem III. Waar de inhoud van een pamflet aansloot op de actuele politieke realiteit, werd dit zonder in acht name van de oorspronkelijke bedoeling van de tekst uit zijn historische context gelicht, en opnieuw gepubliceerd. Het is goed voorstelbaar hoe problematisch deze selectieve selectie in het verleden voor de repressie van de publicatie en verspreiding van Jacobitische literatuur kon zijn. Waar nieuwe tegenpropaganda tegengegaan kon worden door druk uit te oefenen op drukkers, boekverkopers en controle van de infrastructuur, bleek het voor Willem en zijn propagandisten onmogelijk om veertig jaar literatuurhistorie te censureren.

3.4. De hercontextualisering van Burnets 30 januari-preken

Er zat voor de propagandisten rondom Willem dus weinig anders op dan te trachten om het actuele beeld over Charles I te kapitaliseren voor de eigen doeleinden. Het was niemand minder dan Burnet die met de herpublicatie van enkele van zijn eigen eerdere 30-januari-preken uit 1674 en 1675 probeerde om het populaire publieke beeld over Charles I voor de zaak van Willem in te zetten. Gezien het feit dat er van Burnet tevens 30-januari-preken van na 1675 bewaard zijn gebleven, dient de vraag zich aan waarom Burnet juist koos voor de herpublicatie van deze twee preken, te meer omdat Weinbrot er reeds op gewezen heeft dat er een opmerkelijke toonwijziging in Burnets preken waar te nemen valt.³⁵⁹ De preken uit 1674 en 1675, opnieuw gepubliceerd in 1689, vertonen weinig afwijkingen van de schuldbewuste preken waarvan hierboven reeds enkele voorbeelden zijn weergegeven. De toon die Burnet liet horen in deze preek, waarin hij inging op de verschillen en overeenkomsten tussen Saul en Charles I, wordt reeds duidelijk in de eerste paragrafen van de tekst:

“...this day, and that never-enough-lamented Villainy we now remember (...) which did indeed exceed all the common measures of wickedness so far; that as there is nothing in History like it, so when the World is some ages older (if such an action be not an Omen that its end is near) this will scarce gain credit, but be looked upon as the Tragical contrivance of some deep-Melancholy wit. Some Princes

³⁵⁶ Edward Sexby, *Killing, no murder: Briefly Discourst in Three questions* (Londen 1689). British Library, EEBO Wing/K474.

³⁵⁷ P. Rahe, *Against Throne and Altar. Machiavelli and Political Theory under the English Republic* (Cambridge 2008) 107-108.

³⁵⁸ Goldie, “The revolution of 1689”, 503.

³⁵⁹ Weinbrot, “The thirtieth of januari sermon”, 34.

*have been by their prevailing Conquerors put to death, others have been assassinated by their own Subjects: But to see a Sovereign Prince brought to the Pageantry of a Mock-trial (...) that would dare to act what in former Ages none would have thought on.”*³⁶⁰

Waar Burnet in 1675 de 30-januari herdenking betitelde als “*never enough lamented*”, blijkt uit zijn preek voor de kerdienst van 30 januari 1681 dat hij toch anders is gaan denken over de invulling van de publieke dag van rouw over de dood van Charles I:

*“There is a temper to be observed in publique as well as private mournings, that they be neither to short, as as that it may thence appear we have a slight sense of matters of such great consequence; nor to long, as that either our sorrows rise out of measure high, or by the too frequent returns of those days, the object of our griefs grow too flat. There is a mean between these extremes, There is a time to mourn as well as to rejoice: and every thing is beautiful in its season”.*³⁶¹

In tegenstelling tot Manninghams opmerkingen over de eeuwige schuld die de Engelse natie in analogie met Israel op zich had geladen, stelde Burnet in 1681 expliciete vragen bij de inmiddels traditioneel geworden dag van nationale rouw:

*“Should we still continue to fast and mourn? Shall the yearly return of this black and dismal day, with the melacholy thoughts and reflections which accompany it, be for ever observed? Shall we convey this entail of sorrow to our posterity?”*³⁶²

In plaats van de schuldbewuste toon die Burnet in 1675 nog had laten horen, zag hij er in 1681 meer heil in dat deze dag werd “*turned into solemn and chearful Feasts*”.³⁶³ Nieuwe problemen en nieuwe bedreigingen moesten het hoofd worden geboden, en omdat een voortzetting van het rouwen om zonden uit het verleden hiervoor geen oplossing kon bieden, was het volgens Burnet te verkiezen “*that that day should perish*”.³⁶⁴

Tussen 1675 en 1681 was Burnet dus op een ingrijpende wijze van mening veranderd over de herdenking van de executie van Charles I op 30 januari. Het is daarom veelzeggend dat Burnet in 1689 door middel van de herpublicatie van zijn preken uit 1675 teruggrijpt op argumenten die hijzelf in 1681 had afgezworen. Gezien de grote invloed die Burnet op zowel de samenstelling van het propagandanetwerk rondom Willen III had, alsmede op de vormgeving van de propagandistische toon die na 1688 werd gevoerd, moet ook Burnets keuze voor specifiek deze preken uit 1675, en niet die uit 1681, in het licht gezien worden van zijn pogingen om het maatschappelijke discours rondom Charles I als ankerpunt in te zetten voor de politieke belangen van Willem. In de eerste maanden na Willems invasie verliet Burnet zich op zijn protestants-chiliastische retoriek. Tijdens de preek die hij op 23 december 1688 in de kapel van St.James had gehouden, goot Burnet de recente gebeurtenissen in een occasionalistisch filosofisch model, waarin God in alle gebeurtenissen

³⁶⁰ G. Burnet, *The royal martyr, and the dutiful subject, in two sermons* (Londen 1675) 2. Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/B5869. Tevens: G. Burnet, *The royal martyr, and the dutiful subject, in two sermons* (Londen 1689) 2. British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/O323A.

³⁶¹ G Burnet, *A sermon Preached before the Aldermen of the city of London, at St. Lawrence-church, Jan 30. 1680/1, being the day of the Martyrdome of K. Charles I* (Londen 1681) 8. Bodleian Library, EEBO Wing/B5875.

³⁶² Burnet, “A sermon Preached before the Aldermen of the city of London”, 5.

³⁶³ idem, 29.

³⁶⁴ idem, 1.

als eerste oorzaak gold, want “*he is not an unconcerned Spectator of Human Affairs*”.³⁶⁵ In 1688 presenteerde Burnet de Goddelijke voorzienigheid als de voornaamste kracht achter de invasie:

*“It is the Lord’s doing; not as the Heavens and the Earth, as the Revolutions of Day and Night, and the whole Chain of Second Causes are his Work. The whole Springs of Nature are wound up by him, so that all things are in some sort his doing. He gives also a secret Direction to all second Causes to accomplish his Eternal Purposes. He knows all the foldings of our Hearts, and the compositions of our Nature so well, that whitout putting us under a force, he can bring about whatever pleases him.”*³⁶⁶

Deze leidende rol van Gods voorzienigheid, naast de slogan “*Prot. Religion and Liberty*” zoals deze op het voorblad van *Declaration* was afgebeeld in Willems heraldiek,³⁶⁷ vormde voor het grootste gedeelte van het Engelse volk een valide argument, althans in de eerste spannende weken na de invasie. Maar de belofte “*to preserve and maintain the established Lawes, Liberties and Costumes*” waaronder de invasie had plaatsgevonden, vormde in toenemende mate een obstakel in de verantwoording voor de continuering van de aanwezigheid van een buitenlandse militaire macht, en te meer in de wens van Willem III om de Engelse troon toegewezen te krijgen. Bij gebrek aan deze juridische legitimatie, waar door de Jacobitische tegenpartij uiteraard veelvuldig op gewezen werd, was er door Burnet in de eerste weken na de invasie een protestants-chiliasische retoriek ontwikkeld, waarin de actualiteiten vooral werden toegeschreven aan de voorzienigheid van God met de Engelse natie. Feitelijk was het een argument uit armoede aan andere argumenten geboren,³⁶⁸ maar in het tumult van het einde van 1688, bleek het uitzonderlijk goed te werken. Burnet maakte daarin dus handig gebruik van het gewicht dat het collectieve schuldbesef rondom de executie van een door God aangesteld vorst als Charles I in de schaal legde. Door in te spelen op de welbekende vergelijkingen tussen Israel en Engeland, en Jezus Christus en Charles I, en daarin de publieke verwachting dat Engeland decennia van straf diende te ondergaan -zoals bijvoorbeeld Manningham dat had vertolkt- te exploiteren, stelde Burnet de komst van Willem voor als een einde aan de straffen die het Engelse volk ten deel waren gevallen. Het spreekt vanzelf dat de argumenten die Burnet in 1681 had gebruikt, namelijk dat de nationale rouwdag moest worden omgezet in een nationale feestdag, voor Burnet in in de politieke realiteit van 1689 volledig onbruikbaar waren geworden. Door de herpublicatie van de preken uit 1675, die in toon nog geheel in de traditie van schuld en rouw rondom de dood van Charles I stonden, was Burnet in staat de komst van Willem III voor de stellen als Gods teken dat er een einde was gekomen aan de decennia van straf. En God bracht Engeland geen Romeinen, of pest en verwoesting, maar stuurde Willem om het Engelse volk te verlossen van absolutistische ambities van James II. Maar tevens kan de poging van Burnet om het beeld van Charles I in te zetten als legitimatie van Willems invasie gezien worden als zijn eerste pogingen om de barsten in de protestants chiliasische retoriek op te vullen, of deze op zijn minst te verstevigen met een beeldspraak die voor de Engelsen herkenbaar was uit hun eigen politieke context en historisch bewustzijn.

³⁶⁵ Burnet, “A sermon preached in the Chappel of St. James”, 1.

³⁶⁶ *ibidem*.

³⁶⁷ Onnekink, *The revolution in Dutch foreign policy*”, 167.

³⁶⁸ In april 1689 zou Burnet in *A Pastoral Letter* een andere weg inslaan: M. Goldie, “Edmund Bohun and *Ius Gentium* in the Revolution Debate, 1689-1693”, 583.

3.5. Hergebruik van politieke argumenten uit het verleden in 1688-1689

Naast Burnet gebruikten een veelheid aan propagandisten, predikers en broodschrijvers de allegorieën tussen de Burgeroorlogen, de rechtszaak en executie van Charles I en de actuele situatie in 1688-1689. Verschillende drukkers publiceerden opnieuw de boeken uit de tijd van de burgeroorlog en de *Commonwealth*, waardoor de literatuur waarin de argumenten uit het Engelse verleden werden getransplanteerd naar de voor 1689 actuele politieke en maatschappelijke debatten welhaast een geheel eigen genre vormde, waar Willems propagandisten geen greep op hadden. En hoewel Mark Goldie een belangrijke bijdrage heeft geleverd door in zijn inventarisatie naar pamfletten over het *allegiance*-debat een weergave te geven van herpublicaties van eerder uitgegeven boeken en pamfletten, is er tot op heden geen breder onderzoek gedaan naar de invloed van opnieuw uitgegeven literatuur in de maatschappelijke debatten rondom de *Glorious Revolution*. Maar alleen al Goldie's weergave toont dat deze bijdrage aanzienlijk geweest moet zijn.³⁶⁹ Zo publiceerde Richard Baldwin het anti-monarchale *Politica Sacra & Civilis* van George Lawson in opnieuw 1689, en bracht hij een Engelse vertaling uit van het van oorsprong Franse anti-monarchale boek *Vindiciae contra Tyrannos* uit 1579. George Buchanans *De Jure Regni apud Scotus* werd opnieuw op de markt gebracht door Timothy Goodwin, de boekhandelaar die er tevens voor verantwoordelijk was dat John Miltons radicale geschrift uit 1649, *The Tenure of Kings and Magistrates* in 1689 wederom van de drukpers kwam onder de titel *Pro Populo adversus Tyrannos*. Dit laatste traktaat zou in 1691 nogmaals worden uitgegeven, ditmaal onder de veelzeggende titel *The Sovereign Right and Power of the People over Tyrants Clearly Stated*. Ook afkomstig uit de burgeroorlog en het daaropvolgende Republikeinse experiment waren Antony Aschams *A Seasonable Discourse*, een heruitgave van zijn *Of the Confusions and Revolutions of Government* uit 1649, met de titel aangepast aan de actuele ontwikkelingen.³⁷⁰ Ook Francis Bacons *An Historical Discourse on the Uniformity of the Government*, voor het eerst gepubliceerd in 1647, kwam in 1689 wederom onder de drukpers terecht.³⁷¹ Naast de vele polemieken, persoonlijke aanvallen of soms satirische beschouwingen die door contemporaine schrijvers werden gepubliceerd, bestond er in de jaren 1688-1689 dus een aanzienlijke interesse voor de maatschappelijke debatten uit eerdere politieke crises in het algemeen, en was in het bijzonder de belangstelling voor geschriften uit de Burgeroorlog en de daarop volgende jaren erg groot. Deels valt deze belangstelling te verklaren door de traditie die in 1660 was ingezet, de 30-januari-herdenkingen, waardoor er een flexibel en in meerdere politieke crises inzetbaar maatschappelijk discours rondom het martelaarschap van Charles I werd gefaciliteerd. Het publieke debat in Engeland was hierdoor tijdens de *Glorious Revolution* dermate bezwangerd van politieke argumentatie uit het verleden, dat “*the Revolution provided its generation with a political education*”.³⁷² Inderdaad was de politieke filosofie *hot* tijdens de politieke crises die de zeventiende eeuw in Engeland kende; de data van publicatie van een anti-monarchistisch boek als de *Vindiciae Contra Tyrannos* zijn in dit verband veelzeggend:

³⁶⁹ Goldie, “The Revolution of 1689 and the structure of Political argument”, 522-523. Het hier weergegeven overzicht is afkomstig uit een breder weergegeven overzicht door Goldie.

³⁷⁰ De titel uit 1689 luidt in zijn geheel *A seasonable Discourse, Wherin is Examined What is Lawful during the Confusions and Revolutions of Government; Especially in the Case of a King deserting his Kingdoms: And how far a man may lawfully conform to the Powers and Command of those, who with Various Successes hold Kingdoms* (Londen 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/A3924; Thomason/E.1965[8]; EarlyEnglish books tract supplement interim guide/E.1965[8].

³⁷¹ Bacon's werk was tijdens de Engelse politieke crises een gewild boek; het was reeds eerder opnieuw gepubliceerd in 1672 en 1682. J. Greenberg, “The Confessor's laws and the radical face of the Ancient Constitution”, in: *The English historical review* 104, nr. 412 (1989) 622.

³⁷² Goldie, “The Revolution of 1689 and the structure of Political argument”, 483.

twee afzonderlijke edities verschenen in Engeland in 1648, gevolgd door een heruitgave 1660, 1679 en 1689, waarvan de laatste een herdruk was van de versie uit 1648.³⁷³

Te midden van dit tumultueuze publieke debat, waarin de parallellen met 1649 als retorische valkuilen op de loer lagen, moesten de voorstanders van het koningschap van Willem III hun *peers* in zowel het onbezoldigde *House of Commons* en *House of Lords* weten te overtuigen van de noodzaak om Willem de troon toe te wijzen. Over de intense debatten waarin de *Convention* aanvankelijk op zoek ging naar juridische gronden om de Engelse troon los te koppelen van de persoon van James II, is reeds veel literatuur verschenen, evenals de daaropvolgende polemieken in de *Convention* over de juiste legitimering voor de verheffing van Willem III. Eén van de mogelijke oplossingen, de *conquest-theory*, werd door Willem zelf expliciet afgewezen. De *conquest-theory* werd in twee varianten besproken; één variant wortelde in de nogal magere propagandaretoriek uit de eerste weken en maanden van de revolutie, en stelde Willems troonsbestijging voor als de Goddelijke sanctie van zijn invasie en de intenties die daaraan ten grondslag lagen.³⁷⁴ De andere variant was geworteld in het recente juridische werk van continentale rechtsgeleerden, en dan met name in *De Jure Belli ac Pacis* van Hugo Grotius.³⁷⁵ Deze variant stelde Willems aanstaande kroning voor als de rechtvaardige reactie op het illegitieme handelen van James II, gesanctioneerd door het *Ius Gentium*.³⁷⁶ In het machtsvacuüm wat door het gebrek aan een bemiddelende politieke macht ontstond in de verhoudingen tussen soevereine vorsten, bepaalde het natuurlijk recht dat geweld van één soeverein vorst tegen een andere geoorloofd was, wanneer was vastgesteld dat deze de natuurlijke rechten van zijn onderdanen in grove mate schond.³⁷⁷ De reden waarom Willem deze theorieën van de hand wees, kan worden gezocht in zijn verlangen tot een stabiele alliantie tussen de Europese staten in zijn voorgenomen oorlog tegen Louis XIV. Maar Willem was zich er eveneens van bewust dat de *Convention* zich niet in deze legitimatie zou schikken. Hij kreeg hierin gelijk op het moment dat Burnet in 1689 in zijn pogingen tot onberouwing van Willems autoriteit te midden van het *Allegiance*-debat zijn hand overspeelde door de aanvoering van de *conquest-theory*:

*“Ik zal u derhalve de redenen gaan voorstellen, die by my van kracht schijnen. Alwaar 't ook dat men voor de tegenwoordige vaststelling der Regeeringe niets anders te zeggen had, als dat onse Throon bezet is, en wy een Koning en Koningin in possessie hebben (...) En dat wy, door onder haare bescherminge te leven, en 't voordeel daar van te genieten, gehouden zijn om haar enige vergeldinge daar voor te doen”*³⁷⁸

Burnet sprak hier duidelijk voor zijn beurt, want het Parlement verordeneerde de verbranding van het traktaat.³⁷⁹ Aan de *conquest-theory* kleefde voor het Parlement dus het bezwaar de Engelse natie niet voor te willen stellen als veroverd, maar ook voor Willem was het van belang voor zijn toekomstige plannen met Frankrijk om zijn machtswisseling met James steviger te funderen in de bestaande Engelse constitutie. Het was hiervoor

³⁷³ A. McLaren, “Rethinking republicanism: Vindiciae contra tyrannos in context”, in: *The historical journal* 49, nr. 1 (2006) 24.

³⁷⁴ Kay, “William III and the legalist revolution”, 1654.

³⁷⁵ Goldie, “Edmund Bohun and Ius Gentium in the Revolution Debate”, 569-586.

³⁷⁶ Kay, “William III and the legalist revolution”, 1654.

³⁷⁷ Goldie, “Edmund Bohun and Ius Gentium in the Revolution Debate”, 579.

³⁷⁸ Gilbert Burnet, *Een Pastorale Brief, geschreven door den Eerwaardige Vader in God, Gilbert Lord Bisschop van Sarum, aan de Geestelijkheid van zijn Bisdome wegens de eeden van Allegiance en Supremacy of Getrouwighyde en Opperhoofdigheyde, aan Koning William en Koninginne Maria* (Amsterdam, Wed. Swart, 1689) 5. KB Knuttel, 13248. Zie bijlage, nr. 29.

³⁷⁹ Goldie, “Edmund Bohun and Ius Gentium in the Revolution Debate”, 574.

noodzakelijk dat hij de macht in Engeland langdurig en zonder al te veel destabiliserende oppositie in handen moest zien te krijgen, enerzijds om zich te verzekeren van een alliantie tussen de Republiek en Engeland, anderzijds als een stabiele coalitiepartner voor de overige participerende Europese machten. De legitimering die de *conquest-theory* hiervoor bood, was simpelweg te dun, en was te gemakkelijk aanvechtbaar door de getrouwen van James II. Daarnaast zouden Willems katholieke coalitiepartners aanstoot kunnen nemen aan de gedachte dat een protestants vorst de troon van een katholiek vorst had veroverd.

Te midden van de moeizame zoektocht naar een bevredigende staatsrechtelijke balans, vormden de parallelen tussen Willem III en Oliver Cromwell, en tussen Charles I en James II voor Willems propagandisten een grote bedreiging voor de gewenste representatie van de machtswisseling. In welke mate Willem zich bewust was van de historische erfenis die Charles I had achtergelaten, blijkt uit zijn reactie op de terugkomst van Edmund Ludlow uit zijn ballingschap. Ludlow, wiens naam onder het doodvonnis van Charles I had gestaan, had zich door zijn bewegingen in de hoogste kringen rondom Cromwell in de eerste jaren van diens protectoraat onmogelijk gemaakt bij de Stuarts. Na zijn verblijf op het Europese vasteland van 1660 tot 1689, veronderstelde hij dat het politieke klimaat in Engeland na de machtswisseling tussen Willem III en James II dermate verbeterd was dat hij veilig terug kon keren naar zijn vaderland, en vestigde zich wederom in Londen.³⁸⁰ Daar werd zijn aanwezigheid echter opgemerkt door een lid van de *House of Commons*, die het Huis ervan overtuigde dat Ludlow nog steeds een “*declared enemy to the king and kingdom*” was vanwege zijn rol in de executie van Charles I.³⁸¹ Op het verzoek van de *House of Commons* vaardigde Willem een resolutie uit waarin hij Ludlow vogelvrij verklaarde:

“[We] do hereby Command and Require all Our Living Subjects, to Discover, Take and Apprehend the said Edmund Ludlow where ever he may be found, and to carry him before the next Justice of Peace, or Chief Magistrate”³⁸²

Niet alleen was Willems appèl op het publiek in de gewenste arrestatie van Ludlow een goede politieke manoeuvre in het ombuigen van het publieke discours over Charles I voor zijn eigen doeleinden. Nog doeltreffender was de toevoeging in zijn aanklacht aan Ludlow, “*for the Horrid and Execrable Murder of Our Royal Grandfather*”,³⁸³ waarmee Willem III, evenals Charles II had gedaan, en zoals James II dit had getracht, zich een centrale positie toe-eigende in het publieke discours over de traumatische koningsmoord van 1649.

³⁸⁰ C.H. Firth, “Ludlow, Edmund (1616/17-1692)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edition, May 2006 (15-07-2011).

³⁸¹ Sir Joseph Tredenham, geciteerd in: Kay, “William III and the legalist revolution”, 1658.

³⁸² William III van Oranje., *By the King and Queen, A Proclamation* (Londen 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/W2529.

³⁸³ idem.

3.6. Besluit

De voorbeelden in de paragrafen hierboven tonen hoezeer de executie van Charles I zijn spoor had getrokken in het collectieve bewustzijn van de Engelse bevolking. Hoe sterk de nagedachtenis aan Charles I, zijn berechting, zijn executie en zijn daaropvolgende status als martelaar voor het protestantse geloof en Engeland was, vindt zelfs in het heden nog zijn weerslag in organisaties als *The society of King Charles the Martyr*.³⁸⁴ Er zijn goede redenen aan te wijzen op grond waarvan geconcludeerd kan worden dat de gebeurtenis in 1649, die betiteld kan worden als een nationaal trauma, door Willem III en zijn propagandisten ernstig onderschat is voorafgaand aan zijn invasie. Het propagandistische discours dat door Burnet in de eerste weken en maanden na de invasie werd ontwikkeld over de voorzienigheid van God die Willems invasie aanstuurde, bleek te maken te krijgen met een discours van de Jacobitische oppositie waarvan de historische parallellen een appèl deden op het beleefde schuldgevoel bij de Engelse bevolking, en was daarmee in potentie gevaarlijker, én langer vol te houden dan de retoriek over de Goddelijke voorzienigheid van Burnet. Zoals vermeld bleek deze retoriek flinterdun, uit nood geboren bij gebrek aan een daadwerkelijke juridische legitimatie van de invasie, en werd deze door Burnet in april van 1689 al weer gewijzigd. Want hoewel de Goddelijke voorzienigheid in Burnet's *Pastoral Letter* nog steeds een rol speelde, was er daarnaast een verschuiving merkbaar vanuit de behoefte naar argumentatie op juridische gronden, en bepleitte Burnet dat de invasie tevens had plaatsgevonden op grond van het *Ius Gentium*, waarmee hij in een ondersteuning voorzag van de theorie van Willems *de facto* heerschappij.³⁸⁵ Maar ook Burnets zeer bewuste keuze voor de publicatie van de 30-januari-preken uit 1674 en 1675, en de veronachtzaming van de preken uit 1681 waarin hij had gepleit voor de afschaffing van de jaarlijkse rouwdag, verraden dat er naarstig werd gezocht naar een wijze om het collectieve Engelse trauma in te zetten voor de propagandistische doeleinden ten goede van het gewenste koningschap van Willem III. Daarnaast verschaft Willems *Declaration* eveneens de nodige aanwijzingen dat Willem en zijn propagandisten weinig rekening hadden gehouden met het bestaande discours in Engeland; want hoewel er in de *Declaration* meerdere historische voorbeelden worden genoemd die het gevolg zijn geweest van een breuk van vertrouwen en religie tussen vorst en volk,³⁸⁶ wordt er niet gerept over de executie van Charles I, en de bloedige gevolgen tijdens het daaropvolgende Republikeinse experiment onder Cromwell. Willems Jacobitische tegenstanders trokken de parallel echter direct, waarmee er voor Willems propagandisten weinig anders opzat om te parallellen juist in het eigen voordeel te in te zetten. Maar zoals blijkt uit de schimpdichten uit 1694, is dit slechts ten dele gelukt, en zag Willem zich genoodzaakt om zijn ambitie zoveel als mogelijk binnen de juridische constructies van Engeland te realiseren. Het gevolg daarvan was dat de *conquest-theory* –juist één van de geliefde argumenten van Burnet onbruikbaar was, evenals een handvol alternatieve theorieën die evenmin juridische raakvlakken vertoonden met de actuele en unieke Engelse legitimatiecrisis van 1688-1689.

De methodologische wending zoals deze is voorgesteld door Berman, Pincus en Harris, is hier de aanleiding geweest om te onderzoeken in hoeverre het publieke discours in Engeland was beïnvloed door het

³⁸⁴ Zie: www.skcm.org (15-07-2011).

³⁸⁵ G. Burnet, *A pastoral letter writ by the Right Reverend Father in God, Gilbert, Lord Bishop of Sarum, to the clergy of his diocess, concerning the oaths of allegiance and supremacy to K. William and Q. Mary* (Londen 1689) 9. Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/B5842.

³⁸⁶ “De droevige Effecten van dese verbrekinge van de gestabilieerde Religie, Wetten ende Vryheden in Engeland blijken noch klaarder aan Ons door het gene Wy sien dat in Yrland in 't werk gesteld werd (...) zijnde noch wel indachtig die wreede en bloedig moort op dat Eyland in het Jaar 1641 geschiet.” Fagel, “Declaration”, 10. Ook het Engelse aandeel in de gezamenlijke aanval van 1672 op de Republiek wordt gememoreerd: “Declaration”, 14.

turbulente verleden van de voorgaande decennia. Zoals bleek, leefde er in Engeland een goed onderhouden traditie van nationale rouw, wat een specifiek discours genereerde over hoe de trouw aan een vorst door het volk ingevuld diende te worden, de zonde en schande waar het volk in verviel bij bewezen ontrouw aan een vorst, en het schuldbesef tegenover God en de natie wanneer de door God aangewezen vorst wordt gekrenkt. De bewust gekozen manoeuvres van Burnet wijzen er op dat dit publieke discours door Willem III en zijn propagandisten voorafgaand aan zijn invasie ernstig is onderschat; de *Declaration* repte met geen woord over de donkere episode van de late jaren veertig en vijftig. In Engeland aangekomen, werd Willem geconfronteerd met een hardnekkige Jacobitische oppositie, die dankbaar gebruik maakte van de voor de hand liggende parallellen tussen Cromwell en Willem, en tussen Charles I en James II. De pogingen van Willem en zijn kring om het publieke discours rondom de executie van Charles I als ankerpunt in te zetten voor zijn eigen politieke programma, zijn voldoende geweest om de Engelse troon te consolideren, ook al ging het ten koste van de suprematie van de vorstelijke macht tegenover het parlement. De pogingen waren echter niet voldoende om de Jacobitische oppositie het zwijgen op te leggen, en het vereiste een continue en zorgvuldige aanpassing in de toon en aard van de propaganda om het nieuwe bestuur te blijven rechtvaardigen. De terugkomst van Ludlow gaf Willem de kans om zich op een positieve wijze in het bestaande discours te voegen, maar zoals de schimddichten uit 1694 bewijzen, bleef het politieke spanningsveld in Engeland bestaan. De vele herpublicaties in jaren 1688-1689 uit de decennia daarvoor, tonen hoe het verleden in het algemeen, en Charles I in het bijzonder, voor verschillende partijen van grote invloed waren op de zingeving van de snel veranderende politieke en maatschappelijke omstandigheden in Engeland aan het einde van de zeventiende eeuw. Het gewicht van het verleden in de *Glorious Revolution* werd door vele handen gedragen.

Hoofdstuk 4. De invloed van het Romeins recht op de *common law* in 1689 en daarvoor.

4.1. Inleiding

Het omzeilen van de associaties met Cromwell vormde slechts één onderdeel van de problemen die Willem op te lossen had in zijn wens tot bestijging van de Engelse troon. Een ander groot probleem werd gevormd door het totale vacuüm in de Engelse wetgeving; de *common law* verschaftte geen behulpzame jurisprudentie waarmee de acute politieke crisis die door het vertrek van James was ontstaan opgelost kon worden. Willem diende dus de standenvergadering, waarvan zowel de *Lords* en de *Commons* waren verenigd in de *Convention*, te overtuigen van een legitieme grond om in de eerste plaats James de macht te ontnemen, en vervolgens deze toe te wijzen aan een persoon die niet in de lijn der troonopvolging stond. Het historisch onderzoek naar de oplossingen waar de *Convention* zich vervolgens over heeft gebogen is veelal het terrein geweest van de politieke geschiedenis. Maar omdat de leden van de *Convention* niet uitsluitend te maken hadden met politieke belangen, maar zich eveneens hadden te voegen naar de mogelijkheden die de *common law* bood, is het juridische aspect van deze debatten onderbelicht gebleven. Tenslotte bewoog Willem zich vanuit een juridische ruimte waarin het recht was gestoeld op het Romeins recht naar een ruimte waarin de *common law*, het Engelse gewoonterecht gold. Heeft Willem zich hiervan vergewist toen hij in zijn *Declaration* aan het Engelse volk beloofde om uitsluitend binnen de wetten van Engeland te zullen opereren? In het onderzoek wat aan deze scriptie vooraf ging, viel al spoedig een opmerkelijk gevoel op dat zich voornamelijk onder de Anglo-Amerikaanse rechtshistorici manifesteert:

*“The relations between Roman and English law have received spasmodic attention from scholars, English and foreign, during the last three hundred years.(...) No historian of repute has ventured to suggest that this question is of major importance in English legal history.”*³⁸⁷

Het blijkt dat er in de historiografie van de Engelse rechtsgeschiedenis een langlopende twist sluimert, waarbij juristen en historici over elkaar heen buitelen over de vraag of, en in hoeverre het Romeinse recht de Engelse *common law* heeft beïnvloed. De opmerking in het voorwoord van professor en rechter Carl Güterbocks *Bracton and his relation to the Roman law* (1866) illustreert de lange adem van dit debat: *“The (equally) mistaken view is still prevalent that the development of the English law has been entirely uninfluenced by the Roman, and that it should be considered merely the natural indigenous product of the English soil.”*³⁸⁸ Güterbocks uitvoerig geschreven bijdrage heeft de wetenschappelijke consensus echter geen stap dichterbij gebracht, want zoals reeds in paragraaf 1.2.5. van deze scriptie aan de orde kwam, betoogde Van den Bergh zeer recent het tegenovergestelde.³⁸⁹ De tijd die Güterbock en Van den Bergh scheidt, toont aan hoe moeilijk het is een brug te slaan tussen de tegenover elkaar staande zienswijzen op de receptie van het Romeins recht in Engeland. Het blijkt een slepend debat zonder bevredigende uitkomst, waarin de particularistische interpretatie van de Engelse

³⁸⁷ T.F.T. Plucknett, “The relation between Roman law and English common law down to the sixteenth century: a general survey”, in: *Toronto Law Journal* nr. 24 (1939-1940) 24.

³⁸⁸ C. Güterbock, *Bracton and his relation to the Roman law. A contribution to the history of the Roman law in the middle ages* (Philadelphia 1866) 13.

³⁸⁹ Zie § 1.2.5: “Engeland heeft eigenlijk geen receptie van het Romeinse recht gekend, waarschijnlijk vooral omdat het al vroeg in de Middeleeuwen een professionele, in gilden georganiseerde juristenstand kende, die het Engelse recht zelfstandig wetenschappelijk bewerkte en aan geleerde juristen zoals die in continentaal Europa bestonden geen boodschap had.” Van den Bergh, “Geleerd recht”. 25.

rechtshistorie dominant is. De spaarzame dissidente geluiden van enkele rechtshistorici die tegen de dominante visie in stelling worden gebracht gaan ondertussen aan het publiek voorbij. Een korte rondgang langs de populair-wetenschappelijke media laat zien dat de *communis opinio* niet veel verschilt van de zienswijze van Van den Bergh. T.F.T. Plucknett leverde in 1940 een vernietigend oordeel aan het adres van de historici die het bestaan van “*the enemy theory*” trachtten aan te tonen. Over de kruisbestuivingen tussen het Romeins recht en de common law vermeldde hij resoluut: “*It was never supported by any evidence of any sort and is no longer held by any competent historian*”.³⁹⁰ Inderdaad kan er van de veroordeling aan het adres van historici met een afwijkend inzicht zoals deze *a priori* wordt geveld door Plucknett een intimiderende werking uitgaan, die verder onderzoek ontmoedigt. Ook de soms wat krampachtige argumentatie van een historicus als Charles P. Sherman nodigt niet bepaald uit tot verdere verdediging van de omstreden stelling dat er aanwijzingen zijn die een kruisbestuiving tussen het Romeins recht en de *common law* suggereren.³⁹¹ Dat deze tweedracht zich toont tot in de meest recente publicaties, bewijst niet alleen Van den Bergh, maar ook Randall LeSaffer maakt er nadrukkelijk een punt van door in de flaptekst van zijn *European Legal History* (2009) te vermelden dat “*with the exception of England and Ireland they [the different European States] are all heirs to this tradition of the ius commune*”,³⁹² zich daarmee scharend achter Plucknetts nogal rigide visie. Harold J. Berman gaat echter in de aanval tegen de vastgeroeste opvattingen, door in 2003 te stellen dat “*presumably Plucknett meant by “English Law” the English common law rather than constitutional law, and by English common law the civil law rather than the criminal law, and by the civil law its formal rules and doctrines, often preserved only by fictions, rather than its method and theory*”.³⁹³ Volgens Berman heeft er in de *common law* dus alle ruimte bestaan voor invloeden van buitenaf in de verschillende vertakkingen van het Engels juridisch systeem, waarvan de *constitutional law* als onderdeel daarvan expliciet wordt genoemd.

In het nu volgende hoofdstuk zal worden getoond hoe verschillende niches in de Engelse *constitutional law* werden opgevuld door geïstitutionaliseerde rechtspraktijken die waren gestoeld op het continentale Romeins recht. Daarmee zal worden aangetoond hoe één der belangrijkste episodes in de codificatie van de Engelse *constitutional law* -de periode die direct voorafging aan de *settlement* van de constitutionele monarchie met een primaire machtspositie voor het parlement in de *Bill of Rights* van 1689- mede door invloed van argumenten uit de rechtsopvattingen van het continent tot stand is gekomen, waar de rechtssystemen waren vormgegeven op basis van het Romeins recht. Door middel van de publicaties van James Steuart of Goodtrees (1635-1713), *Lord Advocate* van Schotland van 1692 tot 1709, wordt een voorbeeld gegeven van hoe juristen in de Britse juridische ruimte continentale argumenten ten gehore brachten die -al dan niet aangepast aan de Engelse omgeving- voedingsbodem vonden in Engeland. Maar alvorens aan Steuart toe te komen, wordt hier allereerst door middel van een korte weergave van het reeds gevoerde debat getoond op welke grond deze argumenten in Engeland aanvaard konden worden. Daarna wordt door middel van een weergave van de receptie

³⁹⁰ Plucknett, “The relation between Roman law en English common law”, 26.

³⁹¹ Sherman hanteert een nogal kort afgesneden verklaring voor de gegarandeerde burgerlijke vrijheden in het Magna Charta van 1215: “(...) *there was discovered somewhere in Italy about this time a splendid manuscript of the Digest, now known as the Florentine, which became very largely instrumental in the wonderful Bologna revival of Roman law study which spread over all western Europe. The source of Archbishop Langton’s inspiration is plain: Magna Charta was drafted in the light of civil liberty as proclaimed in Roman law.*” C.P. Sherman, “The romanization of English law”, in *Yale law journal*, nr. 318 (1913-1914) 325. In 1928 herhaalt Sherman woordelijk zijn argument nogmaals. C.P. Sherman, “Salient features of the reception of Roman law into the common law of England and America”, in: *Boston University law review*, nr. 183 (1928) 187.

³⁹² R. LeSaffer, *European Legal History. A cultural and political perspective* (Cambridge 2009).

³⁹³ H. J. Berman, “Law and Revolution”, 303.

en doorontwikkeling van het Ciceroniaanse axioma *Salus populi suprema lex esto* bij schrijvers als George Buchanan en Samuel Rutherford aangetoond hoe verschillende Romeinsrechtelijke concepten ingang vonden in de Engelse juridische ruimte van de *constitutional law*. Dit axioma is bij uitstek interessant voor een beschouwing van de ontwikkeling van de *constitutional law*, omdat dit als een balanspunt fungeerde tussen de verschillende interpretaties van het staatsrecht door royalisten en anti-royalisten, ieder met hun eigen visie op gelegitimeerd verzet, vorstelijke prerogatieve macht en absolutistische aanspraken op de staatsmacht.

4.2. De receptie van het Romeins recht in Engeland tot aan het begin van de zeventiende eeuw

Verscheidene historici hebben er werk van gemaakt de raakpunten van het Romeins recht met de Engelse *common law* op verschillende momenten in de geschiedenis te reconstrueren. Met name gedurende het Interbellum bestond er een flinke belangstelling voor de gevolgen die Vacarius' *Liber Pauperum*, en Bractons' *Note Book* en zijn *Treatise on the Laws of England* hadden voor de ontwikkeling van de *common law*.³⁹⁴ Velen van de tegenstanders van de *enemy theory* laten de geschiedenis van de receptie van het Romeins recht hiermee dan ook beginnen, waarbij Vacarius als de bringer van een blijde Romeinse juridische boodschap welhaast als stamvader van het Romeins recht in Engeland bejubeld wordt. Sommige historici maken nog gedurfder hypothesen, zoals W. Senior, die stelt dat de komst van Vacarius "must be regarded not as initiating a new interest in England, but as a consequence of it".³⁹⁵ In 1992 publiceerde John F. Winkler een overtuigend tegenargument aan het adres van de opvatting dat na het verdwijnen van de Romeinen van de Britse bodem de resterende bewoners waren overgeleverd aan eerst het Angelsaksische, en daarna het Noorse gewoonterecht. Winkler toont met gebruikmaking van een imposant notenapparaat aan dat het Romeins recht niet alleen dankzij de scholen die werden gesticht door de Roomse missionarissen ingang vond in het neo-Romaanse Engeland,³⁹⁶ maar ook dat de Angelsaksische vorsten tot in de achtste eeuw dankbaar gebruik maakten van deze kennis.³⁹⁷ En hoewel tijdens de negende eeuw de kennis van het Romeins recht vrijwel geheel verdween, werden er in de tiende eeuw in de kloosters wederom studieboeken geïntroduceerd die zich op het Romeinse recht baseerden.³⁹⁸ En alvorens de eerste kopieën van Justinianus' *Digesten* in de catalogus van de bibliotheek van *Christ Church* in Canterbury verschenen,³⁹⁹ traceert Winkler in de twaalfde eeuw een Engelse editie van de continentale *Lex Romana Visigothorum*.⁴⁰⁰ Daarmee is de drempel van de heropleving van de interesse voor het Romeins recht (Bologna 1088) reeds overschreden, maar als Winkler gelijk heeft –en hij bepleit zijn zaak grondig en overtuigend–, zou Senior wel eens juist kunnen zijn in zijn overtuiging dat Vacarius de brandende Engelse waakvlam van het Romeinse recht van nieuwe juridische brandstof voorzag. Een belangrijke notie, omdat dit betekent dat het Romeins recht zich in de hoofden van de Engelse juridisch geschoolden een verzekering had

³⁹⁴ Een selectie van publicaties, die allen betogen dat er in meer of mindere mate Romeinse sporen in de Engelse *common law* te vinden zijn: Sherman, "The romanization of English law" (1914-15); Sherman, "Salient features of the reception of Roman law into the common law of England and America" (1928); P. Vinogradoff, "The Roman elements in Bracton's treatise", in: *Yale law journal* 32, nr. 8 (1923); H.D. Hazeltine, "Vacarius as a glossator and teacher", in *Law quarterly review* 44, nr. 344 (1928); W. Senior, "Roman law mss. in England", in: *Law quarterly review* 47, nr.337 (1931).

³⁹⁵ W. Senior, "Roman law in England before Vacarius", in: *Law quarterly review* 46, nr. 204 (1930) 205.

³⁹⁶ J. F. Winkler, "Roman Law in Anglo-Saxon England", in: *Journal of legal history* 13, nr. 2 (1992) 104.

³⁹⁷ Winkler, "Roman Law in Anglo-Saxon England", 104-105. Winkler traceert verschillende Angelsaksische juridische ideeën in de *Corpus Iuris Civilis* van Justinianus. Zie: P. Stein, *Roman law in European history* (Cambridge 2009) 41.

³⁹⁸ idem, 106. Winkler identificeert ongeveer 50 *notae iuris* in het manuscript met de titel *Hae sunt Notae Predestinatae* uit 1137.

³⁹⁹ Senior, "Roman law mss. in England", 337.

⁴⁰⁰ Winkler, "Roman Law in Anglo-Saxon England", 107

afgedwongen van -op zijn minst- bekendheid met haar bestaan. Voorafgaand aan het begin van de zeventiende eeuw was het Romeins recht dus reeds sluimerend aanwezig in Engeland.

Evenals de verschillende landen op het Europese continent een traditie van Vorstenspiegels en politieke theorieën kenden, bezat ook Engeland een traditie van geschriften die -ruim genomen- de relatie tussen overheid en inwoners van de staat tot onderwerp hadden. Op het continent waren deze theorieën enerzijds lokaal georiënteerd, maar hadden anderzijds vaak een zeer internationale achtergrond waar het aankwam op het citeren, adopteren en aanpassen van argumenten en auteurs uit landen waar andere politieke verhoudingen golden. En daar de Noordzee wellicht breed was, maar niet onbevaarbaar, is er geen reden om aan te nemen dat de Engelse auteurs van de Vorstenspiegels deze methode niet hanteerden wanneer de Europese argumenten zich leenden voor hun eigen betoog. Het zal blijken dat Samuel Rutherford, George Buchanan, en met name James Steuart een traditie voortzetten die reeds eerder was ingezet; ten tijde van de herontdekking van het *Corpus Juris Civilis* in Bologna, reikte de nieuwe wetgeving eveneens tot over de Noordzee in de vorm van het *Liber Pauperum* van Vacarius en de verhandelingen van Bracton. Aangepast en ingepast naar het Engelse en immer groeiende rechtsstelsel van de *common law*, wierp het Romeins recht niet alleen zijn invloed af als een organisatorisch hulpmiddel in de *common law*, maar verschaftte ook nieuwe *lines of thought* voor de lokale juristen.⁴⁰¹ John Langbein geeft in een interessant artikel weer hoe het Romeins recht door middel van de *Doctors Commons* een vormende invloed heeft gehad op de *common law*, uit nood geboren door de vele burgerlijk-juridische gevolgen van de grote pestepidemie van 1349-49, en succesvol tot ver in de negentiende eeuw.⁴⁰² De Romeinsrechtelijke argumenten die Buchanan en Rutherford invoerden om hun eigen politieke overtuiging kracht bij te zetten, waren dus geenszins noviteiten. En wanneer een argument eenmaal als valide werd geaccepteerd in de Engelse juridische ruimte, werd het *mutatis mutandis* één van de onderdelen van de jurisprudentie waarop het huis van de Engelse *common law* verder werd gebouwd.⁴⁰³

Zoals Peter Stein aangeeft,⁴⁰⁴ stonden enkele axioma's uit het *Corpus Juris Civilis* zowel op het continent als in Engeland centraal in de vroegmoderne politieke filosofie en het staatsrecht. Een axioma van Ulpianus onderschreef de absolute macht van de vorst:

*Quod principi placuit, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est, populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.*⁴⁰⁵

Daar tegenover stond dat in andere axioma's juist de beperking van de macht van de vorst stond beschreven, en waarin rekenschap afgelegd diende te worden aan de onderdanen, omdat de vorst zijn autoriteit uiteindelijk aan het volk ontleende. Zo stelde de uitvaardiging van Theodosius en Valentinius:

*Digna vox maiestate regnantis legibus alligatum se principem profiteri: adeo de auctoritate iuris nostra pendet auctoritas. Et re vera manius imperio est submittere legibus principatum.*⁴⁰⁶

⁴⁰¹ J. Langbein, "Trinity Hall and the relations of European and English law from the fourteenth to the twenty-first centuries", in: *The Milestone Lectures. In celebration of 650 years of education and learning* (Cambridge 2001) 81.

⁴⁰² Langbein, "Trinity Hall and the relations of European and English law", 75-83.

⁴⁰³ Zie bijvoorbeeld de incorporatie van de *Lex Mercatoria* door de *Court of King's Bench*, gepubliceerd in 1622, en "extracting the observations of the learned in the civil laws upon al precedented points relating to the mercantile law". D. Nestorovska, "Influences of Roman law and civil law on the common law", in: *International Law/Internationales Recht, Hanse Law Review* 1, nr.1 (2005) 83.

⁴⁰⁴ Stein, "Roman law in European history", 59-60.

⁴⁰⁵ D. 1.4.1.

Nu had Azo in deze schijnbare tegenstellingen met zijn staatsrechtelijke constructie (*universitas*) een werkbare balans gevonden, maar dit werd voornamelijk gemotiveerd door zijn eigen lokale -Italiaanse- behoeften.⁴⁰⁷ Voor de vorsten en de politiek filosofen op andere plaatsen en in andere tijden lieten de axioma's van Ulpianus en Theodosius voldoende ruimte voor een interpretatie die hun eigen doelen dienden.

In de hoop James VI van Schotland -later James I van Engeland- te bewegen tot *accountable rule* en onderwerping aan de wetten, ging George Buchanan in op deze materie in zijn *De iure regni apud scotos dialogus* (1579). In een fictieve dialoog tussen zichzelf en Thomas Maitland -de jongere broer van Sir William Maitland of Lethington, de secretaris van de in 1567 afgezette vorstin Mary, Queen of Scotts- betoogt hij niet alleen dat de machtswellust van de vorst ingaat tegen de condities waaraan de vorst zijn autoriteit ontleent, maar legt hij tevens de grond voor gelegitimeerd burgerlijk verzet tegen een tiranniek vorst. En hoewel Buchanan geen formele juridische opleiding had genoten, was hij ruim bekend met het Romeins recht.⁴⁰⁸ Als onderdeel van zijn humanistische programma koesterde Buchanan het ideaal om de leken onder de Schotse elite te onderwijzen in de ethiek van het publieke bestuur zoals hij deze had aangetroffen in de republikeinse waarden onder de Grieken en de Romeinen.⁴⁰⁹ Hoewel hij in *De iure regni* geen expliciete annotaties maakte naar het *Corpus iuris civilis*, ontleende Buchanan zijn kernargumenten over *accountable rule* onbetwifelbaar aan het Romeins recht. In zijn bespreking van de onmogelijkheid die er in de Engelse staat zou ontstaan wanneer er een vorst ter verantwoording zou worden geroepen voor een rechtbank die noodzakelijk zou bestaan uit zijn minderen, betoogt Buchanan dat de vorst in een dergelijke situatie niet door zijn onderdanen ter verantwoording zou worden geroepen, maar door de wetten van Engeland zelf, vertegenwoordigd door deze onderdanen:

*“For in legal cases it is not some Titius or Sempronius or Stichius who condemns or acquits, but the law itself, which those most distinguished emperors, Theodosius and Valentinian, declared it honourable for kings to obey. Since their words so deserve to be remembered in every age I shall add them here: ‘It is (they said) an utterance worthy of a ruler’s majesty for a prince to admit that he is bound by the laws, and in truth to submit one’s rule to the laws is greater than power to command. And we declare by the present solemn edict that we do not allow another to be permitted this licence.’ ”*⁴¹⁰

Gewapend met het in het Engels vertaalde decreet van Theodosius en Valentinus uit de *Codex Justinianus* (C.1.14.4) raadde Buchanan James I hier aan iedere absolutistische pretentie te laten varen. Om de schijn van partijdigheid of politiek opportunisme te vermijden, vermeldde Buchanan dat zijn pleit voor *accountable rule* niet zozeer zijn eigen zienswijze was op het meest rechtvaardige bestuur, als wel de visie was van “*those who through their virtue and wisdom have distinguished themselves in well-ordered commonwealths*”. De voornaamste bron van inspiratie vond Buchanan in Cicero’s *De Officiis*:

⁴⁰⁶ C. 1.14.4.

⁴⁰⁷ Stein, “Roman law in European history”, 60.

⁴⁰⁸ R.A. Mason, “People power? George Buchanan on resistance and the common man”, in: R. von Friedeburg, *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich* (Berlijn 2001) 166.

⁴⁰⁹ Mason, “People power?”, 165.

⁴¹⁰ M.S. Smith; R.A. Mason, *George Buchanan’s law of kingship. Translated and edited by Roger A. Mason and Martin S. Smith* (Edinburgh 2006) 134.

*“I want to show you as soon as possible that this form of kingship was not devised by me, but that the same view has been held by men of the greatest renown throughout history, and I will show you briefly the sources from which I have drawn it. Cicero’s book entitled On Duties are by general consent accorded the highest praise. From the second book come these exact words: (...) Laws and kings are established for the same reason. For the law always aims at justice, otherwise it would not be law.”*⁴¹¹

De relatie van de vorst met de wetten van het land bestond volgens Buchanan uit het houden van toezicht op de wetten en het voeren van arbitrage wanneer de wetten elkaar tegenspraken. Dit gaf de vorst nog steeds de positie van hoogste autoriteit, maar hij diende van het besef doordrongen te zijn dat zijn speelruimte beperkt was door de hoeveelheid macht die door het volk aan de vorst was overgedragen. Buchanan beseftte dat dit geen statische situatie opleverde; ook een rechtvaardig en *accountable* bestuur werd geconfronteerd met de politieke problemen van alledag, zoals ziekte het lichaam kan overnemen, en waarbij de vorst als ware hij een arts soms maatregelen moest nemen die voor de patiënt hoogst oncomfortabel zijn. Met name in het geval van conflicterende politieke belangen onder de onderdanen, of in het geval waar de rechtspraak bemoeilijkt wordt door conflicterende wetten, kan de vorst zich voor beslissingen geplaatst zien die geen precedent kennen, en daarom niet met een valide historische rechtvaardiging onderbouwd kunnen worden. In dat geval kan de vorst zich dus niet laten leiden door het decreet van Theodosius en Valentinius, waardoor hij zich in het aanwenden van zijn prerogatieve macht welhaast onvermijdelijk schuldig moet maken aan *arbitrary rule*, of op zijn minst de kans loopt door de benadeelde partij hiervan beschuldigd te worden. In dergelijke situaties diende de vorst zich te laten leiden door een adagium uit Cicero’s *De Legibus*:⁴¹²

*“...my sole aim throughout this discussion has been to make sacrosanct and inviolable that Ciceronian maxim: ‘Let the welfare of the people be the supreme law’. If, then, a case comes to court of such a kind that there is no uncertainty over what is good and just, the king’s role will be to ensure that the law is applied according to the rule which I have just mentioned.”*⁴¹³

Het Ciceroniaanse axioma ‘*Let the welfare of the people be the supreme law*’ (*Salus populi suprema lex*), wat in de Engelse staatrechtelijke ruimte van de zeventiende eeuw een gevleugeld en zwaar betwist adagium zou worden, werd op deze wijze door Buchanan gekoppeld aan het Romeinsrechtelijk decreet van Theodosius en Valentinius uit het *Corpus iuris civilis*.

4.3. Lex, Rex in de rechtzaak tegen Charles I

Samuel Rutherford bouwde in zijn *Lex, Rex* (1644) verder op het axioma dat door Buchanan in *De iure regni* ten gehore was gebracht. Door *Lex, Rex* in Londen te laten publiceren, zocht de Schotse Rutherford aansluiting bij de *Presbyterians* in het Engelse Parlement, om zo de herinnering aan de wandaden van de royalisten –en van Charles I in eigen persoon- tijdens de burgeroorlog bij de parlementaristen levendig te houden, zodat het ‘verraad aan de gereformeerde religie’ in de lopende onderhandelingen tussen de Schotten, het

⁴¹¹ Argument in Cicero, *De Officiis* 2.42. Zie <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off2.shtml> (15-07-2011). Smith; Mason, “George Buchanan’s law of kingship”, 62.

⁴¹² Cicero, *De Legibus* 3.3.8. Zie <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/leg3.shtml> (15-07-2011).

⁴¹³ Smith, Mason, “George Buchanan’s law of kingship”, 74.

Parlement en Charles I niet licht vergeten zou worden.⁴¹⁴ Het traktaat is ingedeeld in vierenveertig *Questions*, waarvan de vragen XXII tot en met XXVII het hart van het boek vormen. Ook hier wordt de relatie tussen de vorst en de wet besproken, waarbij Rutherford *rex* expliciet onder *lex* plaatst.⁴¹⁵ *Question XXV* opent met een uitdrukkelijke verwijzing naar het Ciceroniaanse axioma:

*“The law of the twelve tables is (sic), salus populi suprema lex. The safety of the people is the supreme and cardinal law to which all laws are to stoop”.*⁴¹⁶

Rutherford legt vervolgens een verbinding tussen het *salus populi*-axioma en de bekende woorden uit Romeinen 13 vers 4, waar over de overheid wordt vermeldt dat “*zij is Gods dienares, u ten goede*”.⁴¹⁷ Met de Bijbel in de hand concludeert Rutherford dus dat:

*“ This supreme law must stand; for all law, policy, magistrates and power be referred to the peoples good as the end, and to their quiet and peaceable life in godliness and honesty, then must this law stand, as of more worth than the king, as the end is of more worth than the means leading to the end.”*⁴¹⁸

Rutherford bleek zeer bekend met het *Corpus iuris civilis*, en in het bijzonder met de stelling die zijn betoog zou kunnen ondergraven, de hierboven genoemde these van Ulpianus uit de *Digesten*. In een behendige poging Ulpianus’ argument voor de absolute macht van de vorst om te buigen tot een argument dat zijn eigen betoog ondersteunt, verlaat Rutherford zich op Grotius’ *De iure belli ac pacis*, waarin Grotius betoogt dat “*si rex hostili animo in totius populi exitium feratur, amittit regnum*”, want “*voluntas imperandi, et voluntas perdendi, simul consistere non possunt*”.⁴¹⁹ Met deze onmogelijkheid tot vereniging als achtergrond op zijn decor, transformeerde Rutherford Ulpianus’ these ter ondersteuning van de absolute vorstelijke macht tot een meetinstrument waarlangs de ware intentie van de decreten van de vorst gemeten kunnen worden:

*“Because although it have a good meaning, which Ulpian saith, “Quod principi placet legis vigorem habet,”- the will of the prince is the law; yet the meaning is not that anything is a just law, because it is the prince’s will, for its rule formally; for it must be good and just before the prince can will it, and then, he finding it so, he putteth the stamp of a human law to it”.*⁴²⁰

In andere bewoording: de decreten van de vorst beogen per definitie het welzijn van het volk. Wanneer de decreten het volk benadeelden, konden deze uit zichzelf begrepen niet van de vorst afkomstig zijn, en verloren zij hun intrinsieke waarde. Rutherford onderscheidde zo *macht* van *wet*, waarin de macht, die werd aangewend om het welzijn van het volk te ondermijnen ten voordele van het persoonlijk gewin van de vorst, als tiranniek

⁴¹⁴ J. Coffey, *Politics, Religion and the British Revolutions. The mind of Samuel Rutherford* (Cambridge 1997)148-152.

⁴¹⁵ idem, 152.

⁴¹⁶ Samuel Rutherford, *Lex, rex, or The law and the prince* (Harrisonburg 1982) 119. Het *salus populi*-axioma komt niet voor in de teksten van de twaalf bewuste wetten, die slechts fragmentarisch bewaard zijn gebleven.

⁴¹⁷ Romeinen 13:4.

⁴¹⁸ Rutherford, “Lex, rex”, 119.

⁴¹⁹ Grotius geciteerd door Rutherford, “Lex, rex”, 128. Zie Hugo Grotius, *De iure belli ac pacis*, Lib.I, Cap. IV: “*Ait idem Barclajus amitti regnum si rex vere hostili animo in totius populi exitium feratur, quod concedo; consistere enim simul non possunt voluntas imperandi & voluntas perdendi*”.

⁴²⁰ Rutherford, “Lex, rex”, 138.

werd aangemerkt. De vorst diskwalificeerde zichzelf hiermee in de door God gewilde machtshierarchie, waarmee het volk uitsluitend onder Gods macht kwam te staan:

*“That power which is contrary to law, and is evil and tyrannical, can tie no one to subjection, but is mere a tyrannical power and unlawful; and if it tie not to subjection, it may lawfully be resisted.”*⁴²¹

Rutherfords’ formulering, waarin hij naast het genoemde decreet van Ulpianus (D.1.4.1) uitgebreid gebruik maakte van de staatsrechtelijke theorieën die waren uitgedacht door juristen op het Europese vasteland, groeide uit tot het kernargument van de jurist James Cooke in zijn formulering van de aanklacht van het parlement aan het adres van Charles I Stuart in 1648. Zich welbewust van de uniciteit van de rechtszaak tegen een zittende vorst –en zich niet minder bewust van zijn lot mochten de royalisten ooit weer aan de macht komen- formuleerde Cooke in niet minder dan 6 dagen een aanklacht, die de door Rutherford ontwikkelde constitutionele theorie ademde:

*“Trusted with a limited power to govern by and according to the laws of the land and not otherwise; and by his trust, oath and office being obliged to use the power committed to him for the good and benefit of the people, and for the preservation of their rights and liberties.”*⁴²²

Cooke maakte hier een duidelijk gebruik van het door Rutherford aangebrachte onderscheid tussen *macht* en *wet*, waarin het de vorst niet toegestaan was *“to encroach upon traditional liberties or breach the common law”*.⁴²³ Omdat Charles de militaire acties tegen de troepen van het parlement in eigen persoon had bevolen, werd hij door Cooke in zijn aanklacht verantwoordelijk gehouden voor alle verschrikkelijke gevolgen die de burgeroorlogen voor het Engelse volk hadden gehad, waarin hij Englands *common law* met voeten had getreden:

*“Charles Stuart has been the occasioner, author, and continuer of the said unnatural, cruel and bloody wars, and therein guilty of all the treasons, murders, rapines, burnings, spoils, desolations, damages and mischiefs to this nation, acted and committed in the said wars or occasioned thereby.”*⁴²⁴

Welke gevolgen deze aanklacht had voor Charles, is bekend. Het *salus populi*-axioma was uitgegroeid van een argument in Buchanans’ pleit voor *accountable rule*, naar een grondbeginsel in Rutherfords’ theorie over gelegitimeerd verzet tegen een tirannieke vorst, tot een juridisch concept in de Engelse *common law* in de aanklacht van Cooke. De succesvolle aanklacht van Cooke toonde hoe een van oorsprong Romeinsrechtelijk decreet in het kielzog van het Ciceriniaanse axioma werd opgenomen in de Engelse jurisprudentie, waar in 1689 dankbaar gebruik zou worden gemaakt door de Engelse *Convention* na de vlucht van James II.

⁴²¹ Rutherford, “Lex, rex”, 141.

⁴²² James Cooke, *A charge of high treason, and other high crimes*, geciteerd in: Robertson, “The tyrannicide Brief”, 147.

⁴²³ Robertson, “The tyrannicide Brief”, 148.

⁴²⁴ idem, 149.

4.4. *Salus populi suprema lex na de Restoration*

Dat wil echter niet zeggen dat het axioma in de tussenliggende tijd vergeten werd. Want hoewel er na de *Restoration* van het huis van Stuart in 1660 door middel van een verbod op *Lex, rex*, en de gevangennamen van Rutherford een poging werd ondernomen om de absolute macht van de vorst wederom zonder tegenspraak te vestigen,⁴²⁵ duurde het niet lang voordat het axioma ten andere male gehoord zou worden in de context van burgerlijke onrust en de daaruitvolgende vraag over de aard van de relatie tussen vorst en volk. Edward Vallance toont aan hoe het *salus populi*-axioma ditmaal niet uitsluitend de anti-royalistische theorie over gelegitimeerd verzet tegen de vorst ondersteunde, maar dat het na de *Restoration* van 1660 eveneens door het royalistische kamp werd gemobiliseerd ter ondersteuning van het hernieuwde absolutistisch gezag.⁴²⁶ Zo gebruikte Robert Sanderson, bisschop van Lincoln en voormalig vertrouweling van Charles I, het axioma juist om de prerogatieve macht van de vorst te legitimeren. Sanderson had door zijn gijzelneming door de parlementaristische troepen in 1644 alle redenen om de verzetstheorieën, die uiteindelijk hadden geleid tot het republikeinse experiment van Cromwell, te wantrouwen.⁴²⁷ Hij publiceerde daarom in 1660 zijn *Several cases of conscience discussed in ten lectures in the Divinity School at Oxford*, waarin hij de absolute macht van de vorst legitimeerde door middel van het *salus populi*-axioma. Maar alvorens zijn gronden voor het absolutisme van de zoon van zijn vroegere beschermheer uiteen te zetten, toonde Sanderson waar de verkeerde interpretatie van het axioma volgens hem toe kon leiden. Met het Republikeinse experiment van de voorbije twaalf jaar in gedachten, stelde hij:

*“Some men within these few years, not well employed, have invented, and brought at last into the Commonwealth a new state of Government, (...) to overthrow all the force and frame of the Ecclesiastick Government, so under the pretence of Civil Liberty, of the liberty of the Subject, they labour in this confusion of times, and with incredible heat of spirit, and military terrour, to shake, and from the very foundation of it to pluck up the whole Fabrick of the Governemnt of State. These as often as they are accused of the Royal Dignity trod under feet, of the despised Authority of all holy Laws, of the disturbance of the publick peace, of an unbridled and horrible tyranny exercised of their fellow Subjects, all barrs of Right and Justice being broken down, of an affected parity in the Church, and in the Common-wealth, all difference of birth, and honours, and States being taken away, and many more Anabaptical impieties, they presently defend themselves, and their manners, with this Safety of the people.”*⁴²⁸

Volgens Sanderson moest het axioma in zijn juiste historische context worden gezien, iets wat de aanklagers van Charles I, en de hieropvolgende voorstanders van Cromwells Republiek niet hadden gedaan, met alle gevolgen van dien. De Romeinse situatie, waaruit het axioma was ontsproten, was volgens Sanderson niet vergelijkbaar

⁴²⁵ Coffey, “Politics, religion and the British revolution”, 151.

⁴²⁶ E. Vallance “The dangers of prudence: *salus populi suprema lex*, Robert Sanderson, and the ‘Case of the Liturgy’”, in: *Renaissance Studies* 23, nr. 4 (2009) 534-551.

⁴²⁷ Zie voor Sandersons' biografie: J. Sears McGee, “Robert Sanderson (1587-1663)”, in: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 (15-07-2011).

⁴²⁸ R. Sanderson, *Ten lectures on the obligation of humane conscience Read in the divinity school at Oxford, in the year, 1647. By that most learned and reverend father in God, Doctor Robert Sanderson, Bishop of Lincoln. &c. Translated by Robert Codrington, Master of Arts* (Londen, 1660) 339. Folger Shakespeare Library, EEBO Wing (CD-ROM 1996)/S631.

met de huidige Engelse situatie, omdat de staatsvormen fundamenteel van elkaar verschilden. Het *salus populi*-axioma had derhalve in de Engelse ruimte een andere betekenis dan in zijn oorspronkelijke Romeinse context:

*“This saying so tossed up and down in the mouths of all men came to us from the Romans, and was then used by them when their Republick did flourish most of all under a popular State: And here is no great reason that any man should wonder, that the peoples Safety was the supreme Law with them, with whom the people themselves were the supreme Power; In the judgement therefore of those wise Antients, who were the first Authors of this Aphorism, the safety of the supreme Power was the supreme Law, of the people indeed in the Democracy, but of a King in a Monarchy.”*⁴²⁹

Niet alleen was volgens Sanderson, die zich daarin verliet op de autoriteit van de Bijbel,⁴³⁰ het incidentele machtsmisbruik door vorsten of hogere publieke functionarissen een onvermijdelijk gegeven waarin het volk diende te berusten, maar ook vond hij de foutieve interpretatie van het *salus populi*-axioma juist een groot gevaar vormen voor het welzijn van het volk. Het opende de deuren naar rebellie en onrust. De ware verwezenlijking van het axioma was volgens Sanderson gewaarborgd onder de voorgedij van de vorst, waarvan de vorstelijke prerogatieve macht een deel uitmaakte, mochten de wetten in een gegeven situatie tekort schieten:

*“It is lawful for the Prince, in the preservation of his own and his Subjects Safety, to lay aside for a while all strict observance of the laws, & to make use of a little of an arbitrary Right, lest by too unseasonable, and superstitious Reverence of the Laws.”*⁴³¹

Sandersons' argumentatie zou in dankbaarheid gebruikt worden door de Schotse bisschop Andrew Honyman die, na gewond te zijn geraakt tijdens een moordaanslag op de aartsbisschop James Sharp, een weerlegging schreef op het pamflet dat volgens hem van individuele burgers moordenaars maakte,⁴³² *Naphtali, or the Wrestlings of the church of Scotland* (1667) van James Stirling en James Steuart. *Naphtali* had vooral de intentie om de lezer emotioneel te raken, en de eerdere opstand in de Schotse Pentlands tegen het wangedrag van de royalistische troepen juridisch en religieus te legitimeren.⁴³³ De emotionele lading werd geleverd door de toevoeging van *“the last speeches and testimonies offome who havefor the Truth in Scotland, since the year 1660”*.⁴³⁴ Als het hierbij was gebleven, hadden de auteurs zich wellicht niet zoveel woede van Honyman op de hals gehaald. Maar zij gingen verder; *Naphtali* vertelde de Schotse lezer dat de vorst -Charles II- de antichrist

⁴²⁹ Sanderson, “Ten Lectures”, 330.

⁴³⁰ idem, 342. Sanderson verlaat zich hier op Lukas 17:1: *“En Hij zeide tot de discipelen: Het kan niet zijn, dat er geen ergernissen komen.”* Opmerkelijk is het vervolg van deze tekst, die juist tegen Sandersons betoog spreekt: *“doch wee hem, door wie zij komen: Het zou hem nuttiger zijn, dat een molensteen om zijn hals gedaan ware, en hij in de zee geworpen, dan dat hij een van deze kleinen zougeren”*. Lukas 17:1-2.

⁴³¹ Sanderson, “Ten Lectures”, 331.

⁴³² R. von Friedeburg, “From collective representation to the right to individual defence: James Steuart’s *Ius populi vindicatum* and the use of Johannes Althusius’ *Politica* in Restoration Scotland”, in *History of European ideas* 24, nr.1 (1998) 19.

⁴³³ Von Friedeburg, “From collective representation to the right to individual defence”, 19.

⁴³⁴ J. Steuart, *Naphtali, or the wrestlings of the church of Scotland for the Kingdom of Christ, contained in a short Deduction thereof, from the beginning of the Reformation of Religion until the year 1667, together with the last speeches and testimonies of some who have died for the truth since the year 1660* (Edinburgh, 1667)193- 306. Yale University Library. EEBO Wing/S5683.

was, en dat het verzet tegen de vorst geoorloofd was omdat God achter de opstandelingen stond.⁴³⁵ Honyman reageerde furieus op de aanspraken van de auteur van *Naphtali*:

*“Good God! To what times are we reserved, wherein the unmeasurable audaciousness of men, dare present such poyson to a Christian people (...)?”*⁴³⁶

De *Survey* van Honyman, en het tweede gedeelte dat hierop spoedig volgde, openden de aanval op *Naphtali*, met gebruikmaking van de argumentatie van Robert Sanderson: ´

*“In a democrattick constitution, the supreme Majesty is in the body or plurality of the People, as we often hear in Tullis off majestas populi Romani; In an aristocratick constitution, the Majesty and right of Majesty is in the body or plurality of the Nobles, or Lords, or Patrii, or however they be named in several such states. And in a Monarchy, the Sovereign Majesty is indivisibly and incommunicably resident in the person of the King, who hath none co-ordinate with him in the politick body, nor superior to him, he is solo Deo minor.”*⁴³⁷

De antimonarchisten gingen volgens Honyman een stap te ver in hun ontkenning van de absolute vorstelijke macht. De auteur van *Naphtali* maakte volgens hem een denkfout; omdat in *Naphtali* werd uitgegaan van de machtsoverdracht op grond van de consensus onder het volk, en deze macht feitelijk ook na de machtsoverdracht aan het volk bleef behoren, stelde de auteur van *Naphtali* volgens Honyman iedere vorst die aanspraak maakte op zijn prerogatieve en goddelijke macht zonder meer gelijk aan een tiran. De werkelijkheid lag volgens Honyman veel genuanceerder:

*“No King is so absolute to rule as he lists (we abhor quicquid libet licet) he is subordinate unto God and his Will; and he ought also to walk according to the particular good Laws he hath made with the consent of his people; Digna vox est Majestate regnantis se alligatum legibus principem fateri; and we doubt not our King doth, and will do so: but he is so absolute, that if he deviate (which God avert) he is not under co-active power of Subjects, that they should have Law-claim against him, and in their Courts of Nature and Necessity (as this man loves to speak) pronounce judgement upon him and destroy him.”*⁴³⁸

Honyman doelde hiermee vanzelfsprekend op het proces dat tegen Charles I was gevoerd. Hij wees door middel van het bekende decreet van Ulpianus op het gegeven dat een absoluut vorst in het geheel geen tiran behoefde te zijn, zoals dit in de retoriek van de auteur van *Naphtali* wel werd voorgesteld. Een goedwillend absoluut vorst handelde volgens Honyman eveneens overeenkomstig de wetten van het land. Maar de herkomst en het bereik van de vorstelijke macht zoals voorgesteld in *Naphtali* was hem een gruwel; in de dagelijkse praktijk van het

⁴³⁵ Steuart, “*Naphtali*”, 183.

⁴³⁶ A. Honyman, ‘*A survey of the insolent and infamous libel, entituled, Naphtali &c. wherein several things falling in debate in these times are considered, and some doctrines in lex rex and the apolog. narration, called by this author martyrs, are brought to the touch-stone representing the dreadful aspect of Naphtali’s principles upon the powers ordained by God, and detecting the horrid consequences in practice necessarily resulting from such principles, if owned and received by people* (Edinburgh 1968) 5. William Andrews Clark Memorial Library, University of California, Los Angeles. EEBO Wing (2nd ed.)/H2603.

⁴³⁷ Honyman, “*A Survey*”, 73.

⁴³⁸ Honyman, “*A Survey*”, 89.

bestuur van het land zou de vorst hierdoor in zijn beslissingsbevoegdheid ernstig beperkt worden, omdat het volk ieder onbehagen zou kunnen aangrijpen om de vorst voor zijn eigen rechtbank te slepen.

De ondersteuning van de absolutistische monarchie in Honymans *Survey* werkte voor James Steuart als een rode lap op een stier. Een jaar later had Steuart zijn antwoord op Honyman gereed, en publiceerde in 1669 zijn *Jus populi vindicatum*, waarin hij niet alleen opnieuw een juridische, filosofische en historische onderbouwing van het *salus populi*-axioma leverde, maar waarin tevens de contouren zichtbaar werden van de latere radicalisering van zijn standpunt over de aard van de relatie tussen vorst en volk. Meer interessant voor de stelling dat het continentale Romeinse recht weldegelijk zijn invloed heeft uitgeoefend op de ontwikkeling van het Engelse staatsrecht wordt geleverd door het gegeven dat Steuart het *salus populi*-axioma, dat blijkens de bovenstaande citaten de decreten van Ulpianus en Theodosius onder zijn vleugels droeg, ten andere male van ondersteunende argumentatie werd voorzien door de gebruikmaking van het werk van een jurist in het continentale civiele recht, namelijk Johannes Althusius' *Politica*.⁴³⁹ En hoewel Steuart de argumenten van Althusius geheel van hun context moest ontdoen en deze soms in totale contradictie met hun oorspronkelijke betekenis gebruikte, legde hij in *Ius poluli vindicatum* de fundamenten voor de machtsaanspraken van de *Convention* tijdens het machtsvacuüm na de vlucht van James, en droeg daarmee de bouwstenen aan voor de invulling voor dit vacuüm: de *vacancy* van James' troon, en de legitimering van de aanspraak op de troon van Willem III door de *Convention*, gevolgd door een aanzienlijke inperking van de koninklijke macht ten voordele van het Parlement. Steuart definieerde namelijk in *Ius poluli vindicatum* de relatie tussen de vorst en zijn volk als een afspraak die beide partijen aangaan op basis van vrijwillig overeengekomen wederzijdse verplichtingen:

*“by this compact it is apparent that the ius the power or authority, which is given to the Supream Magistrate is not his owne, & is lesse then the ius of the People & inferiour to theirs; because it dependeth upon the free will & presription of the people & endeth with the death of the prince, who is mandatarius; as other contractus Mandati use to do, and recurreth to its owne proper Master and Lord.”*⁴⁴⁰

De gevolgen van Steuarts voorstelling van zaken waren vernietigend voor de positie van de vorst ten aanzien van zijn onderdanen; de vorst nam in Steuarts visie de plaats in van een *mandatarius and servant*, een louter dienende rol. Wanneer de vorst de overeengekomen afspraken met het volk niet nakwam, verloor hij de rechten die hij aan de overeenkomst ontleende.⁴⁴¹ Opvallend hierin is dat de vorst bij onrechtmatig handelen niet alleen zijn rechten verspeelde, maar tevens met terugwerkende kracht wordt geacht deze rechten nooit te hebben ontvangen:

*“If a Prince violating all, or the mair conditions upon which he was made Prince, becometh stricto jure no Prince, but falleth from his benefice, not having done the offices, in considerations of which, he gote that benefice conferred upon him.”*⁴⁴²

⁴³⁹ Von Friedeburg, “From collective representation to the right to individual defence”, 20 e.v.

⁴⁴⁰ J. Steuart, *Jus populi vindicatum, or, The peoples right to defend themselves and their covenanted religion vindicated wherein the act of defence and vindication which was interprised anno 1666 is particularly justified ... being a reply to the first part of Survey of Naphtaly &c.* (Londen 1669) 143. Union Theological Seminary (New York, N. Y.) Library, Wing/S536.

⁴⁴¹ Steuart, “Jus populi vindicatum”, 141.

⁴⁴² *ibidem*.

Volgens de zienswijze van Steuart verviel de vorst in de positie van een privaat persoon, een ambteloos burger, die zich onrechtmatig aan het hoofd van het politieke bestel had geplaatst. Ook valt op dat in Steuarts visie de term ‘tiran’ aan grote inflatie onderhevig was.⁴⁴³ Althusius definieerde tirannie als het tegenovergestelde van rechtvaardig en oprecht bestuur, maar waarschuwde hierin nadrukkelijk voor een onzorgvuldige vaststelling van deze *crimen maiestas*.⁴⁴⁴ Er moest zeer omzichtig gehandeld worden in de beoordeling van het gedrag van de *supreme magistrate*; het zwaarste vonnis diende niet lichtvaardig uitgesproken te worden, want ook in het huwelijk -zo gaf hij als voorbeeld- waren de wandaden die door de partners worden gepleegd geen directe aanleiding voor een definitieve breuk.⁴⁴⁵ Steuart zag daarentegen het contract tussen vorst en volk niet als een huwelijk -een heilig verbond tussen man en vrouw voor het oog van God- maar slechts als een overeenkomst tussen een meester -het volk, en een dienaar -de vorst.⁴⁴⁶ Omdat het tegenovergestelde van de vorst -het tiranniek bestuur- door Steuart werd gedegradeerd tot een eenvoudig maatschappelijk ongenoegen waartegen ieder individu in opstand mocht komen, was de positie van de vorst zelf, als dienaar, eveneens aan inflatie onderhevig. Met deze redenering achter de hand, beantwoordde Steuart de notie van Honyman en Sanderson over de in hun ogen foutieve transplantatie van het *salus populi*-axioma:

*“This is but a meer shift; for even in a democrattick government the Peoples saifty is distuinguished from the Supreme power which is to level all tot his maine end, the saifty of the People. Cicero told us that the Consuls and Praetors were bound to propose this end unto themselves; & so we finde that the People, whose saifty is the Supream law, are distinguished from these who, wheter in a popular or Aristocrattical government exerced the supream povver. This same is insert in the Law of the XII tables, & so it was in force whatever forme of government was exerced.”*⁴⁴⁷

De discussie over de theorie die Steuart had ontwikkeld over de macht van de vorst, en met name over de macht tot dispensatie, barstte opnieuw in volle hevigheid los in 1687, nadat James had besloten tot afschaffing van de *Test Acts*. Deze discussie is nooit tot een bevredigend einde gebracht, daar de vlucht van James, gevolgd door de troning van Willem en Maria aan het parlement de gelegenheid bood om definitief af te rekenen met de vorstelijke prerogatieve macht. Maar hieraan voorafgaand diende Willem en de Convention een staatrechtelijk probleem op te lossen dat zijn weerga niet kende in de engelse geschiedenis. In de suggesties die klonken door de vergaderruimte van de *Convention*, -nadat deze haar eigen legitimatiecrisis had opgelost- weerklonken de argumenten die slechts twee decennia daarvoor nog tot de meest radicale verzetstheorieën hadden behoord.

⁴⁴³ Von Friedeburg, “From collective representation to the right to individual defence”, 26.

⁴⁴⁴ J. Althusius, *Politica. An abridged translation of Politics Methodically Set Forth and Illustrated with Sacred and Profane Examples*. Edited and translated, with an introduction by Frederick S. Carney (Indianapolis, 1995) 191.

⁴⁴⁵ Althusius, “Politica”, 192.

⁴⁴⁶ Steuart, “Jus populi vindicatum”, 143.

⁴⁴⁷ idem, 157.

4.5. Romeins recht in het abdicatiemodel

M.P. Thompson heeft na een inventarisatie van de pamfletliteratuur die tijdens en na de *Glorious Revolution* in grote getale van de Engelse pers rolde zeven standpunten geïdentificeerd die door juristen, politici en de clerus waren ontwikkeld ten aanzien van het machtsvacuüm dat James achterliet. Naast de meer kort afgesneden verklaringen, zoals de zienswijze dat James de toorn van God onderging wegens zijn absolutistische ambities, of de eerder besproken *conquest theory*, werden enkele juridische concepten ontwikkeld waarin het *salus populi*-axioma zoals dat in de decennia ervoor ontwikkeld was, of de implicaties daarvan duidelijk herkenbaar waren.⁴⁴⁸ De uiteindelijk gevonden oplossing bestond uit het model dat James afstand had gedaan van zijn heerschappij, en daarmee de beslissingsbevoegdheid had overgedragen aan de *Convention* –het abdicatiemodel. Na het uitroepen van een nieuw staatshoofd, zou de *Convention* zijn taak als parlement weer kunnen voortzetten, waarmee tevens de machtspositie van het parlement tegenover de vorst was gedemonstreerd. De matige consensus over het abdicatiemodel was een voorbode van de oppositie waar Willem gedurende zijn regeerperiode mee te maken zou krijgen; in *the House of Commons* werd het abdicatiemodel met 252 stemmen voor, en 151 stemmen tegen aangenomen. In *the House of Lords* was de stemronde spannender; hier behaalde het abdicatievoorstel ter nauwernood de overwinning met 49 stemmen tegen, en 51 stemmen ten gunste van het model dat de constitutionele crisis moest bezweren.⁴⁴⁹ De resolutie van de *Convention*, aangenomen op 7 februari 1689, luidde:

*“That King James the Second, having endeavoured to subvert the Constitution of the Kingdom, by breaking the original Contract between King and People, and by the advice of the Jesuits and other wicked persons, having violated the fundamental Laws, and having withdrawn himself out of this Kingdom, has abdicated the Government: and that the Throne is thereby vacant.”*⁴⁵⁰

In deze resolutie zijn duidelijk de gevolgen voor de vorst herkenbaar zoals deze waren geformuleerd door Steuart; de beslissingsbevoegdheid over wat *salus populi* impliceerde, lag niet bij de vorst, maar in de henden van het volk, vertegenwoordigd in het parlement. Bij de breuk van het oorspronkelijke contract werd de vorst als dienaar van het volk geacht zijn ambt nooit te hebben ontvangen. Het was deze notie die vervolgens leidde tot de juridische constructie van *vacancy* van de troon, een constructie waarbij tijdens de voorafgaande discussie -of de troon al dan niet opgegeven (*abdicated*) was door James- bemoeilijkt doordat verschillende juristen erkenden dat deze term niet voorkwam in de Engelse *common law*.⁴⁵¹ Onder hen was het Sir William Dolben die erop wees

⁴⁴⁸ De zeven geïdentificeerde standpunten door M.P. Thompson, “The idea of conquest”, 35:

“1. James had abdicated the government.

2. James had deserted the government –a view less legalistic than abdication, and more acceptable to those unprepared to argue that James was no longer de jure king.

3. James had been forced to leave by a succesful rebellion and that therefor the Revolution waqs illegal and allegiance was still duet o the king forced in exile.

4. James had knowingly broken the fundamental constitutional laws and had withdrawn rather than suffer the reprimand of an outraged Parliament.

5. James had broken the “oiginal contract”and therefor either had automatically lost his right to be king or been justifiably forced to leave, or again (more simply), that these consequences followed from his breaking the “coronation oath”or “trust”.

6. James had suffered the judgment of Providence for his misgovernment.

7. William had conquered England forcing James to retire”

⁴⁴⁹ G.L. Cherry, “Legal and philosophical positions of the Jacobites”, in: *The journal of moder history* 22, nr. 4 (1955) 310.

⁴⁵⁰ Thompson, “The idea of conquest”, 35.

⁴⁵¹ Cherry, “Legal and philosophical positions of the Jacobites”, 319.

dat de term in het Romeins recht wel bekend was.⁴⁵² In het Romeins familierecht bestond namelijk het begrip *abdicare filium*; de onterving door een vader van zijn erfenis aan de een zoon. De *pater familias* had hiermee een instrument in handen om af te zien van het gezag over zijn zoon, of één van zijn zonen.⁴⁵³ Daarmee onthief de vader zijn zoon van het recht op een deel van de erfenis, terwijl de erfenis voor de andere kinderen buiten gevaar bleef.⁴⁵⁴ Deze voorstelling was in de eerste plaats een handreiking naar de Tories, die hiermee de theorie van erfopvolging van de troon gespaard zagen, en in de tweede plaats een manier om associaties met 1648-1649 te voorkomen. In deze constructie was er namelijk geen sprake van een gedwongen afstandname van de macht, zoals Charles I deze wel gedwongen had moeten afstaan; James had volgens het abdicatiemodel volledig vrijwillig de macht afgestaan aan het volk, vergaderd in de *Convention*, welke op haar beurt nu zelf mocht bepalen in wie ze de macht wilde vestigen. En hoewel er een hardnekkige Jacobitische oppositie in en buiten het parlement bleef bestaan, werd hiermee een oplossing gevonden voor zowel het probleem van de erfopvolging als de bezetting van de vacante troon in de gezamenlijke troonsbestijging door Willem en James' dochter, Maria Stuart.

4.6. James Steuarts' *Salus populi suprema lex* (1689)

Hoewel James Steuart enige tijd getwijfeld heeft over de houdbaarheid van zijn radicale standpunt ten aanzien van het *salus-populi* axioma, en voorafgaand aan de invasie van Willem III zijn anti-royalistisch standpunt tot ieders verbazing herzag, werd de zware weging van het axioma voor Steuart ten andere male duidelijk in zijn advies aan de Schotse *Convention*, toen deze evenals de Engelse *Convention* voor een staatsrechtelijk unicum kwam te staan na de vlucht van James II. Waar het axioma voor Steuart in *Jus Populi Vindicatum* nog een sturende kracht had in de relatie tussen vorst en volk, presenteerde hij in dit zijn *Salus populi suprema lex* (1689) uitsluitend als een gelegitimeerd grondrecht, een directe vertaling van de wil van het volk, welke opgevolgd diende te worden door de *Convention*. Op de langlopende discussie over de juridische implicatie van de woordkeuze voor de beschrijving van de huidige situatie in de Engelse *Convention*, sloeg Steuart geen acht. Aan eventuele gevolgen voor de erfopvolging en de noodzakelijke verkiezing van een nieuwe vorst, maakte hij geen woorden vuil, en de zorgvuldig afgewogen formulering inzake de abdicatie vormde voor Steuart geen reden tot nuance. Voor hem was de zaak buitengewoon helder:

*“Our king then, as all others, being King by Contract, acknowledged by his accepting of the Government, and requiring of us the Oaths of Allegiance, and other engagements; which express our part of the contract, and no less necessarily suppose his; It is evident as the meridian light, that if he Renounce, Abdicate, or totally Desert, he wholly breaks his part, dissolves the Contract, and looses us, from our part, and all the promises, Oaths, and Tests by which we can be thereto bound.”*⁴⁵⁵

James II had, naar Steuarts' eerder ontwikkelde notie over de relatie tussen vorst en volk, waarin de vorst de dienaar van het volk was, het volk op schandalige wijze in de steek gelaten. Het vertrek van James “without

⁴⁵² Cherry, “Legal and philosophical positions of the Jacobites”, 319.

⁴⁵³ Slaughter, “ ‘Abdicate’ and ‘contract’ in the Glorious Revolution”, 326.

⁴⁵⁴ Zie voor een uitgebreide exegese van *abdicare* in het Romeins recht en in de klassieke literatuur: B.M. Levick, “Abdication and Agrippa Postumus”, in: *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 21, nr. 4(1972) 674-697.

⁴⁵⁵ J. Steuart, *Salus populi suprema lex, or, The free thoughts of a well-wisher for a good settlement in a letter to a friend* (Edinburgh 1689) 5. Henry E. Huntington Library and Art Gallery EEBO Wing/S516.

Cause, Care or Concernment”,⁴⁵⁶ en het machtsvacuüm dat volgde, bracht het gevaar mee voor Schotland van “*Confusion and Ruin*”.⁴⁵⁷ Het was nu aan het volk het lot in eigen handen te nemen. Uit *self-preservation* diende de *Convention* daarom het Engelse voorbeeld te volgen, en Willem II als door God gezonden vorst te aanvaarden:

“*Whatever was the manner of the Kings departure from England, yet, as to us, it was a free choice, which happening in such a juncture, and exposing us so dangerously to all the miseries of a Dissolution, is really irreparable: specially seing that by the same default of his, res non est integra. But the Kingdom being obliged by the most binding Law, to wit, Salus Populi Suprema Lex esto, and the most cogent necessity of self-preservation, to fly and betake it self to his Highness Heaven-sent Protection*”.⁴⁵⁸

Steuart zag twee redenen om Willem III in navolging van het Engelse voorbeeld tot koning te kronen; naast het *salus-populi*-axioma was het het zelfbehoud van het Schotse volk waarin de noodzaak ligt tot handelen. In de eerste plaats toont dit de radicalisering van het axioma in Steuarts gedachtengoed. Het volk verlangde een vorst, en nu James II zijn “diensten” niet meer kon of wilde leveren, diende de *Convention* Willem III in te schakelen, ten behoeve van het volk. Niet langer verdedigde het axioma voor Steuart het verzet tegen een vorst, maar was het geworden tot een grondregel op basis waarvan het volk het recht ontleende een vorst te kiezen. In de tweede plaats toont dit de verschuiving in betekenis die het axioma zelf heeft ondergaan; waar Buchanan in *De iure regni* het axioma aan James VI meegaf als een suggestie over het gedrag dat de vorst tegenover zijn volk zou moeten betonen, maakte het voor de *Convention* een wezenlijk onderdeel uit van de beslissing de Engelse troon als vacant te beschouwen, en was daarmee uitgegroeid tot één van de grondregels in het Engelse *constitutional law*.

4.7. Besluit.

Het voorbije hoofdstuk toont aan dat het *Salus populi*-axioma in de Engelse politieke filosofie de inzet was van een met regelmaat heroplevende discussie, en daarmee van grote invloed op de vorming van de *constitutional law*. Tot aan de machtsuitbreiding van het Parlement onder Willem III in 1689 drukte dit thema een zwaar stempel op het debat in de continue herdefiniëring over de aard van de relatie tussen de vorst en zijn onderdanen. Hoewel deze discussie na 1660 enkele jaren relatief bedrukker klonk door het relatief breed aanvaarde absolutisme van Charles I, waarvan de redenen in hoofdstuk drie zijn uiteengezet, konden Charles II en James II dit axioma slechts bedekken zolang zij zichzelf bleven presenteren als de door Goddelijke legitimatie heersende vorsten. De kritiek op Louis XIV nam echter ook in Engeland flink toe na zijn herroeping op het Edict van Nantes in 1685, en de opvolger van Charles II, James II, kon zijn absolutistische pretenties niet langer waarmaken toen hij grote delen van de bevolking verontrustte met de afschaffing van de *Test Acts*, en daarmee een katholieke politiek leek te willen gaan bedrijven. Het emancipatoire programma dat James II voor ogen had voor het katholieke volksdeel van Engeland, maakte opnieuw de discussie los over de aard van de relatie tussen

⁴⁵⁶ Steuart, “*Salus populi suprema lex*”, 4.

⁴⁵⁷ *ibidem*.

⁴⁵⁸ *idem*, 5.

vorst en volk, en in hoeverre de dispensatiemacht van de vorst tot de prerogatieven behoorde waar een absoluut heerser over kon beschikken. Alleen al door het stellen van deze vraag, betekende dit het einde van de onbetwiste autoriteit van James II, waarmee de discussie die werd gevoerd tijdens en na de Engelse burgeroorlog, en die had geleid tot het onfortuinlijke einde van Charles I op het schavot, opnieuw werd opengebroken.

Zo hebben de decreten van Ulpianus en Theodosius uit de *Digesten* en de *Codex* van Justinianus in het kielzog van Cicero's *salus populi*-axioma een onuitwisbare indruk achtergelaten op de Engelse *constitutional law*. Begonnen als argument van Buchanan in zijn pleit voor een gematigde opstelling van James VI, smeedde Rutherford de decreten en het axioma met gebruikmaking van continentale juridische concepten om tot een wapen dat door James Cooke dankbaar werd gebruikt in zijn aanklacht tegen Charles I. Na de Restauratie van het huis van Stuart, erkenden royalisten als Sanderson en Honyman op hun beurt de potentiële macht van het axioma, en trachtten dit voor hun eigen doeleinden in te zetten. In handen van James Steuart werd het axioma opnieuw een machtig wapen tegen de vorstelijke prerogatieve macht, wederom niet zonder veelvuldige gebruikmaking van continentale juridische argumentatie. Na de vlucht van James II in 1688, bleek Steuarts verbouwde axioma uitermate geschikt als fundament voor de oplossing voor het staatsrechtelijke vacuüm dat James' vertrek had gecreëerd. Steuart zelf radicaliseerde het axioma verder in zijn aanbevelingen aan de Schotse *Convention*; begonnen als politiek argument om het decreet van Theodosius en Valentinius kracht bij te zetten, groeide het uit tot een juridisch argument in de rechtzaak tegen Charles I. Vervolgens trachtten de royalisten het axioma voor hun eigen doeleinden in te zetten, door hier een hernieuwde interpretatie van de Romeinsrechtelijke decreten aan te verbinden, waarna het axioma door Steuart verder werd ontwikkeld tot een staatsrechtelijk uitgangspunt, op grond waarvan Steuart aan het volk een tot op dat moment ongekend groot recht toekende. Het had daarmee een transitie doorgemaakt van raadgevend naar sturend, en als het aan Steuart lag, dwingend. In de tijdsspanne van een ruime eeuw had het axioma *Salus populi suprema lex esto* zich ontwikkeld van argument naar constitutioneel grondrecht. De invloed van het *salus populi*-axioma als drager van de decreten van zowel Ulpianus en Theodosius op zowel de rechtzaak tegen Charles I als de staatsrechtelijke oplossing na het vertrek van James II, toont aan dat de Engelse juridische ruimte niet geïsoleerd staat, noch heeft gestaan van het continentale Romeinse Recht, en dat de *enemy theory* in zijn huidige particularistische vorm niet houdbaar is

Hoofdstuk 5. De heropleving van het Tacitisme in Engeland.

5.1. Inleiding

*“For none take the Vizar for the true Face, though it covers it: They use Religion for the hiding some secret deformities;(sic) but the Mask is so course, that though all Man cannot see what is under it, yet they plainly discern that it is but a Mask. Hypocrisie, as all other things that we wear, is capable of new Fashions, and of different Modes; and the Skill of those who use it, is to find out that which is most likely to take, and to suit it with the present occasion.”*⁴⁵⁹

Op 11 april 1689 werden stadhouder Willem en zijn vrouw Maria in Londen tot koning en koningin van Engeland gekroond. Burnet, die kort daarvoor door Willem was benoemd tot Bisschop van Salisbury, verzorgde de preek op deze *Coronation Day*, waaruit het bovenstaande citaat afkomstig is. In deze passage staan de veinzerij en misleiding centraal, concepten die in het taciteïsche discours onlosmakelijk verbonden zijn met het politieke leven en overleven. De passage is geschreven met de voorganger van Willem en Maria in gedachten: James II, de gewezen en uitgewezen vorst van Engeland. Geen van de hoofdrolspelers in de *Glorious Revolution*, waarvan de kroningsceremonie één van de sluitende episodes was, had kunnen vermoeden dat het uitvaren aan het einde van oktober in 1688 van Willems vloot had kunnen leiden tot deze dag. Niet alleen de kroning van de dochter en de schoonzoon van een nog levende vorst tot soeverein koningspaar was een Engels politiek unicum dat op deze dag werd gevierd. Ook werd er tijdens de preek stilgestaan bij de wijze waarop James II onttroond was -in staatsrechtelijke termen: de troon had afgestaan (*abdicated*)-, en werd de nieuwe, eveneens unieke machtspositie van het parlement gevierd die zij zich in de loop van het proces tijdens de voorbije maanden had weten te verwerven. Willem zelf had tijdens de ceremonie opvallend verveeld geogd.⁴⁶⁰ Wellicht wilde hij de inwendige vreugde verhullen die hij ervoer nu zijn plan tot een internationale coalitie tegen de territoriale ambities van de Franse vorst Louis XIV binnen de mogelijkheden van verwezenlijking lag, maar daarover kan uitsluitend gespeculeerd worden. Of wellicht, en dat is eveneens speculatie, begon Willem langzamerhand genoeg te krijgen van Burnets retoriek over de Goddelijke voorzienigheid die de ontwikkelingen stuurde. Maar Burnet liet in zijn preek opvallend weinig ruimte voor de Goddelijke voorzienigheid, en vergeleek de Engelse situatie voor zijn publiek met het Romeinse republiek. Net zoals er in Romeinse republiek na een periode onder dictators als Nero en Caligula ook betere tijden aanbraken -met name onder Marcus Aurelius- zo had Engeland nu een moeizame periode doorgemaakt onder haar eigen dictators, en zouden de vrede en voorspoed onder Willem wederom in Engeland terugkeren. Het is daarmee opvallend in welke hoge mate de preek van Burnet op de kroningsdag verschilde met zijn eerdere publieke optreden in dienst van Willem, de preek die hij enkele maanden eerder hield in St. James' Chapel op 23 december 1688.

In het laatste hoofdstuk van deze scriptie zal worden aangetoond dat Burnet in zijn zoektocht naar argumenten ter legitimering van Willems invasie en troonsverheffing, en de problemen die deze met zich meebrachten, te rade ging bij de Romeinse geschiedschrijver Publius Cornelius Tacitus (ca.55- ca.120 nChr.).

⁴⁵⁹ Gilbert Burnet, *A sermon Preached at the coronation of William III. And Mary II. King and Queen of Engeland, France and Ireland, defenders of the Faith; in the Abby-Church of Westminster., April 11. 1689* (Londen, J. Starkey; R. Chiswell, (1689) 17-18. Koninklijke Bibliotheek Den Haag, Collectie Knuttel, pamfletnummer 13194. Zie bijlage, nr 34.

⁴⁶⁰ In een persoonlijk onderhoud met zijn adviseur Nicolaas Witsen had Willem de kroning een “domme, ouderwetse paapse ceremonie” genoemd. J.I. Israel, “The Dutch role in the Glorious Revolution”, 132.

Tacitus' meest bekende werken, de *Annales* en de *Historiae*, verhalen in een cynische en ongebruikelijk realistische stijl van het verval van de Romeinse samenleving na de vestiging van het Keizerrijk. Hierin is ruime aandacht voor de werkelijke motieven van de actoren, die werden gecontrasteerd met ogenschijnlijke, maar gecreëerde realiteit. Aan de hand van enkele voorbeelden uit de publicaties van Burnet zal blijken dat hij niet alleen in zijn politiek denken door Tacitus was beïnvloed, maar dat hij ook de omstandigheden waarin hij zich bevond spiegelde aan Tacitus. De werken van Tacitus hadden in Engeland in de eerste helft van de zestiende eeuw reeds hun stempel gedrukt op het politieke discours, maar de actualiteit hiervan was tijdens de *Restoration* van de Stuart-monarchie verloren gegaan. Nadat Charles II door James II was opgevolgd, werd het wederom interessant om de contemporaine gebeurtenissen in een taciteïsch licht te zien. Na Willems troonsbestijging volgde een heropleving van de relevantie van de taciteïsche literatuur. Aan deze heropleving heeft Burnet een aanmerkelijke bijdrage geleverd door Tacitus een prominente plaats te geven in een gebeurtenis met een grote publieke actieradius als de preek tijdens de kroningsceremonie. Meer als de heropleving van een klassiek auteur als Tacitus, wijst dit erop dat het protestants-chiliastische argumentatie over de Goddelijke voorzienig reeds aan het begin van 1689 zijn levensvatbaarheid verloor. In de eerste chaotische maanden na Willems invasie had deze propaganda zijn goede diensten bewezen, maar nu de nieuwe politieke verhoudingen zichtbaar werden en zich te leken te stabiliseren, was er een nieuw filosofisch raamwerk vereist waardoor de contemporaine politiek van betekenis voorzien kon worden.

Naar het Tacitisme in Engeland in de late zeventiende eeuw is vooralsnog geen substantieel wetenschappelijk onderzoek verricht. Het grootste gedeelte van de academische aandacht gaat uit naar de hoogtijdagen van het Tacitisme in de late zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, wat mede was geïnitieerd door de ruime aandacht die Justus Lipsius aan Tacitus besteedde. De heersende consensus is dan ook dat het Tacitisme in de tweede helft van de zeventiende eeuw geen rol van betekenis meer speelde, een gegeven dat door de publicatiecijfers van Tacitus' bronteksten onderschreven lijkt te worden.⁴⁶¹ J.C. Boogman, die in 1975 een onderzoek presenteerde naar de maatschappelijke acceptatie van het *Reason of State*-denken in Europa, wijdt dit aan de "ontideologisering van de politiek", wat deze traditie "tot een veel minder fel omstreden zaak dan in de tijd van de godsdienstoorlogen" maakte.⁴⁶² Hij stelt dan ook dat er in Engeland na 1660 welhaast geen aandacht meer bestaat voor de politieke filosofieën die te plaatsen zijn in de Machiavelliaanse traditie.⁴⁶³ Deze vaststelling valt echter moeilijk te rijmen met de opmerking van Peter Burke, die vaststelde dat ten tijde van de publicatie van Burnets autobiografie aan het begin van de achttiende eeuw "*Tacitus flourished as never before*" in Europa.⁴⁶⁴ Verschillende historische onderzoeken die de materie van het nu volgende hoofdstuk niet behandelen, maar waarmee wel raakvlakken bestaan, suggereren dan ook dat de opmerking van Burke nadere aandacht verdient met betrekking tot Engeland in de late zeventiende eeuw. Zo vermeldt Charles-Edouard Levillain dat Willem III zich in zijn politieke besluitvorming tot aan het einde van zijn leven liet leiden door "*an Orangist form of Neo-Tacitism*".⁴⁶⁵ Voorts presenteert Rebecca Bullard interessante inzichten over de opkomst van de publieke interesse in de realiteit achter de waarneembare feiten in de late zeventiende en aan het begin

⁴⁶¹ P. Burke, "A survey of the popularity of ancient historians, 1450-1700", in: *History and Theory* 5, nr. 2 (1966) 135-152; J. Waszink, "History of the text. Publication, adaptation, dissemination", in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 193-198. Zie verder de catalogus van Early English Books Online: <http://eebo.chadwyck.com/home> (15-07-2011).

⁴⁶² J.C. Boogman, "De raison d'état-politicus Johan de Witt", 380.

⁴⁶³ idem

⁴⁶⁴ P. Burke, "Tacitism", in: T.A. Dorcy (red.), *Studies in Latin literature and its influence: Tacitus* (Londen 1969) 169.

⁴⁶⁵ C.E. Levillain, "William III's military and political career in neo-Roman context, 1672-1702", 332.

van de achttiende eeuw in haar *The politics of disclosure* (2009), waarin zij stelt dat “*secret history, wit hits claims to discover previously concealed intelligence, invites from its readers the same kind of scepticism as contemporary political plots*”.⁴⁶⁶ Dat in deze ontstane interesse bij het publiek voor politieke intrige houvast werd gezocht bij Tacitus, wordt getoond door het onderzoek van Steven Zwicker en David Bywaters, die de achtergrond van de vertalers van een Engelstalige editie uit 1698 van Tacitus’ *Annales* en *Historiae* belichten.⁴⁶⁷ Er bestaan hiermee dus voldoende aanwijzingen die de nieuwsgierigheid wekken naar het gebruik van Tacitus in de propaganda ten tijde van de machtswisseling tussen James II en Willem III. In de het nu volgende hoofdstuk zal worden getracht aan te tonen dat de werken van Tacitus tijdens de *Glorious Revolution* niet alleen een significante rol hebben gespeeld in de constructie van een gewenste representatie van een gecompliceerde politieke realiteit, maar tevens een grote rol speelde in de perceptie op deze realiteit bij Burnet.

5.2. Het Tacitisme en de *Reason of State*-filosofie

Het Tacitisme als een *political set of rules* is in de vroegmoderne tijd nooit gehanteerd als een educatief morele instructie, zoals de traditie van Vorstenspiegels dit wel beoogde.⁴⁶⁸ De herontdekking van Tacitus’ *Annales* en *Historiae* vond plaats in een periode dat de Rooms-katholieke kerk in Europa haar autoriteit in toenemende mate bevochten zag, en dat daarmee haar machtsaanspraak in verschillende hofhoudingen in Europa onder druk kwam te staan. In geheel Europa maakte de vanzelfsprekendheid van de autoriteit van de aan Rome gediensstige vorst plaats een vervreemding tussen vorst en volk, niet zelden met de letterlijke verkettering van grote volksdelen tot gevolg. In veel Europese landen werd de gemeenschap in verschillende kampen gespleten, en betekenden de pogingen om het katholicisme te handhaven, dan wel een nieuwe confessie in te voeren, een disruptie van de maatschappelijke en politieke verhoudingen. De naweeën van de Reformatie hadden niet zelden langsepende en soms bloedige burgerwisten tot gevolg, waardoor het voor machthebbers, maar ook voor commentatoren niet alleen aantrekkelijk, maar zelfs vanzelfsprekend leek om hun contemporaine omstandigheden te spiegelen aan de maatschappelijke chaos zoals Tacitus in zijn geschiedenissen weergaf. De Bartholomeüsnacht in Frankrijk in 1572 wordt in de literatuur vaak gezien als de katalysator voor de populariteit van het taciteïsche denken; aan het hof van Catharina de Medici, waar een groep Florentijnse ballingen reeds langere tijd experimenteerde met alternatieve visies op de rol van de staat in de scheurende maatschappelijke en kerkelijke verhoudingen, werden de slachtpartijen op de protestanten tijdens deze nacht voorgesteld als een noodzakelijk kwaad.⁴⁶⁹ Catarina, de dochter van de roemruchte Florentijnse heerser aan wie Machiavelli zijn *Il Principe* (1532) had opgedragen, fungeerde als de patrones van filosofen als Biccio de Bene en Giacompo Corbinelli.⁴⁷⁰ Machiavelli werd in het publieke discours nog immer als een filosofisch en politiek *enfant terrible* beschouwd, maar met gebruikmaking van Tacitus en Polybius beijverde het Florentijnse gezelschap zich aan het Franse hof in “*domesticating the Machiavellian political science, taming it, and removing the points too sharp or*

⁴⁶⁶ R. Bullard, “The politics of disclosure”, 5.

⁴⁶⁷ S.N. Zwicker; D. Bywaters, “Politics and translation: the English Tacitus of 1698”, in: *Huntington library quarterly* 52, nr.3 (1989) 319-346.

⁴⁶⁸ J. Waszink, “From philology to philosophy”, in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 36.

⁴⁶⁹ Richard Tuck, *Philosophy and Government 1572-1651* (Cambridge 1993) 41-45.

⁴⁷⁰ M. Dzelzainis, “Bacon’s ‘Of simulation and dissimulation’”, in: M. Hattaway (red.), *A companion to English literature and culture* (Oxford 2000) 233-240.

of procuring to conciliate in with orthodox doctrines”.⁴⁷¹ De zienswijze op de Bartholomeusnacht die aan het Franse hof werd ontwikkeld, leverde één van de kernelementen van het taciteïsch denken aan het politieke discours: in tijden van noodzaak kon de staat om redenen van zelfbehoud afwijken van de morele paden die door geloof, gewoonte, wet en natuur werden geboden. Het Tacitisme bood hiermee een filosofisch raamwerk, waarvan de implementatie tweeledig was. Het eerste aspect bood het een richtlijn tot, en een verantwoording van moreel afkeurenswaardig, maar noodzakelijk politiek handelen, waarbij de nadruk lag op de noodzakelijke simulatie en veinzing in het diplomatieke verkeer en besluitvorming ten faveure van het belang en voortbestaan van de staat. De onderwerping van de religie aan het staatsgezag was hierin een belangrijk aandachtspunt, omdat de Reformatie had aangetoond dat het geloof niet langer als moreel pressiemiddel kon dienen. Zolang de verschillende confessies elkaar te vuur en te zwaard bestreden, genoot een beroep op de goddelijke autoriteit in de wereldlijke politiek niet langer de status van morele suprematie, maar was het veeleer brandstof op het vuur van de geloofstwisten. Om deze twisten in de hand te houden, diende het staatsgezag dus boven de invloeden van de confessionele belijdenis verheven te worden.⁴⁷² Waar de staat voorafgaand aan de Reformatie het ware geloof diende te beschermen, werd de rol van de staat na de Reformatie in toenemende mate gezien als beschermer van de afzonderlijke confessies in hun wederzijdse streven om erkenning.⁴⁷³ Het tweede filosofische aspect dat het taciteïsche raamwerk presenteerde, bestond uit een inzicht aan de hand waarvan de complexe contemporaine maatschappelijke en politieke gebeurtenissen konden worden begrepen. De spiegeling aan de moeizame tijd onder de dictators in de Romeinse republiek bood een verklaarmodel voor de moeilijkheden in het Europa na de Reformatie.

Richard Tuck beschrijft in zijn *Philosophy and government* (1993) hoe het Tacitisme in geheel Europa in enkele decennia zijn intrede deed aan verschillende Europese hoven.⁴⁷⁴ Machiavelli had met zijn politieke aanbevelingen in *Il Principe* het primaat van de Europese Christelijk-Ciceroniaanse moraal niet kunnen aantasten, maar de populariteit van de geschriften van zijn stille adepten als Boccacini en Guiccardini groeide in de laatste decennia van de zestiende eeuw gestaag in de verschillende Europese machtscentra die zich in toenemende mate met het religievraagstuk geconfronteerd zagen. De *Reason of State*-literatuur die door de invloed van de Florentijnse immigranten in Frankrijk een alternatieve beschouwing bood op de verhoudingen tussen kerk, staat en onderdanen met het zware accent op het staatsbelang,⁴⁷⁵ baseerde zich op klassieken als Polybius, Thucydides, Cicero en Aristoteles, maar het meest bruikbare voor de late humanisten waren de cynisch gestileerde geschriften van Tacitus, waarin de lofzangen op de deugden en daden van de Romeinse burgers en militairen plaats moesten maken voor een realistisch *understatement* over politieke intrige en corruptie. De grootste protagonist van het Tacitisme was Justus Lipsius, die te Leiden in 1589 zijn *Politicorum sive Civilis Doctrinae libri sex* publiceerde. In tegenstelling tot de gangbare traditie van de Vorstenspiegels, waarin de betogen op grond van de autoriteit van de klassieke auteurs, kerkvaders en de Bijbel een duidelijk afgebakend maatschappelijk en moreel ideaal nastreefden, presenteerde Lipsius door middel van een arrangement van klassieke citaten aan de lezer een aantal keuzemogelijkheden tot juist handelen in variërende omstandigheden. In plaats van een ideaalmodel waarin de samenleving en het bestuur daarvan in volledige overeenstemming diende

⁴⁷¹ E. Garin, *History of Italian Philosophy* (Amsterdam, New York 2008) 550.

⁴⁷² Waszink, “From philology to philosophy”, 40.

⁴⁷³ Van dit ideaalmodel werd uiteraard afgeweken wanneer de staat zelf een keuze maakte in wat het ware geloof diende te zijn.

⁴⁷⁴ Tuck, “Philosophy and Government”, 41-45.

⁴⁷⁵ Dzelzainis, “Bacon’s ‘Of simulation and dissimulation’” 234.

te zijn met de Bijbelse en Ciceroniaanse morele waarden, schetste Lipsius een realistisch beeld over de maatschappelijke en bestuurlijke problemen waarmee een samenleving te maken kon krijgen, en presenteerde hierin een veelvoud aan keuzemogelijkheden die voor zowel de samenleving als geheel, als voor de individuele lezer een leidraad konden betekenen voor goed gedrag naar geweten en mogelijkheden in de gegeven omstandigheden. Hierin tekent zich het verschil af tussen de gangbaar geworden traditie van de Christelijk-Ciceroniaanse Vorstenspiegels, waarin de morele perfectie gevonden wordt in een statisch model van nastrevenswaardige idealen, en Lipsius' Neo-stoïcijnse oriëntatie, waarin het morele gedrag (en de keuzemogelijkheden daarin) in hoge mate afhankelijk zijn van de mogelijkheden die de actuele politieke en maatschappelijke omstandigheden bieden. Lipsius' gebruik van klassieke citaten, die soms geheel uit hun context gehaald zijn gebruikt voor zijn eigen betoog, leverde voor de lezer een multi-interpretabele context, waarin de lezer een grote vrijheid had om Lipsius' argument naar eigen inzicht toe te passen en aan te passen.⁴⁷⁶ Lipsius' suggesties over hoe moreel juist te handelen in de omstandigheden van verschillende staatsvormen, leidden ertoe dat zijn aanbevelingen in de zeventiende eeuw door verschillende politieke denominaties gebruikt konden worden. Lipsius leunde in de onderbouwing van zijn ambivalente politieke theorie het zwaarst op Tacitus, en maakte Tacitus daarmee tot speerpunt van de *Reason of State*-literatuur in de Republiek, en in Europa.

5.3. Tacitus en *Reason of State* in de Republiek

Hoewel Lipsius zich bewust afzijdig had gehouden van de contemporaine politieke debatten die in de jonge Republiek werden gevoerd in het aanschijn van de Spaanse bedreiging,⁴⁷⁷ bleek de Lipsiaanse variant van het Tacitisme in de Republiek erg invloedrijk bij de latere generaties intelligentsia en politici. De Lipsiaanse invloeden zijn gelokaliseerd bij onder anderen Grotius en Hooft,⁴⁷⁸ en waren bij uitstek aantrekkelijk voor de regentenklasse, die doorgaans Lipsius' suprematie van de staat over de kerk als tegenhanger zagen voor de wens tot een door de overheid ondersteunde maatschappelijke en religieuze hervorming zoals die leefde bij de orthodoxe calvinisten die een Nadere Reformatie bepleitten. Maar het waren niet uitsluitend de Republikeinse sentimenten die steun vonden in Lipsius' Tacitisme; evengoed was het voor de Orangisten in de Republiek mogelijk een centraal staatsgezag te beargumenteren met de *Politica* in de hand. Door de multi-interpretabele inhoud van Lipsius' politieke theorie zagen zowel de republikeinse georiënteerde regenten als de Orangisten zich gesteund door de *Politica*. Het gevolg was dat gedurende de zeventiende eeuw de republikeinen en Orangisten op grond van Tacitus en Lipsius met wisselend succes het politieke speelveld van de Republiek voor zich opeisten.⁴⁷⁹ Charles-Edouard Levillain traceert tot aan het einde van de zeventiende eeuw een politieke dynamiek in de Republiek die was gekoppeld aan het taciteïsche denken. Volgens Levillain bemachtigde Willem III in 1672 de machtigste positie in de Republiek op dezelfde wijze als Augustus had gedaan, en droeg er tevens zorg voor dat hem geen verwijt van absolutistische ambitie gemaakt kon worden. Levillain baseert deze uitspraak op de overeenkomsten tussen de invulling van het stadhouderschap van Willem III, waarbij Willem

⁴⁷⁶ J. Waszink, "The format of the work", in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 61.

⁴⁷⁷ J. Waszink, "Context and interpretation", in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 92.

⁴⁷⁸ J. Waszink, "Tacitisme in Holland: de *Annales et Historiae de rebus Belgicis* van Hugo de Groot", in: *De zeventiende eeuw* 10, nr. 2(2004) 252.

⁴⁷⁹ Levillain, "William III's military and political career in neo-Roman context", 330-331.

binnen de grenzen die werden gesteld door de federale en lokale politieke verhoudingen immer zijn gezag trachtte te doen groeien, en het principaat van Augustus. Levillain fundeert zijn uitspraak op grond van een passage in de *Annales*:

“*There had been no other remedy for his disaffected fatherland than it be ruled by one man. Yet it was neither on kingly rule nor dictatorship but on the name of “princeps” that the state had been based*”⁴⁸⁰

Het blijft echter de vraag of Willem III zich inderdaad heeft laten inspireren door Tacitus of Lipsius. Het is niet bekend of Willem deze literatuur daadwerkelijk tot zich genomen heeft, en helaas laat Levillain het na om de eerder gewekte suggestie over het Tacitisme in de Republiek aan het einde van de zeventiende eeuw onomstotelijk aan te tonen.

Zoals hierboven betoogd is, maakte Lipsius van Tacitus de belangrijkste inspiratiebron van het *Reason of State*-discours wat al enige decennia aan populariteit won in Italië en aan het Franse hof. Het Tacitisme kan hiermee echter niet als substituuat van de *Reason of State*-gedachte worden gezien, evenmin als de *Reason of State*-gedachte het Tacitisme van Justus Lipsius in zijn geheel omvat. Er is sprake van een grote overlap, maar omdat zowel de *Reason of State*-filosofie als het Tacitisme zich niet bedienen van vastomlijnde principes, is het niet altijd duidelijk vast te stellen waar de één begint, en de ander ophoudt. In grove pennenstreken beschreven kan worden gesteld dat de *Reason of State*-filosofie een economisch-militair zwaartepunt heeft, met de focus op het voortbestaan, de macht en de voorspoed van de eigen staat in een voortdurende wisselende internationale machtsbalans. En hoewel deze filosofie evengoed in het Tacitisme past, laat het Tacitisme meer ruimte voor beschouwing, die wordt gevonden in de reflectie op het menselijke handelen en gedrag, waarbij het heden beschouwd en verklaard wordt door het verleden. Een verdere problematisering in de ambigue samenwerking tussen de *Reason of State*-filosofie en het Tacitisme ligt in het gegeven dat, in de woorden van C.G. Boogman, “*Men (kan) de zestiende- en vroeg zeventiende-eeuwse opvattingen over ‘raison d’état’ in geen geval op één lijn stellen met die uit de tweede helft van de zeventiende eeuw*”.⁴⁸¹ De gepercipieerde tegenstelling die had bestaan tussen de *Reason of State*-gedachte en de gangbare religieuze en ethische idealen voorafgaand aan de tweede helft van de zeventiende eeuw, was als factor om rekening mee te houden voor de politieke elite aanmerkelijke geslonken. De *Reason-of-state*-gedachte, waar eerder de “kwade reuk van het Machiavellisme” aan had gehangen,⁴⁸² was in de laatste helft van de zeventiende eeuw politiek gemeengoed geworden. De economische voorspoed in het stadhoudersloze tijdperk onder het bewind van de gebroeders de Witt bezorgde de *Reason of State*-filosofie politiek en publiek krediet.⁴⁸³ Het Tacitisme, wat niet alleen als onderdeel van de *Reason of State*-filosofie fungeerde, maar tevens als verklaarmodel voor politieke spanningen in turbulente tijden, verloor onder deze economische voorspoed zijn actualiteit; *Reason of State*, getemd tot een krachtig politiek pragmatisme, bracht economisch gewin in de Republiek, waarmee de cynische beschouwingen van Tacitus over het leven en overleven van mens en staat in turbulente tijden aan belang inboette. Dit wordt onderschreven door de gegevens over de publicatie van Lipsius’ *Politica*; In de Republiek waren er tussen 1600 en 1650 zeven edities van de *Politica* uitgegeven. Na 1650 volgde slechts één editie in 1668 (Blaeu, Amsterdam), achttien jaar

⁴⁸⁰ Tacitus, *Annales* I.9.5. vertaling: A.J. Woodman (red.), *Tacitus, The Annals. Translated, with introduction and notes*, by A.J. Woodman (Indianapolis 2004) 7.

⁴⁸¹ Boogman, “De raison d’état-politicus Johan de Witt”, 379-380.

⁴⁸² Waszink, “Tacitisme in Holland”, 250.

⁴⁸³ J. Soll, “Accounting for government: Holland and the rise of political economy in seventeenth-century Europe”, in: *Journal of interdisciplinary history* 40, nr.2 (2009) 217.

na de vorige editie uit 1650 te Leiden.⁴⁸⁴ In tegenstelling met de terugloop in de interesse in Lipsius' Tacitisme, wonnen de moderne beschouwingen over de *Reason of State*-filosofie aan populariteit. Pieter de la Courts *Interest van Holland*, waarin hij betoogde dat Hollands vrijheid en welvaart immer beter waren gediend onder de leiding van de handelende regentenklasse dan onder het bewind van de stadhouders, werd gepubliceerd in 1662, gevolgd door een tweede editie in 1669. In 1675 rolde Petrus Valckeniers 't *Verwerd Europa* van de persen, waarin volgens Boogman heldere beschouwingen worden gegeven over de Hollandse commercieel-maritieme *Reason of State*-gedachte.⁴⁸⁵

De voortschrijdende maatschappelijke acceptatie van de *Reason of State*-filosofie wordt getoond door de verschijning van het pamflet *Een brief uyt Holland aangaande de vryheid van consientie* in 1688. Onder het veelzeggende pseudoniem J. de Witt betoogde de anonieme auteur dat de religieuze bezwaren die te horen waren in het debat rondom de afschaffing van de *Test Acts* door James II, voortkomen uit andere overwegingen dan deze in werkelijkheid wilden doen geloven. De religieuze argumenten tegen de door James II gewenste gewetensvrijheid in Engeland werden volgens de auteur gebruikt als dekmantel voor de ware angst die er in de Republiek heerste; de gewetensvrijheid die in de Republiek heerste bracht veel economisch voordeel, wat een strategische positie vormde die spoedig aan Engeland verloren zou worden wanneer ook hier vrijheid van geweten zou gaan gelden. Engeland bezat immers een betere geografische ligging, en bezat reeds een goede interne infrastructuur en een overvloed aan grondstoffen. De omstandigheden waren in tegenstelling tot de Republiek dermate gunstig, dat Engeland geheel autarkisch zou kunnen zijn, een situatie die in de Republiek ondenkbaar was. Als Engeland de gewetensvrijheid wettelijk zou toestaan, zou dit voor de Republiek een grotere tegenslag betekenen dan een verloren oorlog. De Republiek, en een ieder die haar belang kende, zou dus alles in het werk stellen om de gewetensvrijheid in Engeland te dwarsbomen. Hierin lag volgens de auteur de reden waarom er in grote hoeveelheden pamfletten op de Engelse markt verschenen waarin de dreiging voor de protestantse religie als populair argument de bevolking tegen de plannen van James II moet opzetten.

Een opmerkelijk voorbeeld van de wijze waarop de *Reason of State*-gedachte voorbijging aan gangbare morele overwegingen, ligt in de opmerking van de auteur waarin hij James' politieke inzicht prees. In 1685 was er een stroom aan Engelse vluchtelingen naar de republiek op gang gekomen, nadat de opstand van de Graaf van Monmouth bloedig gewroken werd op een ieder waarvan de minste betrokkenheid werd vermoed. De vluchtelingenstroom betekende een grote impuls voor de lakenhandel in Groningen door de instroom van kapitaal, arbeidskracht en kennis. Toen James hier lucht van kreeg, vaardigde hij een algemeen pardon uit aan de personen die aan de rebellie hadden bijgedragen om te voorkomen dat deze lucratieve manufactuur voor altijd aan Engeland verloren zou gaan. De auteur vond dit getuigen van een groot politiek inzicht:

*“Het welk hoewel het tegen ons Interest is, so moeten wy evenwel sijn Majesteits Conduite daar in prijzen, als een getuigenisse van sijn wijze en waaksame sorg voor de Welstand van sijn Koninkrijk en Volk; die apparent anders de ruineerende effecten van dit toeval in toekomstende geslachten souden gevoeld hebben.”*⁴⁸⁶

⁴⁸⁴ J. Waszink, “History of the text. Publication, adaptation, dissemination”, in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 193.

⁴⁸⁵ Boogman, “De raison d'état-politicus Johan de Witt”, 383.

⁴⁸⁶ Anon., *Een brief uyt Holland aangaande de vryheyd van consientie* (1688) 4. KB Knuttel nr. 12927. Zie bijlage, nr. 84.

Er werd door de auteur met deze opmerking volledig voorbij gegaan aan het publieke gevoel dat er leefde over de bloedige vervolgingen die James in 1685 had ingezet. Deze gevoelens waren dermate hevig, dat er door Willems propagandisten in 1689 in zowel de Republiek als in Engeland op zou worden ingespeeld om aan te tonen hoe wreed het bestuur van James was geweest.⁴⁸⁷

Een brief uyt Holland verscheen zowel in het Hollands op de markt in de Republiek als in het Engels in Engeland.⁴⁸⁸ Daaruit kan worden afgeleid dat zowel in de Republiek als in Engeland de *Reason of State*-filosofie dermate bij een breed publiek veralgemeniseerd was dat de bouwstenen van de filosofie zonder verdere consequenties gepubliceerd konden worden in een medium dat de brede volkslagen als zijn publiek beoogde. De *Reason of State*-argumentatie was aan het einde van de zeventiende eeuw in zowel de Republiek als in Engeland niet langer het domein van de politieke elite, maar werd in de publieke opinie als één van de valide verklaarmodellen geaccepteerd om de contemporaine maatschappelijke en politieke besluiten mee te ondersteunen. Eens te meer wordt deze vaststelling ondersteund door de appendix van een Engelse publicatie op instigatie van James II, *His Majesties most gracious Declaration* van 27 april 1688. James motiveerde hier ten andere male zijn voornemen om de *Test Acts* en *Penal Laws* af te schaffen, en stelde dat hij in de eerste plaats de gewetensvrijheid beoogde. In de tweede plaats mochten kundige personen niet langer van de openbare ambten worden uitgesloten, ten faveure van personen die dan wel de ware confessie aanhingen, maar minder ter zake kundig waren. Dit alles zou ten gunste van het algemeen goed moeten komen, want James stelde geheel in overeenstemming met de *Reason of State*-filosofie:

“We must conclude, That not only good Christians will join in this, but whoever is concerned for the increase of the Wealth and Power of the Nation. It would perhaps prejudice some of our Neighbours who might lose part of those vast Advantages they now enjoy, if Liberty of Conscience were settled in these Kingdoms, which are all above others capable of Improvements, and the commanding of the Trade of the World.”⁴⁸⁹

De appendix bij de *Gracious Declaration* vond zijn weg naar de Republiek, en werd daar door de uitgeverij Weduwe Swart in het Hollands vertaald op de markt gebracht.⁴⁹⁰

De publicatie van de *Reason of State*-argumentatie in een medium met een breed publiek bereik zoals de pamfletten dat waren aan het einde van de zeventiende eeuw, onderschrijft Boogman's hypothese over het verschil in perceptie op deze filosofie tussen de eerste en de tweede helft van de zeventiende eeuw. De economische voorspoed tijdens het stadhoudersloze tijdperk in congruentie met de opkomst van de economische interpretatie van de *Reason of State*-filosofie, had de machiavellistische connotatie met de oorspronkelijk in een kwade reuk staande filosofie doen verbleken. Uit de teruglopende publicatiecijfers van Justus Lipsius' *Politica*, en de hieraan omgekeerd evenredige publicatiecijfers van *Reason of state*-literatuur van De la Court en Valckenier, blijkt dat de politieke instructies die in het Tacitisme van Justus Lipsius verweven zaten eveneens in

⁴⁸⁷ Zie bijvoorbeeld: James Bent, “The bloody assizes, or, A compleat history of the life of George Lord Jefferies”. De Hollandse vertaling verscheen datzelfde jaar: *De bloedige vierschaar, of een volkomene history van het leven en bedryf van George Lord Jefferies* (Amsterdam, Aart Dirkz. Ossaan, 1689). KB Knuttel nrs. 13217,13218. Zie bijlage, nr. 21.

⁴⁸⁸ Anon., *A letter from Holland touching liberty of conscience* (Londen 1688). Union Theological Seminary Library, New York.EEBO Wing/W3223. Zie bijlage, nr. 84.

⁴⁸⁹ James II, *His Majesties most gracious Declaration* (Londen, Henry Hills; Thomas Newcomb, 1688) 4. British Library, EEBO Early English books tract supplement interim guide/T.100*[180].

⁴⁹⁰ *Zijn majestyts genadige declaratie* (Amsterdam Wed. Steven Swart, 1688). KB Knuttel, nr. 12748. Zie bijlage, nr. 52.

bruikbaarheid afnamen. De verspreiding in Engeland van de *Reason of State*-argumentatie in publicaties als de Engelse versie van *Een Brief uyt Holland (A letter from Holland touching liberty of conscience)* en de *Gracious Declaration* van James II, doen vermoeden dat de publieke bezwaren tegen deze van oorsprong als machiavellistisch beschouwde politieke filosofie in Engeland eveneens verdwenen waren. Dat maakt de uitdrukkelijke verwijzingen naar Tacitus in de preek van Burnet tijdens de kroningsceremonie van Willem en Maria eens te meer opmerkelijk. Want zoals Boogman opmerkt, was de belangstelling in Engeland voor het denken in de Machiavellistische traditie na de *Restoration* in 1660 geheel verdwenen. In een zelfbewuste seculiere tijd bestond er volgens Boogman ook in Engeland “geen behoefte meer aan de provocerende Florentijnse gids”.⁴⁹¹ Deze opmerking is echter in tegenspraak met de publicatie van *The Modern Courtier, or, the Morals of Cornelius Tacitus upon Flattery* in 1687,⁴⁹² een Engelse vertaling van *La Morale de Tacite* van Amelot de la Houssaye, waarin verschillende passages van Tacitus’ *Annales* worden uitgelicht en toegelicht naar de politieke omstandigheden van de late zeventiende eeuw. Om deze schijnbaar contradictoire gegevens in een beter licht te kunnen plaatsten, moet hier kort gekeken worden naar de receptie van Tacitus in Engeland.

5.4. De Engelse receptie van Tacitus

Aan het einde van de 16^e eeuw was Engeland grootschalige burgerlijke onrust (vooralsnog) bespaard gebleven, maar de moorden, onrusten en godsdienstoorlogen op het Europese vasteland vormden een dreigende achtergrond waarin de eigen politieke omstandigheden werden gezien. Malcoms Smuts toont aan hoe de schuivende politieke machtsverhoudingen in Europa een groot punt van aandacht vormden op de agenda van het Elizabethaanse hof.⁴⁹³ Door militaire en diplomatieke contacten met het vasteland was het voor de Engelse politieke elite mogelijk om de vorming van de politieke ideeën, die daar onder de druk de welhaast onoplosbare maatschappelijke vraagstukken ontstonden, op de voet te volgen. De invoer van alternatieve politieke ideeën, waarbij de radicale varianten niet werden geschuwd, vergrootten op deze wijze het begrip over de schuivende Europese machtsverhoudingen aan het Engelse hof.⁴⁹⁴ De Engelse nieuwsgierigheid naar continentale politieke ideeën wordt getoond door de publicatie van Lipsius’ *Politica* in het Latijn in 1590, gevolgd door een Engelse vertaling door Sir William Jones in 1594.⁴⁹⁵ De ontstane aantrekkingskracht van het taciteïsche politieke denken bleef dus niet onopgemerkt aan het Engelse hof. Volgens Henry Savile, de auteur die Tacitus’ *Historiae* en *Agricola* in 1591 in het Engels vertaalde, had Elizabeth een grote waardering voor de beschouwingen van Tacitus.⁴⁹⁶ Tacitus was daarnaast met name aantrekkelijk voor de rivaliserende politieke verbanden die in de polyvalente machtsstructuur aan het Engelse hof strenden om invloed. Door middel van de factie rondom de graaf van Essex, die in 1601 de hoofdrol zou spelen in zijn eigen politieke drama, drong het taciteïsche denken door tot in de hoogste kringen aan het hof. Maar het Tacitisme zou zijn hoogtepunt beleven onder James I -tevens James VI van Schotland- uit wiens eigen politieke traktaat *The true law of free Monarchy* bleek dat hij het staatsmodel verlangde waarin de vorst door goddelijke sanctionering een absolute machtspositie bekleedde.

⁴⁹¹ Boogman, “De raison d’état-politicus Johan de Witt”, 380.

⁴⁹² Amelot de la Houssaye, *The modern courtier: or, the morals of Tacitus upon flattery Paraphras’d and illustrated with several useful observations, by the Sieur Amelot de la Houssaie. Newly done out of French* (Londen, H. Clark; J. Taylor 1687). Lambeth Palace Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994)/T105.

⁴⁹³ M. Smuts, “Court-centered politics and Roman historians”, 23-25.

⁴⁹⁴ idem, 24.

⁴⁹⁵ Zie de catalogus in Early English Books Online. Tevens: Waszink, “History of the text”, 197.

⁴⁹⁶ M.F. Tenney, “Tacitus in the politics of early Stuart England”, 154.

James I voerde inderdaad een religieuze en maatschappelijke politiek die haaks stond op de consensuele pogingen van Elizabeth om de interne vrede te bewaren. Dit ging uiteraard geheel tegen de zin van het parlement, dat in James' eigenzinnige handelen en diens aanspraak op de prerogatieve macht een gevaar zag voor de historisch gegroeide instituties als de *common law*, en voor de vorstelijke erkenning van de inspraak van het parlement zelf. In tegenstelling tot Elizabeth had James I geen interesse voor Tacitus, integendeel, hij beschouwde de werken van Tacitus als opruiend.⁴⁹⁷ Gezien de ontevredenheid die James I veroorzaakte bij niet alleen de leden van het parlement, maar ook bij de adel waarbij de onderlinge verhoudingen op scherp kwamen te staan door de nieuwe absolutistische wind die door Engeland waaide, is het niet geheel verwonderlijk dat de populariteit van Tacitus, maar ook de belangstelling voor het werk van Lipsius in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een vlucht namen. In dit verband moet hier nadrukkelijk gewezen worden op de verschillende omstandigheden waarin Tacitus als zinvol voor het begrip van de eigen tijd werd ontvangen, en in welke verschillende situaties zijn beschouwingen tot inspiratie leidden voor het succesvol handelen in de politieke omgeving van de vroege zeventiende eeuw. Want zoals in de paragrafen hierboven is getoond, werd Tacitus in de Republiek zowel bij de Orangistische als de republikeinse facties gewaardeerd, terwijl de overkoepelende conflicten met Spanje tot 1648 eveneens in in taciteïsche termen werden gezien. Op dezelfde wijze bleek Tacitus in Engeland multi-interpretabel; allereerst gewaardeerd door Elizabeth en haar kring van intimi, bleek Tacitus al snel een vehikel voor de ontstane onvrede op het moment dat James I zijn absolutistische aanspraken deed gelden, maar was eveneens zinvol bij de adel die aan het hof zijn positie trachtte te verbeteren.

De zoon en opvolger van James I, Charles I, toonde eveneens weinig goedwillendheid naar het parlement, wat -ten behoeve van de overzichtelijkheid hier in hele grote stappen beschreven- uiteindelijk in 1642 leidde tot de eerste Engelse burgeroorlogen. Evenals James I, had Charles I een afkeer van Tacitus. De ervaringen van de uit de Republiek afkomstige jurist Isaac Dorislaus getuigen van de manier waarop het koningsgezinde bestuur het Tacitisme uit de openbaarheid trachtte te houden. Twee jaar na het aantreden van Charles I in werd Dorislaus in 1627 aangesteld aan de universiteit van Cambridge om te doceren over Tacitus. Een fragment uit zijn eerste les luidde:

*“Some kings rule their subjects as masters rule their slaves, with the power of life and death. Others exercise lawful rule, and are kept from unlimited power by the restraints of the laws. (...) Often in choosing a king a people retains for themselves the right to certain actions, but surrender others to the king with full legal authority, so that it is forbidden for the one to intrude on the legal right of the other.”*⁴⁹⁸

Na de tweede les werd de aanstelling van Dorislaus geannuleerd. De lessen in het denken van Tacitus, en de kenschetsing van de eigenschappen van de Romeinse tirannen waren blijkbaar niet in overeenstemming met het absolutistische programma wat Charles I nastreefde. Een academisch debat over een tekst waarbij de vraag naar de beste staatsvorm aan de orde komt, en waarin de monarchie niet per definitie als hoogste vorm wordt geprezen, was onder Charles I niet gewenst. Maar daarmee was Dorislaus' in de Engelse politiek nog niet uitgespeeld; hij leverde in 1648 een belangrijke bijdrage in de formulering van de aanklacht van verraad aan het

⁴⁹⁷ Smuts, “Court-centered politics and Roman historians”, 34.

⁴⁹⁸ Geciteerd in: R. Mellor, “Tacitus, academic politics, and regicide in the reign of Charles I: the tragedy of Dr. Isaac Dorislaus”, in: *International journal of the classical tradition* 11, nr.2 (2004) 187.

Engelse volk in de rechtszaak tegen Charles I. En hoewel Dorislaus het handvest niet mede ondertekende, toonde de afrekening die hem zijn leven kostte door royalistische sympathisanten dat het bij het publiek bekend was dat hij de aanklacht mede geformuleerd had.⁴⁹⁹ In de aanklacht was de argumentatie die in de lessen in 1627 ten gehore waren gebracht dan ook duidelijk herkenbaar. In tegenstelling met Charles eigen absolutistische ambities, was Charles volgens de aanklager James Cook:

*“When any man is entrusted with the sword for the protection and preservation of the people, if this man shall employ to their destruction that which was put into his hands for their safety, then by the law of the land he becomes an enemy to that people and deserves the most exemplary and severe punishment.”*⁵⁰⁰

Zoals in het vorige hoofdstuk rees is aangetoond, zou de uitkomst van de rechtszaak en de voltrekking van het vonnis de gemoederen in Engeland nog decennia lang beroeren.

Na de executie van Charles I vonden zowel de Republikeinen als de onthutste royalisten in Tacitus een bron van citaten waarmee de politieke traktaten en pamfletten aan beide zijden doorspekt werden. In een poging tot onderbouwing van de legitimiteit van het nieuwe bestuur, te midden van de debatten over een nieuwe eed van loyaliteit aan het *Rump Parliament* ging Anthony Ascham in zijn *Of the confusions and revolutions of governments* (1649) in op de door zijn onevenredigheid zo gehate belasting die Charles I had geheven zonder de instemming van het Parlement, het zogeheten *Ship Money*:

*“This Primitive communion had and hat hits bounds and its quantum in Contributions, as well as the Naturall; otherwise it may be fraudulent and theeving. For they who possesse but a little would contribute all, on purpose to share equally with those who possesse very much.”*⁵⁰¹

Ter illustratie liet Ascham een scene uit Tacitus' *Annales* zien, waarin Tiberius commentaar geeft op het verzoek van Marcus Hortalus om een donatie aan de armen:

*“Intendetur inquit socordia languescet industria, si nullus ex se metus aut spes, et securi omnes aliena subsidia expectabant, sibi ignavi, nobis graves.”*⁵⁰²

Ascham toont hiermee in niet mis te verstane bewoording wat zijn gedachten waren over het beleid van de gewezen vorst. En hoewel zijn betoog geenszins taciteïsch in stijl is te noemen, wordt Tacitus met regelmaat geciteerd. Het centrale argument van Ascham over het nieuwe bestuur was dat de legitimiteit van de politieke autoriteit gelegen was bij diegene die de taak uitvoerde waarvoor het bestuur in de eerste plaats was geïnstitutionaliseerd. Het absolutisme en de decadentie van Charles I kon niet anders dan leiden tot zijn val, want een dergelijk vorst regeert door zijn driften, en niet met zijn verstand. Daarmee kwam het gehele land in gevaar. Het citaat in de afsluitende paragraaf, refererend naar Nero's verlangen naar luxe, liegt er dan ook niet om:

⁴⁹⁹ Mellor, “Tacitus, academic politics, and regicide in the reign of Charles I”, 183.

⁵⁰⁰ James Cook, *A charche of high treason, and other high crimes*, geciteerd in: Robertson, “The tyrannicide brief”, 192.

⁵⁰¹ Antony Ascham, *Of the Confusions and Revolutions of Governments. Wherein is examined, How farre a man may lawfully conforme to the Powers and Commands of those who with various successes hold Kingdomes divided by Civill or Forraigne Warrs* (Londen, W. Wilson, 1649) 15. Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/A3922.

⁵⁰² ibidem. Tacitus, *Annales* boek 2.38.3: “Besides, industriousness will languish and listlessness will intensify, if no dread or hope comes from within oneself and all, without any concern, expect support from someone else, shirkers on their own account and weighing heavily upon us”. Woodman, 58.

“*Videbaturque potus sacros et caerimoniam loci corpore loto polluisse*”.⁵⁰³ Zijn kritiek op Charles I kwam hem duur te staan; tijdens een reis in 1650 naar Spanje in opdracht van het Parlement om de handelsbetrekkingen te verbeteren, werd hij evenals Dorislaus door royalistische aanhangers vermoord.⁵⁰⁴

Ook aan de kant van de royalisten bleek Tacitus hulpvaardig in het formuleren van de bezwaren tegen het Republikeinse bestuur. Edward Sexby, een voormalig officier uit het *New Model Army* die ernstig gedesillustioneerd was geraakt in het bestuur van Cromwell, ondertekende zijn voorwoord in *Killing, no Murder* (1657) met het veelzeggende “*Your Highness present Slave and Vassal*”.⁵⁰⁵ *Killing, no Murder* beschuldigde Cromwell van tirannie, vergelijkbaar met Nero en Caligula, waardoor de wetten van Engeland buiten werking werden gesteld. Moord op de tiran zou dus noodzakelijk zijn om de normale situatie weer terug te doen keren, en als zodanig niet volgens de Engelse wet als moord gelden. Waarom Cromwell als tiran bestempeld kan worden, liet Sexby beoordelen door klassieke en moderne auteurs:

*“I shall not give you any of my own Stampings, but such as I find in Plato, Aristoteles, Tacitus, and his Highness own Evangelist, Machiavell. Allmost all Tyrants have been first Captains and Generals for the People; under pretences of vindication, or defending their Liberties. Ut imperium evertant Libertatem preferunt; cum perverterunt, ipsam aggrediuntur, sayes Tacitus; to subvert the present Government, they pretend Liberty for the People; when the Government is down, they then Invade that Liberty themselves. Tyrants accomplish their ends much more by fraud than force. Neither vertue nor force (sayes Machiavel) are so necessary tot hat purpose, as una Astutia fortunata, a Lucky craft.”*⁵⁰⁶

De lezer van het pamflet werd opgeroepen “*to free the world of that common Robber*”,⁵⁰⁷ en Sexby zou zelf meerdere malen proberen de daad bij het woord te voegen, waarmee een poging om *Whitehall* in brand te steken wel tot de meest gedurfde hoorde. Meerdere aanslagen op het leven van Cromwell mislukten, en Sexby werd uiteindelijk in 1657 in de *Tower* opgesloten, waar hij een jaar later stierf.⁵⁰⁸

Deze voorbeelden tonen dat er tijdens de *Commonwealth* voor iedere partij een taciteïsche vergelijking met het voormalige of het huidige bestuur getrokken kon worden. Zowel Cromwell als de ge-executeerde vorst werden vergeleken met de tirannen van Tacitus. Na de *Restoration* van het huis van Stuart door middel van de kroning van Charles II valt er in de Engelse pamfletten een enorme daling waar te nemen van de beschouwingen van de eigen tijd door de werken van Tacitus. Zoals Boorman opmerkte was na 1660 de belangstelling voor het denken in machiavellistische traditie nagenoeg verdwenen. De verklaring hiervoor is te vinden in de afgenomen behoefte bij het grootste gedeelte van de Engelsen om na de *Restoration* de contemporaine politieke realiteit te spiegelen aan Tacitus’ cynische getuigenissen over het leven van en onder tirannen. Het Republikeinse experiment was in de ogen van een grote meerderheid van de Engelsen op een teleurstelling uitgelopen, waardoor de *Restoration* onder grote delen van de bevolking werd beleefd als “*a self-conscious attempt to set the*

⁵⁰³ Ascham, “Of the Confusions and Revolutions of Governments”, 199. Tacitus, *Annales* XIV.22.4. “By *bathing his body he seemed to have polluted the sacred draught and the sanctity of the place*”. Woodman, 286.

⁵⁰⁴ G. Baldwin, “Anscham, Anthony (bap. 1614, d. 1650)”, *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University Press 2004 (15-07-2011).

⁵⁰⁵ Edward Sexby, *Killing, no murder: With some editions Briefly Discourst in Three questions, Fit for Publick View; To deter and prevent Single Persons, and councils, from Usurping Supreme Povver* (Londen 1659) 2. British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/T1311; Thomason/E.763[1].

⁵⁰⁶ idem, 5

⁵⁰⁷ idem, 8.

⁵⁰⁸ A. Marshall, “Sexby, Edward (c.1616-1658)”, *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University Press 2004; online edn, Sept 2010 (15-07-2011).

clock back”.⁵⁰⁹ Daarnaast diende de *Restoration* zich aan op een moment dat de publieke tolerantie voor de sekten in Engeland een dieptepunt beleefde. Er waren in 1659 en 1660 meerdere petitieën ingediend bij het *Rump Parliament* tegen verschillende sekten, terwijl op meerdere plaatsen de erediensten van Baptisten en Quakers wreed werden verstoord door een woedende menigte.⁵¹⁰ Door de *Restoration* zouden deze publieke grieven worden beantwoord, wat tot gevolg had dat de Anglicaanse Kerk een klemmende greep op de samenleving kreeg. Reeds in 1661 werd de *Corporation Act* aangenomen, de eerste van een serie aan *Penal Codes* die eiste dat publieke functionarissen openlijk het sacrament van de Anglicaanse kerk zouden belijden, gevolgd door onder meer de *Act of Uniformity* en de *Quaker Act* in 1662.⁵¹¹ Charles II kreeg, evenals zijn vader dat had gehad, de status van *Defensor Religionis*. De Engelse samenleving trachtte een stap vooruit te maken door achterom te kijken naar 1649.

Nu het Republikeinse experiment achter de rug was, werd onder een breed publiek de behoefte gevoeld met het verleden in het reine komen. Om te beginnen, werden de karkassen van Cromwell en zijn vertrouwelingen opgegraven, en symbolisch op 30 januari onthoofd en opgehangen wegens hun rol in de moord op Charles I.⁵¹² John Cooke, de aanklager van Charles, werd ontweid, en zijn ingewanden werden aan de straathonden gevoerd.⁵¹³ De martelarencultus die na 1660 rondom Charles I ontstond zoals deze in het vorige hoofdstuk bestproken is, maar ook de algehele maatschappelijke desillusie over het Republikeinse experiment, gevolgd door de brede steun die Charles II had ondervonden op het moment dat hij de Engelse troon besteed, kunnen als verklaring worden aangevoerd voor het verdwijnen van de relevantie van Tacitus voor de maatschappelijke en politieke omstandigheden van Engeland na 1660. Kevin Sharpe wijst erop dat “30 januari in fact came to be an occasion on which remembering the Civil War served to bind the nation”.⁵¹⁴ Daarmee is niet gezegd dat Tacitus uit de literaire wereld was verdwenen, want zelfs in de *Eikon Basilikon* wordt hij sporadisch geciteerd. Maar zijn status als een auteur die een specifiek cynische denkwijze bood als model voor de interpretatie van de realiteit was gezakt naar één van de vele klassieke schrijvers die konden worden ingezet in de onderbouwing van het argument van de schrijver en diens eruditie.

De brede maatschappelijke aanvaarding van het absolutisme van Charles II ging gepaard met een opleving van de neo-stoïcijnse traditie. Op dezelfde wijze zoals Lipsius in zijn *De Constantia* bij monde van Carolus Langius aan zijn lezers het advies had meegegeven om de geest te doordringen “van standvastigheid in deze springerige onbestendigheid van alle dingen”,⁵¹⁵ zag de late zeventiende eeuw in Engeland een toename van literatuur waarin werd uitgelegd op welke wijze de status van een *Rex Stoicus* verkregen kan worden, en hoe te worden als “A King in your own Microcosm”.⁵¹⁶ Opmerkelijk genoeg onderschrijft deze literatuur de notie uit de paragraaf hierboven over de afnemende status van Tacitus als literair en moreel rolmodel. Want hoewel Charles Herles *Wisdom's tripos, or rather its inscription, detur sapientie* uit 1670 nog heel goed past binnen de

⁵⁰⁹ Harris, “Restoration”, 47.

⁵¹⁰ idem, 52.

⁵¹¹ idem, 53.

⁵¹² idem, 49.

⁵¹³ Robertson, “The tyrannicide Brief”, 1,4.

⁵¹⁴ Sharpe, “‘So hard a text?’”, 395.

⁵¹⁵ Justus Lipsius, *Over standvastigheid bij algemene rampspoed* (Baarn 1983) 70.

⁵¹⁶ William de Britaine, *Human prudence, or The art by which a man may raise himself & fortune to grandeur* (Holborn, J. Rawlins, 1686) 109. British Library, EEBO Wing(2nd. ed., 1994)/B480BB.

definities van de taciteïsche geschriften,⁵¹⁷ ligt de nadruk op het neo-Stoïcijns programma van het leiden van een *vita activa*. In het twaalfde hoofdstuk, *Of Recognition in our Resolutions*, stelt Erle:

“Purpose without persuit is no other then a meere Dreame, a Castle in the aire, a George on Horsebacke, a sending forthe a messenger (as Soleman speakes) and cutting off the feet, a not roasting what a man takes hunting, a winding up the Clock, and taking of the weights; (...) Deliberation without Endeavour, is but good Fortune upon a restive jade; a man may betray himself to ruine either way (as the Earle of Essex in the Queen Elizabeths time was said to do both) by an Act never plotted, and a plot never acted. The instrument may well enough be in tune, but 't is the fingers well disposed of, that make the musicke”⁵¹⁸

De reden waarom Tacitus in Erles *Wisdom's Tripod* nog wel veelvuldig wordt genoemd terwijl zijn populariteit tanende was, wordt verklaard door het feit dat de editie uit 1670 een heruitgave is van Erles werk uit 1654. *Wisdom's Tripod* is dus afkomstig uit de periode dat Cromwell de scepter zwaaide in Engeland, waarin Tacitus nog actueel was voor de interpretatie van de politieke realiteit. Het boek bleek slechts kortstondig populair; na de eerste uitgave in 1654, volgde in het jaar daarop een tweede editie, terwijl de derde editie pas in 1670 het licht zag. De heropleving van de interesse voor het werk van Erle sluit dus aan bij de toename van het aantal publicaties met een de neo-stoïcijns signatuur in Engeland. Als gemeenschappelijk kenmerk heeft deze literatuur dat de gepresenteerde filosofie voornamelijk is gericht op het individu en zijn omgeving, en niet, zoals dat in Lipsius' *Politica* het geval was, de relatie tussen het individu en de staat. Tacitus lifte dus mee in het werk van Erle naar de jaren zeventig van de zeventiende eeuw, maar wordt in de andere neo-stoïcijns werken bij lange na niet zo veelvuldig geciteerd als in het van oorsprong uit 1654 daterende *Wisdom's Tripod*. In de neo-Stoïcijns werken die in de jaren zeventig en tachtig werden gepubliceerd, is de status van Tacitus zichtbaar gereduceerd tot niet veel meer dan een bron waaruit geciteerd kan worden, en is zijn primaire positie als invloedrijk inspirator niet meer waarneembaar. Zo wordt Tacitus in het -gezien het aantal herpublicaties- zeer succesvolle *Humane prudence* van William de Britaine uit 1680 slechts enkele malen genoemd.⁵¹⁹ Hoewel De Britaine in het heden geheel aan de aandacht van de historici ontsnapt lijkt te zijn, stelde Herbert H. Sturmer in de laatst bekende studie uit 1897 over de obscure schrijver dat de lezer van Seneca vele momenten van herkenning zal hebben, en dat “*the influence of Epictetus runs throughout the book*”.⁵²⁰ Tacitus wordt door Sturmer echter niet genoemd, en daar is ook weinig reden voor; want Tacitus wordt in *Humane prudence* slechts tweemaal vermeld.

⁵¹⁷ Tacitus wordt een significant aantal malen geciteerd, de tekst bestaat uit beeldende *sententiae*, en de morele beschouwingen zijn zeer goed te omschrijven als in de grondslagen van de *Realpolitik*.

⁵¹⁸ Charles Herle, *Wisdom's Tripod, or rather its inscription, detur sapienti. In three Treatises* (Londen, S. Gellibrand, 1670) 139-140. Harvard University Library, EEBO Wing/H1563.

⁵¹⁹ William de Britaine, *Humane prudence, or, the art by which a man raise himself & his fortune to grandeur* (Londen, J. Rawlings, 1686). Newberry Library, EEBO Wing (2nd ed.)/B4805. Vanaf 1680 tot aan 1729 zouden er elf herpublicaties volgen. Zie catalogus *Early English Books Online*.

⁵²⁰ H.H. Sturmer, *The counsels of William de Britaine* (Londen 1897) ix-x.

5.5. Naar een *Glorious Revolution*

In de decennia voorafgaand aan de *Glorious Revolution* had het Tacitisme als interpretatiemodel van de politieke realiteit in Engeland zijn relevantie verloren. Het collectief goedgekeurde absolutisme van Charles II onder de Engelse bevolking, aangespoord door de jaarlijkse 30 januari herdenkingen die de publieke schuldbeleving voedden, maakten dat de actuele politieke omstandigheden geen aansluiting meer konden vinden bij de cynische interpretatie die Tacitus te bieden had. Over de martelarendood van Charles I laafde Engeland zich in schuld en zonde, een verstandhouding die Charles II goed wist in te zetten in de vergroting van zijn populariteit. Na het aantreden van James II in 1685, wat aanvankelijk met grote publieke vreugde gepaard ging, trachtte James eveneens de inmiddels traditioneel geworden publieke zonde van de koningsmoord te kapitaliseren. Hij slaagde hier echter aanmerkelijk minder goed in dan Charles II had gedaan. Het beeld van Charles I was naast de politieke doeleinden waarvoor het was ingezet namelijk ook gaan fungeren als een symbool voor de eenheid van de *Church of England*, wat nogal wat frictie opriep met James' keuze voor een andere confessie.⁵²¹ Zijn voornemen om met gebruikmaking van zijn prerogatieve macht de *Test Acts* en *Penal Laws* af te schaffen deed zijn populariteit bij grote delen van de bevolking kelderen, met hoogoplopende gemoederen in het publieke debat tot gevolg. De prerogatieve macht kwam in vele pamfletten wederom ter discussie te staan, waarbij al spoedig werd gezinspeeld op het feit dat deze macht een dwangmiddel was waarmee tirannen hun volk onder controle hielden. Vanuit de Republiek leverde Gilbert Burnet zijn bijdrage aan het ontstaan van de zienswijze dat James II zich schuldig maakte aan tirannie:

*“It is (...) clear, that the King has such a determined extent of Prerogative, beyond which he has no Authority: As for instance, if he Levies Money of his People, without a Law empowering him into it, he goes beyond the limits of his Power, and asks that to which he has no Right. So that there lyes no obligation on the Subject to grant it: And if any in his Name use Violence for that obtaining it, they are to be looked on as so many Robbers, that invade our Property and they being violent Agressors, the Principle of Self preservation seems here to take place, and to warrant as violent a resistance.”*⁵²²

De verhouding tussen James II en grote delen van zijn volk werd in enkele jaren in toenemende mate problematischer. In deze omstandigheden is het niet verwonderlijk dat er opnieuw naar Tacitus gekeken werd om de politieke problemen te duiden. Niet alleen werd Tacitus wederom aangevoerd als onderdeel van de politieke betogen in de publieke discussie, maar zijn naam werd ook opnieuw genoemd als duidend van moeizame politieke verhoudingen. In 1687 lag Tacitus' naam weer prominent in de schappen van de boekhandelaren. In het voorwoord van de Engelse vertaling van Amelot de la Housaye's *La Morale de Tacite* (1686) werd in verdeckte vorm verwezen naar de actuele politieke omstandigheden:

⁵²¹ Weinbrot, “The thirtieth of januari sermon”, 31.

⁵²² Gilbert Burnet, *An enquiry Into the Measures of Submission To the Supream Authority. And of the Grounds upon which it may be Lawful, or Necessary for Subjects to Defend their Religion, Lives and Liberties* (Londen, 1688) 6. Harvard University Library, EEBO Wing/1326:13. Zie bijlage, nr. 33.

“...his History consists in recounting the Actions of Sovereign Princes, and the Benefit that accrues to Us from thence is this, that we may learn thereby those things which may be of great use to us in an Age, wherein almost all the Estates of the World are under Monarchical Government.”⁵²³

De interesse in Tacitus was in de periode voorafgaand aan Willems invasie dus weer opgeleefd, wat geheel te wijten valt aan de maatschappelijke onrust die James II veroorzaakte met zijn plannen tot emancipatie van het katholieke volksdeel. Een pamflet uit de collectie Knuttel is in dit verband veelzeggend; de anonieme auteur van *Engelants Lang voorzeyde en tegenwoordig overkoomende quaal* (1688) formuleerde de redenen die hij neerlegde voor Engelse maatschappelijke rumoer geheel in taciteïsche stijl.⁵²⁴ Zijn betoog wordt opgebouwd rondom *sententiae*, waarvan er verschillenden afkomstig zijn uit de *Annales* en *Historiae* van Tacitus. De schrijver achtte het niet verwonderlijk dat James II vriendschappelijke banden met Frankrijk nastreefde, omdat Engeland in 1670 “toen al hadde gesogen aen de Borsten van de Roomsche Hoere” door het Verdrag van Dover met Frankrijk te sluiten. Het is bijzonder jammer dat het pamflet niet is te traceren in de database van *Early English Books Online*, want als de vermelding op het titelblad “Gedrukt na de Cotype tot Londen” waarheidsgetrouw is, is dat veelzeggend over de receptie van Tacitus in Engeland onder James II. De auteur waarschuwt de lezer dat er achter de zichtbare realiteit geheimen schuilgaan:

“De vreemde voorvallen, en voorgenomene besluyten in Engeland, tsedert de dood van Carel de 2 tot huden desen dag, zijn vol van verborgene Wonderen; elck in dien graad aangemerkt, schynen wel geheyme Mirakulen te zyn, dewelke zoo Politicq zijn gedirigeert, dat de Gemeente geen kenisse daar van gehad heeft.”⁵²⁵

De interesse van de auteur van dit pamflet in de verborgen realiteit achter de waarneembare façade vond plaats in een tijd waarin volgens Rebecca Bullard een grote belangstelling ontstond voor wat zij *Secret History* noemt. Er verscheen in de jaren rond 1688 een geheel nieuw genre op de boekenmarkt in de vorm van vele beschrijvingen van complotten en geheime geschiedenissen over verschillende perioden en Europese vorstenhuizen.⁵²⁶ Niet in de laatste plaats vond dit zijn oorzaak in de breuk van het vertrouwen van het Engelse volk in de positie van James II als verdediger en hoofd van de Engelse protestantse kerk; “*Absolute monarchs were deemed accountable to God alone and analogous to God as all powerful rulers.*”⁵²⁷ Het vertrouwen dat in Charles II had geleefd als *Defensor Religionis*, was onder James II geheel verdampt vanwege zijn keuze voor een andere confessie.⁵²⁸ De aanwezigheid aan het hof van James’ biechtvader Sir Edward Petre was dan ook de aanleiding voor verschillende speculaties over de katholieke invloed op het voorgenomen beleid tot afschaffing van de *Test Acts*. Maar op het moment dat de jonge troonopvolger James Francis Edward werd geboren, werd de naam van Petre, die in 1678 in verband was gebracht met het *Popish Plot*,⁵²⁹ een gevleugeld begrip in de pamfletliteratuur. Als gevolg van de teleurstelling in de geboorte van een prins die het katholicisme van het huis

⁵²³ Amelot de la Houssaye, “The Modern Courtier”, voorwoord.

⁵²⁴ Anon., *Engelants Lang voorzeyde en tegenwoordig overkoomende quaal, Waar naar zy niet hebben willen luysteren door goede Raadgeving van hare Bloetverwanten, om detse haar zelve soo dierbaer hadden Verbonden met den konink van Vrankrijk, Door het beleyt van Pater Peters, en Pater de la Chaise* (1688). KB Knuttel nr. 12998.

⁵²⁵ Anon., “Engelants Lang voorzeyde en tegenwoordig overkoomende quaal”, 3.

⁵²⁶ Bullard, “The politics of disclosure”6-8.

⁵²⁷ idem, 6.

⁵²⁸ T. Harris, “Revolution”, 41.

⁵²⁹ S. Handley, “Petre, Sir Edward, third baronet (1630x33-1699)”.

van Stuart zou bestendigen door de katholieke opvoeding die hij zou krijgen, groeide er in Engeland een complottheorie waarin Petre werd afgeschilderd als de persoon die de hele geboorte in scene zou hebben gezet. Compleet met plattegronden van James' paleis met daarop de route waardoor het jonge kind naar binnen zou zijn gesmokkeld, verschenen er verschillende pamfletten waarin de meest wilde speculaties uiteen werden gezet.⁵³⁰ Een ander voorbeeld van de hysterie die rond de geboorte was ontstaan, bestaat uit de gepubliceerde "geheime en onderschepte correspondentie" tussen Edward Petre en Pierre de la Chaise, de biechtvader van Louis XIV. Ook hieruit moest het internationale complot blijken wat achter de geboorte van de jonge Prince of Wales schuilging:

*"Honored Father, With unexpressible Joy I received yours of June the 22 by which I understand the good effect of our Endeavors which we have been so Long Labouring on in; and I am glad to hear the work is so well managed and done, you following the advice we gave as well by divers letters as word of mouth."*⁵³¹

Het veronderstelde complot hield de gemoederen in Engeland nog jaren bezig; acht jaar na het voorval wist William Fuller nog te onthullen wie de ware moeder van de jonge James was geweest.⁵³² Maar de complottheorie bereikte ook de Republiek in de vorm van vertaalde pamfletten.⁵³³ Rachel Weil wijst erop hoe Willem III daar werd aangespoord om de mythe te verlevendigen door de bekostiging van pamfletten die de complotgedachte opstookten.⁵³⁴ Of Willem het voortleven van de mythe inderdaad heeft gesponsord is niet bekend. Er zijn echter verschillende historici die erop wijzen dat Willems plannen om Engeland aan te vallen zijn ontstaan na de geboorte van James Francis Edward.⁵³⁵

Na Willems troonbestijging zou Tacitus wederom in de belangstelling komen te staan bij het publiek als een verklaarmodel voor de politieke verhoudingen. In 1698 zag de eerste publicatie van Tacitus' *Annales en Historiae* het licht, waarmee de eerste brontekst van Tacitus sinds 1640 aan het publiek beschikbaar kwam. Een zoekopdracht in de catalogus van *Early English Books Online* toont dat het aantal publicaties over en van Tacitus hard stegen. De heropleving van Tacitus tijdens het bestuur van Willem III is goed verklaarbaar; de argumenten waarmee protestants-chiliastische propaganda was doorspekt, waren slechts beperkt houdbaar. In de politieke chaos van aanvankelijke legitimatiecrisis waarop in de inleiding is ingegaan waren de argumenten over Gods voorzienigheid wellicht een propagandistisch lapmiddel voor de korte termijn, maar naarmate er staatsrechtelijke oplossingen werden gevonden, werd de focus in het maatschappelijke debat in toenemende mate verschoven naar de wettelijke constructies die de *Convention* presenteerde. Maar ook bleek Willems bestuur niet zonder meer voorspoedig te verlopen; zijn voorkeur voor Hollanders op prominente posities aan het hof, en zijn het

⁵³⁰ Zie bijv. Anon., *A Full Answer to the depositions; And to all other the Pretences and Whatsoever, Concerning the Birth of the Prince of Wales. The Intrigue thereof detected, with the way and manner of doing it* (Londen, Simon Burgis, 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/F2342. Zie bijlage, nr. 10.

⁵³¹ Anon., *A letter From Father La Chaise, Confessor to the French King, To Father Peters, Confessor to the King of England. In which is Contained the project and design of that faction to Introduce the Prince of Wales* (Londen 1688), 1. Harvard University Library, EEBO Wing/11465. Zie bijlage, nr. 80.

⁵³² William Fuller, *A Brief Discovery of the True Mother Of the Pretenden Prince of Wales Known by the Name of Mary Grey* (Londen 1696). Union Theological Seminary (New York, N. Y.) Library, EEBO Wing/F2479.

⁵³³ Anon., *Brief van pater la Chaise, Biechtvader van den koning van Vrankrijk; aan vader Peters, Biechtvader van de koning van Engeland; behelsende een gelukwenschinge over het inventeren en maken van den jongen Prins van Walis, nevens eenige politieke aanmerkingen over desselfs afkomste, dragt en geboorte* (1688).KB Knuttel nr. 12968 Zie bijlage, nr. 80.

⁵³⁴ R. J. Weil, "The politics of legitimacy: women and the warming-pan scandal", in: L. Schwoerer Red.), *The revolution of 1688-1689. Changing perspectives* (Cambridge, New York 1992) 68.

⁵³⁵ Zie bijvoorbeeld: Onnekink, "The Anglo-Dutch favorite", 30-31.

besluit om met Engels belastinggeld het Hollandse leger te onderhouden, en niet te vergeten de excessieve kosten van de oorlog tegen Frankrijk, deed het aanvankelijke enthousiasme over het vertrek van James II snel afkalven.⁵³⁶ Gevoed door een aanhoudende Jacobitische oppositie, leverde Tacitus in deze omstandigheden de verklaring voor de lezers die Willems bestuur als onrechtmatig beschouwden.⁵³⁷ Ironisch genoeg had Burnet in hoogsteigen persoon bijgedragen aan de popularisering van Tacitus door in de eerste plaats expliciet te verwijzen naar de Romeinse historicus in de inauguratiepreek die hij verzorgde op de kroningsceremonie van Willem en Maria, om daarnaast een autobiografie te publiceren die geheel gekenmerkt wordt door een uitgesproken taciteïsche schrijfstijl.

5.6. Het Tacitisme van Gilbert Burnet

Waar Burnet voor het eerst met Tacitus in aanraking is gekomen is moeilijk vast te stellen. Mogelijk is hij reeds tijdens zijn jonge jaren als geestelijke in Schotland beïnvloed geraakt door Robert Leighton, de bisschop van Dunblane, van wie Burnet een protegé was. David Allen wijst erop dat Leightons bibliotheek, waarvan de inhoud met regelmaat onder zijn vertrouwelingen circuleerde, “*virtually all the standard works not only of ancient Stoicism but of the neo-Stoicism of his own day*” bevatte.⁵³⁸ Hoewel niet expliciet gemaakt, wekt Allen de suggestie dat de *Politica* van Lipsius hiervan deel uitgemaakt moet hebben, waarmee de mogelijkheid zich aandient dat Burnet hier kennis gemaakt heeft met het taciteïsche gedachtegoed. Maar dat Burnet in zijn latere leven een groot bewonderaar van Tacitus was, blijkt uit het politieke testament dan hij in 1687 schreef nadat er door James II bij de Staten Generaal meerdere malen verzoeken om zijn uitlevering waren gedaan. Burnet had als geestelijke zijn eigen oom bijgestaan die wegens hoogverraad op het schavot was geëindigd in 1662, nadat hij door de agenten van Charles II was ontvoerd uit zijn schuiladres. Nu hij zelf van hoogverraad werd beschuldigd, en hij lucht kreeg van de plannen van James II om hem te laten ontvoeren, schreef hij een politieke apologie van zijn oppositie tegen James. Hieruit bleek welke rol Tacitus speelde voor de gevluchte prediker:

*“I confesse the Roman Authors have been my constant companions and I formed my mind by the frequent reading of them into such a sense of liberty and such a love of my Countrey that I could not degenerate so farre from that temper and those studies as to doe any thing unworthy of them, and as Tacitus was one of my beloved Authors so I found the case of Thrasesas so like my own that I could not but think it an honour to me to Copy after such a noble pattern.”*⁵³⁹

In een voetnoot vermeldt John Hughes, die het transcript publiceerd van het tot 1975 verloren gewaande document, dat Burnet in de zijlijn een referentie had gekrabbeld: *Tacitus, lib 16 Annal ad finem*.⁵⁴⁰ Hieruit blijkt de waarde die Burnet toedichtte aan deze passage; er is inderdaad een treffende parallel te trekken tussen

⁵³⁶ R.D. McJimsey, “A coutry devided? English politics and the Nine Years War”, in: *A quarterly journal concerned with British studies* 23, nr. 1 (1991) 67-68.

⁵³⁷ Zwicker; Bywaters, “Politics and translation: the English Tacitus of 1698”, 319.

⁵³⁸ D. Allen, “Reconciliation and retirement in the Restoration Scottish Church: the Neo-Stoicism of Robert Leighton”, in: *Journal of ecclestical history* 50, nr. 2 (1999) 259.

⁵³⁹ J.J. Hughes, “Communication. The missing ‘last words’ of Gilbert Burnet in july 1678”, in: *The historical journal* 20, nr.1 (1977) 226.

⁵⁴⁰ Hughes, “Communication. The missing ‘last words’ of Gilbert Burnet in july 1678”, 226, n. 20.

Thrasea, die de woede van Nero op de hals haalde door deze aan te spreken op zijn beleid in een brief,⁵⁴¹ en Burnet, die door middel van zijn publicaties een luis in de pels van *Whitehall* was. Deze parallel was voor Burnet in wat Hughes Burnet's politieke testament noemt, reden om te vermelden dat hij:

*“Could not but find in Thrasea a pattern after which I thought it fit to Copy and therefore I went with that courage which I thought became a Christian a freeman and one that was Innocent let the event be as it pleases God.”*⁵⁴²

Uit deze passages blijkt dat Burnet de werken van Tacitus aanmerkte als een beschouwelijk kader om de politieke omstandigheden waarin hij zich bevond van betekenis te voorzien. Ook de politieke medespelers rondom Burnet werden door hem in een taciteïsch kader geïnterpreteerd. In een opvallende passage in zijn testament vermeldde Burnet dat de vergelijkingen die hij maakte uitsluitend opgingen voor de overeenkomsten tussen hemzelf en Thrasea, en dat hij *“will not apply this so Invidiously as to compare the King to Nero”*.⁵⁴³ Maar twee jaar later was hij blijkbaar toch van gedachten veranderd over de gelijkenis tussen James II en Nero; in zijn inauguratiepreek bij de kroning van Willem en Maria tot vorstenpaar van Engeland verhelderde Burnet de machtswisseling tussen James II en Willem III met de vergelijking die hij een jaar eerder had willen vermijden. Hij vergeleek de Engelse machtswisseling van het in zijn ogen tirannieke bestuur van James naar het rechtvaardige bestuur van Willem met de situatie die door Tacitus was afgeschilderd:

*“I shall only set before you the different State of the Romans, when they passed from the Vicious Reigns of such Execrable Monsters, as Tiberius, Caligula, Nero, and Domitian, to the happy times of Trajan, Hadrian, Antonine, but above all, of that most sublime pattern of Virtue and Philosophy, Marcus Aurelius. In the former, nothing was studied but Vice and pleasure. Nothing could raise a Man but sordid Flattery, and an obsequious courting of every Creature of Fortune and Favour. The whole business of the Court was to corrupt and debate the Senate, and to destroy those who still retained such a Tincture of their ancient Liberty.”*⁵⁴⁴

Dit waren ferme woorden aan het adres van James II. Iedere aanwezige die enigszins bekend was met de hofcultuur van de voorbije jaren, zal in Burnets opmerkingen over vleierij de juiste persoon herkend hebben; van James' biechtvaders en persoonlijk adviseur Sir Edward Petre was het algemeen bekend dat hij een zoete tong bezat.⁵⁴⁵ Maar het vertrek van James, en met hem Petre en zijn vleierij, was volgens Burnet onvermijdelijk gebleken, omdat *“Slander, Lies and Calumnies can only hurt those that make them, and next to the authors, those that scatter them about”*.⁵⁴⁶

In de opmerkingen over de Romeinse Senaat in het citaat hierboven zijn duidelijke verwijzingen herkenbaar over het gedrag van James in zijn voornemen om de *Test Acts* af te schaffen, en hierin de medezeggenschap van het parlement te omzeilen door gebruik te maken van zijn vorstelijke prerogatieve macht.

⁵⁴¹ Tacitus. *Annales* XVI.24.2. Woodman, 351.

⁵⁴² Hughes, “Communication. The missing ‘last words’ of Gilbert Burnet in July 1678”, 226.

⁵⁴³ Hughes, “Communication. The missing ‘last words’ of Gilbert Burnet in July 1678”, 226.

⁵⁴⁴ Burnet, “A sermon Preached at the coronation of William III. And Mary II.”, 23-24.

⁵⁴⁵ S. Handley, “Petre, Sir Edward, third baronet (1630x33-1699)”.

⁵⁴⁶ Burnet, “A sermon Preached at the coronation of William III. And Mary II.”, 23.

Wanneer wordt bedacht hoeveel moeite Burnet zich had getroost om in 1687 en 1688 James' aanspraken op de absolute macht aan te vallen vanuit de Republiek, is het niet verwonderlijk dat hij, deels ter verdere legitimatie van het bestuur van Willem, en deels vanuit het taciteïsche perspectief wat hij hanteerde, James vergeleek met het tirannieke bestuur van Nero. Deze vergelijking had hij in zijn politieke testament nog niet willen maken; gezien zijn ervaringen met zijn onfortuinlijke oom, en gezien de dreiging van de arm der wet van James die tot in de Republiek reikte, was het in 1687 uitermate riskant om dergelijke vergelijkingen te maken. Nu James in 1689 van zijn macht ontheven was, leverde deze vergelijking ten andere male een grond voor legitimiteit van het nieuwe bestuur.

Burnet greep de inauguratiepreek aan om de tegenstellingen tussen de laatste decennia van het bestuur van de gebroeders Stuart scherp te contrasteren met het bestuur wat Engeland onder Willem te wachten stond. Evenals in Rome onder Tiberius, Caligula, Nero en Domitianus, was Engeland onder Charles II en James II volgens Burnet vervallen tot chaos. Evenals onder de Romeinse dictators, had Engeland gezien hoe onder James “*Spies and Informers where every where imployed, to engage Men into Discourse and Plots, which were to be betrayed, while corrupt Judges and false Witnesses were sure to carry all things before them*”. Dit verwees onmiskenbaar naar de rechtszaak die in 1687 tegen James was aangespannen inzake het gebruik van zijn prerogatieve macht in het afschaffen van de *Test Acts*. James won de zaak, maar had zich hiervoor wel van de standpunten van de twaalf rechters moeten vergewissen. Voorafgaand aan de zaak, verving James -door vorstelijk prerogatief- zes van de twaalf rechters, wat resulteerde in een vonnis in het voordeel van James van elf tegen één.⁵⁴⁷ Hiermee was de bevordering van het katholieke volksdeel wat James beoogde wederom een stap dichterbij. Burnet had in de Republiek deze voortschrijdende katholieke emancipatie met lede ogen aangezien, en waarschuwde hiervoor zowel het Hollandse als het Engelse volk in een pamflet waarin hij de Engelse protestanten die zowel in de *Church of England* als in de vele dissidente bewegingen verbonden waren om zich te verenigen in het aanschijn van de katholieke dreiging:

*“Het is al van voor langen tijd dat het Hof van Engeland, onder het gesagh van den laatsten Koning en desselfs Broeder, het voornemen opgevat heeft gehad om de Protestantse Religie uyt te roeyen, en het Pausdom te bevestigen. Want die twee Broeders gedurende hun Ballingschap door de Vleyereu (sic) en Importuniteyten van hun Moeder verleyt, door de Beloften van Paapsche Vorsten gewonnen, en gedebaueheert zijnde door de Listen en Konsten van de Priesters en Jesuiten, die sig van de onkunde van die Luyden, dewelcke in de Religie weynig onderregt waren (...) wisten te bedienen.”*⁵⁴⁸

Op het Hollandse exemplaar boven de tekst, en op het Engelse exemplaar op het titelblad,⁵⁴⁹ toonde Burnet niet alleen aan zijn lezerspubliek de dreiging die de Protestanten boven het hoofd hing wanneer zij zich niet zouden verenigen, maar toont hij tevens aan de moderne historici dat hij zijn eigen politieke omgeving vervatte in een taciteïsch interpretatiemodel, zoals hij in zijn politieke testament al aangaf. Ontleend aan Tacitus' *De vita et*

⁵⁴⁷ Harris, “Revolution”, 192-193.

⁵⁴⁸ Gilbert Burnet, *Verhoog Vande Droevige Uytwerkingen Vande Bitterheid, Dieder is tusschen de Protestanten van Engeland, en de Nootsakelijkheid daar sy in zijn, om malkanderen onderlinge Lief te hebben en te manteneren, om de Dessenin van haar gemeene Vyand te beter te komen tegen gaan* (1687) 1. KB Knuttel, nr 12592.

⁵⁴⁹ Gilbert Burnet, *The Ill Effects of Animosities Among Protestants in England Detected* (Londen 1688) 1. Union Theological Seminary (New York, N. Y.) Library, EEBO Wing/B5802.

moribus iulii Agricola, vermeldde Burnet namelijk aan de verschillende Protestantse denominaties dat de voorgaande katholisering weleens zou kunnen lukken “*dum pugnant singuli, universi vincuntur*”.⁵⁵⁰

Deze gevaren waren geweken tijdens de inauguratiepreek van 1689. Toch kon Burnet het niet nalaten ook naar de confessionele keuze van James en zijn broer, over wie de hardnekkige geruchten dat deze op zijn sterfbed het katholicisme had beleden niet wilden verstommen, te refereren, en te vergelijken met het gedrag van de Romeinse dictators. Niet alleen het openlijke katholicisme van James had een gevaar gevormd, maar met name het heimelijke katholicisme van Charles II toonde hoe lang de Engelse samenleving reeds onder katholieke dreiging had geleefd:

“...die geene dewelcke gehoort sal hebben 't geene den Coning seyde en deede, wanneer hy syn dood sag naderen, en als 'er geen hoope meer voor hem was, om weder op het Theater vande Wereld te verschijnen: of die geene die gesien of gelesen sal hebben de twee Papieren die hy in sijn Cabinet naar liet, dewelke daar naar door den tegenwoordigen Coning openbaar gemaakt, en voor autentijke verklaart zijn, die geene, seg ik, die die dingen sal weten, en kan niet twijffelen dat den overleden Coning een papist was.”⁵⁵¹

Charles had zijn ware religie zijn leven lang verborgen, en pas onthuld op het moment dat de sacramenten toegediend moesten worden. Het was voor Burnet duidelijk dat zich in Engeland eenzelfde geschiedenis had afgespeeld als onder de Romeinse dictators. Uiteindelijk werd het geloof van de Charles dictator ontmaskerd, omdat:

“As many as make a pretence of their Religion, do with it, as they do wear Masks, which rather hide than disguise them; for none take the Vizar for the true Face, though it covers it: They use Religion for the hiding some secret deformities;(sic) but the Mask is so course, that though all Man cannot see what is under it, yet they plainly discern that it is but a Mask. Hypocrisie, as all other things that we wear, is capable of new Fashions, and of different Modes; and the Skill of those who use it, is to find out that which is most likely to take, and to suit it with the present occasion.”⁵⁵²

Uit deze passages blijkt dat Burnet niet alleen Willems nieuwe bestuur legitimeerde door de wandaden te schetsen van de gebroeders Stuart, maar hierin tevens een perceptie hanteerde die werd geleverd door de werken van Tacitus. De taciteïsche formuleringen in zijn inauguratiepreek, zouden wederom terugkomen in zijn autobiografie, die postuum werd gepubliceerd in 1724. Hierin vermeld Burnet over Charles II:

“...He had so ill an opinion of mankind, that he thought the great art of living and governing was, to manage all the things and all persons with a depth of craft and dissimulation. And in that few men in the world could put on the appearances of sincerity better than he could: under which so much artifice was usually hid, that in conclusion he could decieve none, for all were become mistrustful of him.”⁵⁵³

⁵⁵⁰ Tacitus, *De vita et moribus iulii Agricola* I.12. Zie: <http://sacred-texts.com/cla/tc/ag01010.htm> (15-07-2011).

⁵⁵¹ Burnet, “Vertoog Vande Droevige Uytwerkingen Vande Bitterheid”, 1.

⁵⁵² Gilbert Burnet, “A sermon Preached at the coronation of William III”, 17-18.

⁵⁵³ Gilbert Burnet, *Bishop Burnet's history of his own time: with the suppressed passages of the first volume, and notes by the earls of Dartmouth and Harwicke, and speaker Onslow, hitherto unpublished. To which are added tje cursory remarks of Swift, and other observations*. 6 volumes, vol. 2 (Oxford Clarendon Press, 1823) 466-467.

Burnet uitte hiermee zware kritiek op het gedrag, het bestuur en de persoon van Charles II. Charles was volgens Burnet spilziek, lui, niet vergevingsgezind en aan het einde van zijn leven ronduit hardvochtig. Burnet vergelijkt Charles dan ook met één van de hoofdrolspelers bij zijn favoriete schrijver:

*“His person and temper, his vices as well as his fortunes, resemble the character that we have given us of Tiberius so much, that it were easy to draw the parallel between them. Tiberius’s banishment. And his coming afterward to reign, makes the comparison in that respect come pretty near. His hating of busines, and his love of pleasures; his raising of favorites, and trusting them entirely; and his pulling them down, and hating them excessively; his art of covering deep designs, particularly of revenge, with an appearance of softness, brings them so near a likeness, that I did not wonder much to observe the resemblance of their face and the person.”*⁵⁵⁴

Burnet formuleert zijn relaas opvallend cynisch, en soms valt er een bescheiden spoor zwartgallige humor in zijn betoog te bespeuren. En hoewel Tacitus niet bij naam wordt genoemd in de zes boeken van de biografie, is er over de invloed van de Romeinse historicus in Burnets schrijven verder weinig betoog vereist. De krachtige formuleringen, en de nadruk op de politieke overwegingen die achter de waarneembare realiteit schuilgaan zijn voldoende onthullend, zeker wanneer in acht genomen wordt in welke mate Burnet Tacitus waardeerde als duidend voor zijn persoonlijke leven. En evenals Tacitus in zijn *Annales* de lezer op voorhand verwittigde van zijn onpartijdigheid,⁵⁵⁵ verzekerde Burnet de lezer van zijn objectiviteit:

“I have given the characters of men very impartially and copiously; for nothing guides one’s judgement more truly in a relation of matters of fact, than the knowing the tempers and principles of the chief actors”.⁵⁵⁶

De publicatie van Burnets *History* in 1724 viel samen met de opnieuw opgeleefde interesse in Tacitus in de achttiende eeuw, waarin *“Tacitus flourished as never before”*.⁵⁵⁷ Er kan dus met recht getwijfeld worden aan de opmerking van Boogman waarin hij stelt dat na 1660 het denken in de machiavellistische traditie in Engeland niet meer voorkomt. Te meer, de vraag zou gesteld kunnen worden of de heropleving van het Tacitisme vanaf 1687 niet gezien kan worden als het einde aan een periode van de afwezigheid van de politieke en filosofische relevantie van het Tacitisme onder Charles II.

Burnets’ oproep uit 1687 aan de *Church of England* en de protestantse dissidente groeperingen was kenmerkend voor zijn houding naar andersdenkenden. Als prediker bezigde Burnet een opvallende flexibiliteit, wat niet alleen in zijn eigen geloofsopvattingen tot uiting kwam, maar tevens in zijn houding naar de aanhangers van andere confessies. Hoewel hij zoals iedere protestant aan het einde van de zeventiende eeuw fel gekant was tegen de Kerk van Rome, beschouwde hij individuele katholieken niet zelden als beter te verdragen dan hun

⁵⁵⁴ Burnet, “Bishop Burnet’s history of his own time”, 468.

⁵⁵⁵ Tacitus, *Annales* 1.1.3. “Hence my plan is the transmission of a mere few things about Augustus and of his final period, then of Tiberius’ principate and the remainder -without anger and partiality, any reasons for which I keep at a distance”. Woodman, 1.

⁵⁵⁶ Gilbert Burnet, *Bishop Burnet’s history of his own time: with the suppressed passages of the first volume, and notes by the earls of Dartmouth and Harwicke, and speaker Onslow, hitherto unpublished. To which are added the cursory remarks of Swift, and other observations*. 6 volumes, vol. 1 (Oxford Clarendon Press, 1823) 5.

⁵⁵⁷ Burke, “Tacitism”, 169.

geloof.⁵⁵⁸ Hij stelde zich tolerant op tegenover dissidenten, en bepleitte een Engelse kerk waarin de verschillende interpretaties van de doctrines naast elkaar konden leven op grond van enkele gemeenschappelijke kernwaarden.⁵⁵⁹ Een dergelijke flexibiliteit zou Burnet goed van pas komen in de pennenstrijd met de Jacobitische oppositie. Al zeer snel na Willems aankomst maakten de koningsgezinde Jacobieten de historische vergelijking tussen de persoon die de macht eerder in die eeuw had afgenomen van de Stuarts, Oliver Cromwell. Spoedig verschenen de eerste vergelijkingen tussen Cromwell en Willem in de pamfletten.⁵⁶⁰ De historische analogie die werd gemaakt tussen Willem en Cromwell, leidde al snel tot de herpublicatie van pamfletten uit de periode van de *Commonwealth*. Zo werd Edward Sexby's *Killing no Murder* door de Jacobieten in 1689 opnieuw gepubliceerd,⁵⁶¹ waarmee de tekst die was geschreven als een bewijsvoering waarom Cromwell een tiran was niet alleen door Willems oppositie in de politieke omgeving van 1689 werd geplaatst, maar tevens de citaten van Tacitus uit het pamflet opnieuw in het Engelse discours terecht kwamen. De tekst uit 1649 sloot vanuit het perspectief van de Jacobitische naadloos aan op de politieke situatie van 1689:

“Almost all Tyrants have been first Captains and Generals for the People, under pretences of vindicating or defending their Liberties. Ut imperium evertant Libertatem preferunt; cum perverterunt, ipsam aggreduuntur; says Tacitus to subvert the present Government, they pretend Liberty for the People, when the Government is down, they then invade that Liberty themselves.”⁵⁶²

Hetzelfde gebeurde met Antony Aschams *Of the confusions and revolutions of governments* uit 1649,⁵⁶³ waarvan de inhoud in 1689 opnieuw werd gepubliceerd onder de titel *A seasonable discourse*.⁵⁶⁴ Door middel van de pamfletten die waren gedrukt in de tijd dat Tacitus nog betekenis verleende aan de ernstig verdeelde samenleving, gaven de citaten uit deze pamfletten een extra impuls aan het taciteïsch denken dat aan een wederopleving bezig was in een omgeving van nieuwe politieke verdeeldheid.

5.7. Besluit

Uit het bovenstaande betoog blijkt hoe het Tacitisme, wat in Engeland en de Republiek in de eerste helft van de zeventiende eeuw een politieke instructie en een interpretatiemodel voor de politieke en maatschappelijke realiteit bood, in de Republiek de directe actualiteit kwijtraakte als gevolg van de veralgemenisering van de *Reason of State*-filosofie, waarmee het taciteïsche cynisme de politieke zingeving verloor door de economische voorspoed die juist het gevolg was van de *Reason of State*-filosofie. In Engeland nam na de *Restoration* onder de regeerperiode van Charles II de interesse voor het Tacitisme af als gevolg van de uniformiteit in de acceptatie van een absolutistisch staatsgezag, wat ontstond door de herinnering aan het teleurstellende republikeinse experiment, en hierop aansluitend in leven werd gehouden door een zorgvuldig gecultiveerd besef van nationale

⁵⁵⁸ Hughes, “Communication. The missing ‘last words’ of Gilbert Burnet in July 1678”, 222.

⁵⁵⁹ T. Claydon, “Latitudinarianism and apocalyptic history in the worldview of Gilbert Burnet, 1643-1715”, in: *The historical Journal* 51, nr. 3 (2008) 579.

⁵⁶⁰ Zie bijvoorbeeld: Anon., *The weasel uncas'd, or The in and outside of a priest drawn to the life* (Londen 1692) National Library of Scotland, EEBO Wing (2nd ed.)/W1191B.

⁵⁶¹ Edward Sexby, *Killing, no murder: Briefly Discourst in Three questions* (Londen 1689). British Library, EEBO Wing/K474.

⁵⁶² Sexby, “Killing no Murder”, 9.

⁵⁶³ M. Goldie, “The Revolution of 1689 and the structure of political argument”, 522-523.

⁵⁶⁴ Anthony Ascham, *A seasonable discourse, wherein is examined what is lawful during the confusions and revolutions of government* (Londen. Richard Janeway, 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/A3924

rouw en zonde over de executie van Charles I. Waar in de Republiek de economische voorspoed het Tacitisme in de tweede helft van de zeventiende eeuw achterhaald maakte, leefde het Tacitisme in Engeland daarentegen weer op onder James II, toen deze in zijn pogingen om Engeland te moderniseren door tolerantie in te voeren voor de groeperingen buiten de *Church of England* zijn hand overspeelde in het gebruik van zijn prerogatieve macht. Het was dus door het toedoen van James II dat het Tacitisme wederom uit de luwte tevoorschijn kwam waarin het onder Charles II had gescholen. De gecompliceerde politieke verhoudingen na de troonsbestijging van Willem III in Engeland, waarin de koningsgezinden in een hevige en langdurige oppositie wisten te volharden, brachten het Tacitisme na 1689 weer geheel in de belangstelling als politiek en filosofisch interpretatiemodel voor een complexe politieke realiteit. Het was Gilbert Burnet die in zijn positie als Willems meest productieve propagandist een grote impuls gaf aan de reeds voorzichtig begonnen heropleving van de interesse in Tacitus. Als gevolg van het grote bereik wat de gedrukte versie van Willems inauguratiepreek had, en door de prominente plaats die Burnet in de preek aan Tacitus had verleend, raakte de Romeinse historicus bekend onder een groot publiek. De grote populariteit van de *secret history* die na 1688 ontstond, zal niet zijn veroorzaakt door Burnet, maar de opkomst van dit genre valt samen met de opleving van de interesse in Tacitus, wat veelzeggend is over de publieke visie op de actuele politieke verhoudingen in Engeland in de late zeventiende eeuw. De hernieuwde interesse in Tacitus, en het gebruik van de taciteïsche bronteksten in de propaganda, wordt verklaard door de armoede aan legitieme argumenten voor Willems invasie. De sturing door de Goddelijke voorzienigheid was wellicht in de chaos na de invasie van 1688 een propagandistisch lapmiddel, maar de retoriek bleek op de langere termijn flinterdun, niet in de laatste plaats omdat ook de tegenpartij ongehinderd aanspraak kon maken op de Goddelijke steun. Het propagandanetwerk van Willem moest daarom op zoek naar andere argumenten om de inval en de machtswisseling tussen Willem en James II te valideren. In Tacitus vond Burnet een bruikbare spiegeling van de Engelse politieke omstandigheden van 1688-1689.

Burnet is niet zonder meer te plaatsten in een genealogie van *Reason of State*-denkers of taciteïsche schrijvers. Zoals gebleken is, haalde hij zijn inspiratie uit de bronteksten van Tacitus, maar is het evenwel zeer waarschijnlijk dat hij de *Politica* van Justus Lipsius heeft gelezen. Tacitus verleende zingeving aan zijn persoonlijke leven, en de cynische stijl van de Romeinse historicus werd door Burnet dermate achtenswaardig bevonden dat hij deze overnam in zijn eigen *magnum opus*. Maar ook in Burnets publieke optreden is het Tacitisme als politieke instructie waar te nemen. De selectieve omgang met argumenten, en de inpassing van zijn eerder gepubliceerde werk in de omstandigheden die daar op dat moment om vroegen, tonen dat Burnet er geen moeite mee had voorbij te gaan aan de gevestigde moraliteit over waarheid en authenticiteit. Maar dat was welhaast een noodzakelijke voorwaarde in de onderneming waaraan hij deelnam; de vestiging van het nieuwe bestuur vereiste een alternatieve interpretatie van staatsrechtelijke en juridische waarheden, en het is nu juist de rol van de propagandist om in dergelijke omstandigheden de politieke realiteit om te buigen naar een maatschappelijk acceptabele constructie.

Verder onderzoek zal moeten uitwijzen of Burnet zich voornamelijk heeft laten leiden door Tacitus zelf, of dat hij zich ook heeft laten leiden door de Lipsiaanse bewerking van het taciteïsche gedachtengoed. Maar deze vraag boet aan relevantie in wanneer wordt bedacht hoe het Tacitisme in de achttiende eeuw onder een breed publiek bekendheid genoot; de verwijzingen naar Tacitus in een relatief laagdrempelig medium als het pamflet getuigen daarvan. Daarnaast kan er aan het einde van de zeventiende eeuw niet meer gesproken worden van een beperkt aantal centra van aandacht voor Tacitus, zoals aan het begin van de zeventiende eeuw nog wel het geval

was onder de Europese politieke elite. De *Reason of State*-traditie was een aanval geweest op de gevestigde Christelijk-Ciceroniaanse moraal, en had in zijn uniciteit veel weerstand opgeroepen. Aan het einde van de zeventiende eeuw had wat er nog van deze moraal restte reeds te kampen gehad met andere aanvallen op haar fundamenten. De moralisten wonden zich aan het einde van de zeventiende eeuw meer op over Spinoza dan over Machiavelli of Lipsius. Het is goed voorstelbaar hoe de aanval op en de onthulling van de vorstelijke en politieke mores in het niet viel bij de frontale aanval van Spinoza op het gevestigde denken over God en het universum. De opleving van het Tacitisme, het gebruik ervan door Burnet en de expliciete publieke verwijzingen naar zijn inspirator moeten dan ook in het licht van deze omstandigheden bekeken worden. In de omstandigheden van de dreiging die aan het einde van de zeventiende eeuw uitgingen voor de Europese machtsbalans, het Europese wereldbeeld en de metafysica in het algemeen, werd Tacitus eerder als een gids in gecompliceerde politieke situatie gezien dan als een bedreiging voor bestaande de bestaande orde.

Conclusie

Op twaalf juli jongstleden kwam het in het Ierse Belfast wederom tot een confrontatie tussen de katholieke inwoners van de stad en de lokale ordetroepen, die als opdracht hadden om de protestantse deelnemers aan de jaarlijkse Oranjemarsen te beschermen tegen gewelddadige uitbarstingen en volkswoede. In Ierland heeft de herinnering aan Willem III zijn zware lading dus nooit verloren. In andere delen van Engeland is de creatie van de vorst die als stadhouder uit de Republiek met een invasiemacht een preventieve aanval uitvoerde op Engeland, succesvoller verlopen. In de Engelse historische beleving wordt de positie van de koning die liefkozend *King Billie* wordt genoemd, als onbetwist ervaren, en wordt zijn heerschappij gezien als een vanzelfsprekende opvolging in de bloedlijn der Stuarts. In Brixham herinnert een standbeeld van Willem, grootmoedig starend over de baai waar zijn vloot in 1688 aanmerde, aan een bloedeloze revolutie die Engeland de moderne tijd inleidde. Althans, zo wordt Willem herdacht. Er kan dus gesteld worden dat de propagandisten rondom Willem succesvol zijn geweest in het creëren van het beeld van Willem als rechtmatige troonopvolger.

In deze scriptie is getracht om een weergave te geven van de moeilijkheden die Willems propagandisten en zijn Engelse politieke medestanders ondervonden in de creatie van hun vorst. Tevens is getracht om enkele foutieve veronderstellingen die in het historische debat volharden als het gevolg van een langdurige particularistische interpretatie te nuanceren. Deze nuanceringen willen een bijdrage leveren aan het wetenschappelijk debat wat recentelijk een nieuwe impuls heeft gekregen door de methodologische wending van historici als Harris en Pincus, door de bredere focus te betrekken op het revolutionaire discours, en daarmee de herkomst aan te tonen van de concepten die de mentale en politieke *habitus* vormden van de vele actoren die een rol speelden in de machtswisseling tussen James en Willem. Er is in de opzet van deze scriptie een bewuste keuze gemaakt voor een thematische historische intersectie van de chronologie. De veronderstelling hierbij was dat op deze wijze de herkomst, de intellectuele ontwikkeling, en de uiteindelijke toepassing van de axioma's uit het revolutionaire discours van de jaren rondom de *Glorious Revolution* beter tot hun recht zouden komen dan wanneer de chronologie gevolgd zou worden in de gezamenlijke ontwikkeling van de verschillende thema's.

Het revolutionaire discours werd uit nood geboren, omdat deze richting moest geven aan het politieke handelen in de legitimering van de gevonden oplossing waarin zowel de liberale *Whigs* als de koningsgezinde *Tories* zichzelf konden herkennen: de gedeelde soevereiniteit van Willem en Maria. Deze legitimering kon niet worden geleverd door de bibliotheken die de jurisprudentie omvatten van de Engelse *common law*, en niet door de staatsrechtelijke precedentes in het Engelse verleden. Het enige voorbeeld wat aan de politieke situatie van 1688 deed herinneren, de afzetting van Charles I, moest voorzichtig omzeild worden om de oppositie geen kruit tot schieten te verschaffen. Ter legitimering van Willems troonsbestijging moesten Willems propagandisten, juristen en politici daarom hun blikveld verleggen naar concepten die lagen besloten in de politieke debatten uit het Engelse verleden, waarbij niet werd geschuwd de argumenten uit hun oorspronkelijke context te halen, en in te zetten in een nieuwe politieke omgeving. Maar ook werd de blik verlegd naar andere zijde van de Noordzee. Zorgvuldig de Jacobitische historische analogieën ontwijkend, werd er in het continentale recht gezocht naar oplossingen voor de politieke impasse van 1688-1689. In de Republiek ging deze Engelse staatsrechtelijke crisis ondertussen aan het publiek voorbij, want hier werd God gedankt voor de redding van het Europese protestantisme. De inzet van de jacht op Jacobitische literatuur, en het succes daarvan wat in de bijlage bij deze scriptie blijkt uit de afwezigheid van Jacobitische geluiden, bestendigden dit beeld in de Republiek.

Daarmee kan een antwoord worden geformuleerd op de eerste deelvraag die in de inleiding van deze scriptie is gepresenteerd. Zoals onder anderen Bergin en Wieldraaijer reeds eerder hadden geconcludeerd, werd in de Republiek de machtswisseling tussen James en Willem voornamelijk beleefd binnen het interpretatieve kader dat het Europese protestantisme voorschreef. Met de afwending van de acute dreiging van een mogelijke herhaling van een katholiek titanenverbond tussen Engeland en Frankrijk was zowel de Republiek, als de gehele Europese protestantse gemeenschap van een gewisse ondergang gered. Niet alleen werd deze redding aan Willem toegeschreven, maar meer nog aan de Goddelijke voorzienigheid die de aardse zaken bestuurde. De proclamaties van de Staten Generaal, maar ook de circulerende publicaties als *A Letter to a Friend* toonden echter de ware overwegingen van de invasie, die geopolitiek en economisch-strategisch van aard waren, en erop gericht om de dreigende verschuivingen in de Europese machtsbalans te voorkomen. De publieke reacties op Willems invasie werden echter in een hoofdzakelijk religieuze beleving vervat, en er was de Staten Generaal veel aan gelegen dit zo te laten. Hoewel er weinig publicaties actief onderdrukt zijn in 1688 en 1689, was er toch sprake van een mate van sturing van de publieke opinie die 'totaalpropaganda' genoemd kan worden. De bevolking van de Republiek had reeds jaren van historische conditionering achter de rug die aan het eind van 1688 een apotheose beleefde, en waarin alle wijzen van propaganda die in het methodologische kader bij deze scriptie besproken zijn aan bod kwamen. De witte propaganda van de stichtelijke dichterskring rondom Willem vormde de poëtische pendant van de zwarte propaganda waarin Louis XIV werd afgeschilderd als een persoonlijke vriend van de sultan van het Turkse Rijk. De fictieve briefwisseling tussen Edward Petre en Francois d'Aix de la Chaise vallen eveneens in deze categorie. Maar ook de verboden op publicaties -hoewel sporadisch- en de afroeping van publieke dank- en gebedsdagen kunnen worden gezien als een onderdeel van de totaalpropaganda in de Republiek, waarin geen mogelijkheid onbenut werd gelaten om het gewenste maatschappelijke discours tot stand te brengen: de sturende werking van de Goddelijke voorzienigheid.

De machtsovername van Willem III werd in de Republiek dus overwegend religieus gepercipieerd, waarvan in hoofdstuk 2 bleek dat dit wezenlijk verschilde met de Engelse perceptie op de machtsovername. Er moeten in de identificatie van de argumenten uit zowel de Engelse publieke discussie als de discussie in de Republiek, of deze nu zijn gebaseerd op religieuze of seculiere veronderstellingen, een aantal noties in acht genomen worden die in het historisch onderzoek naar religieuze en politieke argumentatie van het grootste belang zijn. De eerste notie ligt in het gegeven dat er bij de onderzoeker in de bestudering van vroegmoderne bronnen een nadrukkelijk besef aanwezig dient te zijn van de wezenlijk andere rol van de religie in de sociale communicatie in de vroegmoderne tijd. Wanneer er in de vroegmoderne literatuur Bijbelse evocaties gebruikt werden door auteurs die niet aan een (staats)kerk verbonden waren, moet de onderzoeker zich bedenken dat het gebruik van Bijbelse terminologie welhaast een vanzelfsprekendheid was in een samenleving waarin de individuele geloofsbeleving niet als een liberale vrijheid verankerd is, en dit dus niet noodzakelijkerwijs een belijdenis of getuigenis in zich draagt. De Bijbelse allegorieën op contemporaine omstandigheden en personen kunnen, wanneer de kennis over de inhoud van de Bijbel zo breed onder de bevolking verspreid is als in de vroegmoderne periode het geval was, niet gezien worden als een religieus argument; de Bijbelse evocaties zijn dragers van boodschappen, gevat in beelden die algemeen bekend waren. Want wanneer een monotheïstische religie als het protestantisme wordt gedefinieerd als de toekenning van een absolute waarheidsaanspraak op de veronderstelling dat er een bovennatuurlijke entiteit bestaat die de materiële wereld in enige mate bestuurt, en het menselijk handelen door deze entiteit wordt gewogen met het oog op een voortzetting van het bewustzijn in een

leven na de dood, wordt duidelijk wat een 'religieus argument' omhelst. Religieuze argumenten zijn erop gericht het bestaan van God aan te tonen, of als afgeleide daarvan, zijn eerdere of aanstaande ingrijpen in de materiële wereld. Daarnaast zijn religieuze argumenten gericht op de morele beoordeling die na de dood wacht, met een impliciete aanmoediging die de kansen op het zieleheil in het hiernamaals verbeteren. De protestants-chiliasische retoriek die door Willems propagandameesters tentoon werd gespreid in de Republiek, kan daarmee gezien worden als religieuze argumenten; Gods ingrijpen in de wereldlijke politiek stond hierin immers centraal. In Engeland was deze retoriek echter niet succesvol, en werd er naarstig gezocht naar een andere wijze om de actuele realiteit ingang te doen vinden bij de bestaande publieke vooronderstellingen. Pincus heeft daarmee dus niet het gehele gelijk aan zijn kant wanneer hij stelt dat de religieuze argumentatie in Engeland tijdens de *Glorious Revolution* geen rol speelde; er is door Willems propagandisten wel degelijk getracht om een religieuze duiding te geven aan de gebeurtenissen van 1688, en getuige de grote aanvankelijke steun voor Willem, heeft dit ook kortstondig gewerkt. In het aanschijn van de gecompliceerde verhoudingen die ontstonden na de vlucht van James, en in de oplossingen die daarvoor gezocht moesten worden, bleek dit argument echter een kort leven beschoren. Al zeer spoedig nadat Willem zijn zinnen op de troon had gezet, waarin hij het spanningsveld tussen illegaliteit en legitimiteit diende op te heffen door nieuwe maar geloofwaardige juridische constructies te presenteren aan het Engelse volk, nam het maatschappelijk discours weer de staatsrechtelijk-juridische vorm aan die het had gehad tijdens de Engelse debatten over de afschaffingen van de *Test Acts*. Het argument over Gods sturende voorzienigheid was daarmee een propagandistische noodgreep, een politiek-filosofisch doekje voor het bloeden in afwachting van meer politiek relevante argumentatie.

Evenals in de vraagstelling in de inleiding, ligt het antwoord op de tweede deelvraag dan ook in het verlengde van het antwoord op de eerste deelvraag. Op het moment waarop de continentale juridische concepten in toenemende mate oplossingen boden voor de problemen waar de Engelse *common law* geen antwoord op had, werd de religieuze retoriek in de propaganda losgelaten. De mate waarin de religieuze propaganda reeds aan het begin van 1689 zijn relevantie had verloren, werd getoond in Burnets inauguratiepreek. Het retorische model op grond waarvan het Engelse publiek hoop diende te putten, was in enkele maanden veranderd van een model waarin Gods leidende hand de samenleving stuurde, tot een spiegeling aan de Romeinse Republiek waarin het bestuur van de dictators werd ingeruild voor een rechtvaardig bestuur. Hiermee sloot Burnet aan bij de taciteïsche vooronderstellingen die onder James II reeds aan een voorzichtige opleving waren begonnen, nadat deze onder Charles II door de collectieve Engelse schuldbeleving in slaap waren gesust. Burnets eigen interesse in Tacitus, die was veroorzaakt door de parallellen uit Tacitus' bronteksten tussen zijn persoonlijke belevenissen en Thrasea's ervaringen, kwam hem goed van pas, en heeft wellicht bijgedragen aan Burnets positie als Willems meest productieve en succesvolle propagandist. Vanuit zijn achtergrond als prediker was Burnet in staat geweest om tijdens de eerste dagen van de maatschappelijke chaos na Willems invasie de retoriek over Gods voorzienigheid overtuigend over te brengen. Maar toen deze retoriek aan waarde inboette, en door de gevonden staatsrechtelijke oplossingen uit het continentale recht hun actualiteit en relevantie verloren, wist hij op grond van zijn persoonlijke interesse in Tacitus een ontluikend, maar uit het verleden welbekend verklaringsmodel aan te wenden, en het Tacitisme in te zetten als een alternatief verklaringsmodel voor de Goddelijke interventie. Deze heropleving van de populariteit van het Tacitisme als filosofisch interpretatiemodel voor de contemporaine politieke omstandigheden werd, evenals de eerste periode van Tacitus' populariteit aan het eind van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, aangevuurd door publicaties die van het Europese vasteland

afkomstig waren. Of Burnets Tacitisme ook heeft bijgedragen aan de Europese wederopleving van het Tacitisme aan het begin van de achttiende eeuw wordt bij deze als suggestie voor verder onderzoek neergelegd.

Uit de preek die Burnet op 22 december hield in de Kapel van St. James, blijkt de poging van Willems propagandisten om de propaganda die in de Republiek zo succesvol was, te transplanteren naar de Engelse politieke en maatschappelijke ruimte. Maar omdat dergelijke argumentatie staat of valt bij de acceptatie van de vooronderstelling over de absolute waarheid die in de retoriek besloten lag, was deze retoriek in Engeland slechts een kort leven beschoren. De aanspraak op de absolute waarheidspretentie dat Gods voorzienigheid de wereldlijke politieke aangelegenheden bestuurde, botste namelijk met een andere absolute pretentie op de waarheid die voornamelijk onder de koningsgezinde *Tories* leefde, namelijk dat de Engelse vorst regeerde door Goddelijke sanctie, hoever de vorst ook van het ware geloof mocht afwijken. De onverenigbaarheid van deze twee religieuze cognitieve systemen noodzaakte Willems propagandisten dan ook om op zoek te gaan naar een verklaringmodel dat deze politiek-religieuze beschouwingsmodellen zou kunnen overstijgen. Het aanvankelijke ongemak van Willems propagandisten hierin wordt getoond door de zoektocht naar een bevredigend verklaringmodel van de meest invloedrijke propagandist in Willems kamp, Gilbert Burnet. De Goddelijke voorzienigheid loslatend, verliet hij zich op het taciteïsche verklaringmodel wat in de recente Engelse geschiedenis zo populair was geweest, maar flirtte eveneens met continentale modellen als de *conquest-theory*. Maar meer nog waren de debatten die gevoerd werden in de vergaderruimten van de *Convention* tekenend voor de wijze waarop de oplossingen van het staatsrechtelijke probleem met moeite bereikt werden. De Engelse jurisprudentie leverde geen werkzame mogelijkheden, integendeel, het Engelse staatsrechtelijke verleden werd door de Jacobitische tegenpartij gekapitaliseerd op argumenten en analogieën waarop de hardnekkige tegenpropaganda werd gestoeld. In de pogingen het staatsrechtelijke vacuüm op te vullen, werd de toevlucht gezocht tot het continentale Romeinse recht, wat uiteindelijk voor de eerste doorbraak in de patstelling zorgde: op grond van de Romeinsrechtelijke juridische constructie *abdicare filium* werd voorgesteld dat James uit eigen beweging de troon had verlaten, zoals een vader in het Romeins recht de mogelijkheid had afstand te doen van zijn zoon, en deze daarmee niet alleen ontferde, maar tevens zichzelf van iedere wettelijke zeggenschap onthief. De Engelse bevolking vertolkte in dit model de rol van de ontferde zoon, losgesneden van iedere juridische band met de vader. De beslissingsbevoegdheid van het Parlement als standenvergadering en volksvertegenwoordiging werd gelegitimeerd met een Ciceroniaans axioma wat een eeuw geleden was geïntroduceerd als een onderdeel van een radicale verzetstheorie, maar wat in het kielzog van de decreten van Theodosius en Ulpianus was uitgroeid tot een wezenlijk en populair onderdeel van het revolutionaire discours. En daarmee is tevens de derde deelvraag beantwoord, want gezien de bijdragen van het Romeinse recht aan de oplossingen voor de staatsrechtelijke problemen waarvoor de Engelse samenleving zich geplaatst zag, kan de *enemy-theory* iedere vorm van validiteit ontnomen worden. Hiermee is tevens de hoofdvraag bij deze scriptie van een antwoord voorzien, daar deze de deelvragen dekt; de argumentatie in het revolutionaire discours was in aangepaste vorm niet alleen afkomstig uit het eigen Engelse verleden, maar zeer zeker ook uit het continentale recht. Er werd hierbij bewust gezocht naar een seculiere onderbouwing van de gevonden oplossingen, omdat de religieuze politiek-filosofische modellen geen voedingsbodem vonden in Engeland. De politieke en juridische legitimering van de machtswisseling tussen James en Willem die in 1688 en daarna in de verder complicerende en verwarrende Europese omstandigheden een verklaarmodel vereisten, was geen Engelse particularistische, maar een pan-Europese aangelegenheid.

Literatuur

Primaire bronnen:

- Althusius, Johannes; *Politica. An abridged translation of Politics Methodically Set Forth and Illustrated with Sacred and Profane Examples*. Edited and translated, with an introduction by Frederick S. Carney (Indianapolis, 1995).
- Anon.; *An elegie and epitaph On that glorious Saint, and blessed Martyr, King Charles I. The best of Kings since Christ, but murther'd by the worst of men since the creation* (Londen 1662). British Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994)/E343; Thomason/E.1057[3].
- Anon.; *A Full Answer to the depositions; And to all other the Pretences and Whatsoever, Concerning the Birth of the Prince of Wales. The Intrigue thereof detected, with the way and manner of doing it* (Londen, Simon Burgis, 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/F2342.
- Anon.; *A letter From Father La Chaise, Confessor to the French King, To Father Peters, Confessor to the King of England. In which is Contained the project and design of that faction to Introduce the Prince of Wales* (Londen 1688). Harvard University Library, EEBO Wing/11465.
- Anon.; *A letter from Holland touching liberty of conscience* (Londen 1688). Union Theological Seminary Library, New York.EEBO Wing/W3223.
- Anon.; *A miracle of miracles: Wrought by the Blood of King Charles the First, Of happy Memory* (Londen 1649). British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/M2207; Thomason/E.563[2].
- Anon.; *A Parallel between O.P. and P.O.* (1694). Harvard University Library, EEBO Wing/P334A.
- Anon.; *Avis donné à son Altesse Royale Monseigneur le Prince d'Orange. Par un de ses plus fideles Serviteurs* (1689). KB Knuttel, nrs. 13242 en 13242a.
- Anon.; *Beweegreden en propositie tot soulaas der arme Franse vluchtelingen van de Gereformeerde Religie* (Amsterdam, 1688). KB Knuttel, nr, 13039.
- Anon.; *Brief, Geschreven van een Burger tot Londen, zynde een Quaker Van Religie, Aen sijn Vruud Mr. R.W.....Koopman tot Rotterdam* (1688). KB Knuttel, nr. 12917.
- Anon.; *Brief Van een Voorwerp, Goet Geus, Goet Prins, Goet Konings, Goet Paaps. Tot Welstant van't Vaderlandt* (1688). KB Knuttel, nr. 12926.
- Anon.; *Brief van pater la Chaise, Biegtvader van den koning van Vrankrijk; aan vader Peters, Biegtvader van de koning van Engeland;* (1688). KB Knuttel nr. 12968.
- Anon.; *Consideratien rakende de consumptie der Fransse brandewynen die voor dato van het verbod in dese landen sijn ingebragt* (1688).
- Anon.; *De Goddelooze Rol der zo genaamde Eerwaarde Paters Jesuieten, Gespeelt op Het Schouw-Toneel van de Wereld* (1688). KB Knuttel, nr 12662.
- Anon.; *De Jesuyten Test* (1688). KB Knuttel, nr. 12950.
- Anon.; *Den Engelsens Bokkum, Gebraden op een France Rooster; En bestookt met Helsch Vyur, door Pater la Chaise en vader Peters; waar bij is gevoegd een nauwkeurige afbeeldinge of beschrijvinge van Louis de veertiende, Koning van Vrankrijk, en Jacobus de tweede, Koning van Engeland* (1688). KB Knuttel, nr. 12665.
- Anon.; *Een brief uyt Holland aangaande de vryheyd van conscientie* (1688). KB Knuttel nr. 12927.

- Anon.; *Engelants Lang voorzeyde en tegenwoordig overkoomende quaal, Waar naar zy niet hebben willen luysteren door goede Raadgeving van hare Bloetverwanten, om detse haar zelve soo dierbaer hadden Verbonden met den konink van Vrankrijk, Door het beleyt van Pater Peters, en Pater de la Chaise* (1688). KB Knuttel nr. 12998.
- Anon.; *Engelsche Protestantse Vreugde, vervattende sekere Rede-kavelingen tusschen een Nederlander en Engelsman, over ende ter saecke vande Abolitie van den Text ende de Wetten van Engelandt* (1688). KB Knuttel, nr. 12940.
- Anon.; *Flectimur sed non frangimur. De seeven Bisschoppen van Engeland door den Koning Jacobus den II in den Tour geset den 8/18 en gerelaxeert den 15/25 Juni 1688* (1688). KB Knuttel, nr. 12750a.
- Anon.; *Gebedt, Gedaen op Woensdag, sijnde den 27 October 1688, door de Portugiese Joden in hare Kerck, ofte Sinagoge, binnen Amsterdam* (1688). KB Knuttel, nr 12784a.
- Anon.; *Het Eenigste Middel om de Test en Penale Wetten Van Engeland af te schaffen en te vernietigen* (1688). KB Knuttel, nr. 12938.
- Anon.; *Hollants, Engelants En aller Protestanten aenstaende Wee, en uiterste Rampspoeden, Indien het Christelyck en noodsakelyck voornemen, tot verlossing der Engelse Protestanten, niet in 't werck gestelt en volbracht wort* (Hellevoetsluis, 1688). KB Knuttel, nr. 13023.
- Anon.; *Klagten Des Turksen Keysers Sultan Mahomet, Gedaan aan Louis de XIV. Van die Naam, Koning van Vrankrijk, als sijn goede Vriend. Tot een trouwhertige Waarschouwinge voor sijn Val en aanstaende Ondergang* (Brussel, 1688). KB Knuttel, nr. 12735.
- Anon.; *Les malheurs preparez a l'Angleterre par l'usurpation de Prince d'Orange* (1689). KB Knuttel, nr. 13257a.
- Anon.; *Oprecht Verhaal van de Wreedtheden, ghepleeght door de Fransche Dragonders, in het stooren van een Vergaderinge van de Gereformeerde Religie Van Cevennes, Nimes ende Montpeillers* (1686). KB Knuttel, nr. 12458.
- Anon.; *Redenen van Afscheyt Van sijn Hoogheyd den Heere Prince van Orange, Gedaen ter Vergaderinge van de Ed. Groot-Mogende Heeren Staten van Hollandt ende West-Vriesland. Op Dinsdagh den 26. October 1688* (Den Haag, Meyndert Uytwerff, 1688). KB Knuttel, nr. 12783.
- Anon.; *Resolutie Inhoudende de redenen, die haer Hoogh Mogende Hebben bewogen om Syne Hoogheydt, In Persoon naer Engelandt overgaende, met Schapen ende Militie te assisteren. In dato den 28 October 1688* (Den Haag, Jacobus Scheltus, 1688). KB Knuttel nr. 12785.
- Anon.; *The Prince of Orange his Declaration: shewing the reasons why he invades England. With a short preface, and some modest remarks on it* (Londen 1688). KB Knuttel, nr. 12773a.
- Anon.; *Seecker ende omstandigh verhael van het gepasseerde, zedert het overgaen van Syne Hoogheydt naer Engelandt. Van den 11 November tot den 23 dito* (Den Haag, Jacobus Scheltus, 1688). KB Knuttel, nr. 12798.
- Anon.; *The confessions of Richard Brandon. The hangman (upon his Death bed) concerning his beheading his late Majesty, Charles the First, King of Great Brittain* (Londen 1649). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/B4252.
- Anon., *The rebels looking-glasse: or, The traytors doome* (Londen 1649). British Library, EEBO STC (2nd ed.)/R604; Thomason/E.554[23].
- Anon.; *The royall legacies of Charles the first of that name, of Great Britaine, France, and Ireland, King and martyr* (Londen 1649). British Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994)/C2764; Thomason/E.557[1].

- Anon.; *The weasel uncas'd, or The in and outside of a priest drawn to the life* (Londen 1692). National Library of Scotland, EEBO Wing (2nd ed.)/W1191B.
- Anon.; *Tydinge uyt London, London den 17 July, 1685* (1685). KB Knuttel, nr. 12349.
- Anon.; *Verhael, Van 't geen ghepasseert is by de Executie van den ghewesen Hertog van Monmouth* (Den Haag, Nicolaes Wilt, 1685). KB Knuttel, nr. 12355.
- Ascham, Anthony; *A seasonable discourse, wherein is examined what is lawful during the confusions and revolutions of government* (Londen, Richard Janeway, 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/A3924.
- Ascham, Anthony; *Of the Confusions and Revolutions of Governments. Wherein is examined, How farre a man may lawfully conforme to the Powers and Commands of those who with various successes hold Kingdomes divided by Civill or Forraigne Warrs* (Londen, W. Wilson, 1649). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/A3922.
- Balen, van, Petrus; *Vreugde-reden op de Krooning-dag van hare majesteiten Willem en Maria* (Rotterdam, Reinier Leers, 1689). KB Knuttel, nr. 13280.
- Bent, James; *De bloedige vierschaar, of een volkomene history van het leven en bedryf van George Lord Jefferies* (Amsterdam, Aart Dirkz. Ossaan, 1689). KB Knuttel nrs. 13217, 13218.
- Bent, James; *The bloody assizes, or, A compleat history of the life of George Lord Jefferies, from his birth to this present time... to which is added Major Holmes's excellent speech, with the dying speeches and prayers of many other eminent Protestants* (Londen, R. Janeway; J. Dunton, 1689). Union Theological Seminary Library, New York, EEBO Wing/B1905.
- Bidloo, Govard; *Op het vertrek van Haar Koninglyke Hoogheid de Princesse van Oranje naar Engeland* (Den Haag, P. Hage, 1689). KB Knuttel, nr. 13268a.
- Bidloo, Govard; *'s Graavenhaage zegevierende, op den dag der krooning van haare majesteyten, Willem en Marie* (Den Haag, Meyndert Uytwerf, 1689). KB Knuttel, nr. 13278.
- Boyer, Pierre; *De gefalieerde koning, En de prins tegen dank. Of Een klaar en bondig bewys van de onweerdigheid van Jacobus de tweede, om den koninglijken thron te bekleden: 't onwedersprekelijke Erfregt van Mevrouw de Princesse van Oranjen, en het bedrog aangaande het supponeren van den sogenaamden jongen PRINS van WALIS* (Keulen, P. Marteau, 1688). KB Knuttel, nr. 12982.
- Britaine, de, William; *Human prudence, or The art by which a man may raise himself & fortune to grandeur* (Holborn, J. Rawlins, 1686). British Library, EEBO Wing(2nd. ed., 1994)/B480BB.
- Brown, R.; *The subjects sorrow: or, Lamentations upon the death of Britains Josiah, King Charles, Most unjustly and cruelly put to death by His own People* (Londen 1649). Folger Shakespeare Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/S6106B.
- Burnet, Gilbert; *An enquiry Into the Measures of Submission To the Supream Authority. And of the Grounds upon which it may be Lawful, or Necessary for Subjects to Defend their Religion, Lives and Liberties* (Londen, 1688). Harvard University Library, EEBO Wing/1326:13.
- Burnet, Gilbert; *A pastoral letter writ by the Right Reverend Father in God, Gilbert, Lord Bishop of Sarum, to the clergy of his diocess, concerning the oaths of allegiance and supremacy to K. William and Q. Mary* (Londen 1689). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/B5842.
- Burnet, Gilbert; *A sermon Preached at the coronation of William III. And Mary II. King and Queen of Engeland, France, and Ireland, defenders of the Faith; in the Abby-Church of Westminster., April 11. 1689* (Londen, J. Starkey; R. Chiswell, 1689). KB Knuttel, nr. 13194.

- Burnet, Gilbert; *A sermon Preached before the Aldermen of the city of London, at St. Lawrence-church, Jan 30. 1680/1, being the day of the Martyrdome of K. Charles I* (Londen 1681). Bodleian Library, EEBO Wing/B5875.
- Burnet, Gilbert; *A sermon preached in the Chappel of St. James's before His Highness the Prince of Orange, the 23d of December, 1688* (Londen, Richard Chiswell, 1688). Cambridge University Library, EEBO Wing/B5884.
- Burnet, Gilbert; *Bishop Burnet's history of his own time: with the suppressed passages of the first volume, and notes by the earls of Dartmouth and Harwicke, and speaker Onslow, hitherto unpublished. To which are added tje cursory remarks od swift, and other observations.* 6 volumes, vol. 1 (Oxford Clarendon Press, 1823).
- Burnet, Gilbert; *Bishop Burnet's history of his own time: with the suppressed passages of the first volume, and notes by the earls of Dartmouth and Harwicke, and speaker Onslow, hitherto unpublished. To which are added tje cursory remarks od swift, and other observations.* 6 volumes, vol. 2 (Oxford Clarendon Press, 1823).
- Burnet, Gilbert; *Bishop Burnet's history of his own time: with the suppressed passages of the first volume, and notes by the earls of Dartmouth and Harwicke, and speaker Onslow, hitherto unpublished. To which are added the cursory remarks of swift, and other observations.* 6 volumes, vol. 3 (Oxford Clarendon Press, 1823).
- Burnet, Gilbert; *Eenige Reflecties Op sijn Majesteyts Proclamatie, Van den 12 Februarii 1687 tot Vryheyd van Religie in Schotland, zijnde de voorsz. Proclamatie, tot meerder bewijs, daar by gevoegd* (1687). KB Knuttel, nr. 12579.
- Burnet, Gilbert; *Een ondersoek aangaande de maaten van onderwerpinge aan het opper-gesag. Als ook van de gronden waar op het geoorloofd, of nodig sou kunnen sijn voor Onderdanen, om haar Religie, Leven en Vryheden te defenderen* (1688). KB Knuttel, nr. 13020.
- Burnet, Gilbert; *Een predikatie, gepredikt in de capel van S^t. James, voor zijn hoogheid den prins van Orange.* (Amsterdam, Wed. Steven Swart, 1689). KB Knuttel, nr. 13154.
- Burnet, Gilbert; *The Ill Effects of Animosities Among Protestants in England Detected* (Londen 1688). Union Theological Seminary (New York, N. Y.) Library, EEBO Wing/B5802.
- Burnet, Gilbert; *The royal martyr, and the dutiful subject, in two sermons* (Londen 1675). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/B5869. Tevens: G. Burnet, *The royal martyr, and the dutiful subject, in two sermons* (Londen 1689) 2. British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/O323A.
- Burnet, Gilbert; *Vertoog Vande Droevige Uytwerkingen Vande Bitterheid, Dieder is tusschen de Protestanten van Engeland, en de Nootsakelijkheid daar sy in zijn, om malkanderen onderlinge Lief te hebben en te mainteneren, om de Desseinen van haar gemeene Vyand te beter te kunnen tegen gaan* (1687). KB Knuttel, nr 12592.
- Cicero, *De Legibus* 3.3.8. Zie <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/leg3.shtml> (15-07-2011).
- Cicero, *De Officiis* 2.42. Zie <http://www.thelatinlibrary.com/cicero/off2.shtml> (15-07-2011).
- Cornelius Publius Tacitus, *Annales* I.9.5. vertaling: A.J. Woodman (red.), *Tacitus, The Annals. Translated, with introduction and notes, by A.J. Woodman* (Indianapolis 2004).
- Cromwell, Oliver; *By the Lord Protector. A proclamation of the peace made between this Common-wealth, and that of the United Provinces of the Netherlands* (Londen 1654). British Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994)/C7159.

- Fagel, Caspar; *Declaratie van Syn Hoogheyt Wulhelm Hendrik, By der Gratie Gods, Prince van Orangien, &c. Behelsende de redenen die Hem bewegen over te gaan met de Wapenen in het Koninkrijk van Engellant over te gaen tot Bescherming van de Protestantse Religie, ende tot Herstellinge van de Wetten en Vryheden van Engellant, Schotlant en Yerlant* (Den Haag, Aernout Leers, 1688). KB Knuttel, nrs. 12774 t/m 12778.
- Fagel, Caspar; *The declaration of his highness William Henry, By the Grace of God Prince of Orange, &c. Of the Reasons inducing him to appear in Armes in the Kingdome of England, for Preserving the Protestant Religion, and for Restoring the Lawes and Liberties of England, Scotland and Ireland* (Den Haag, Arnold Leers, 1688). KB Knuttel, nr. 12773.
- Ferguson, Robert; *A representation of the threatenng dangers, impending over Protestants in Great Brittain, before the coming of His Highness, the Prince of Orange with an account of the arbitrary and popish ends, unto which the Declaration for liberty of conscience in England, and the Proclamation for a toleration in Scotland, were designed* (1689). KB Knuttel, nr. 13237a.
- Forde, Thomas; *Virtus Rediviva: or, a panegyrick On the late K. Charles the I. Second Monarch of Great Britain* (Londen 1660). British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/F1550A
- Fuller, William; *A Brief Discovery of the True Mother Of the Pretenden Prince of Wales Known by the Name of Mary Grey* (Londen 1696). Union Theological Seminary (New York, N. Y.) Library, EEBO Wing/F2479.
- Herle, Charles; *Wisdom's Tripos, or rather its inscription, detur sapienti. In three Treatises* (Londen, S. Gellibrand, 1670). Harvard University Library, EEBO Wing/H1563.
- Honyman, Andrew; 'A survey of the insolent and infamous libel, entituled, Naphtali &c. wherein several things falling in debate in these times are considered, and some doctrines in lex rex and the apolog. narration, called by this author martyrs, are brought to the touch-stone representing the dreadful aspect of Naphtali's principles upon the powers ordained by God, and detecting the horrid consequences in practice necessarily resulting from such principles, if owned and received by people' (Edinburgh 1968). William Andrews Clark Memorial Library, University of California, Los Angeles. EEBO Wing (2nd ed.)/H2603.
- Houssaye, de la, A.; *The modern courtier: or, the morals of Tacitus upon flattery Paraphras'd and illustrated with several useful observations, by the Sieur Amelot de la Houssaie. Newly done out of French* (Londen, H. Clark; J. Taylor, 1687). Lambeth Palace Library, EEBO Wing (2nd ed., 1994)/T105.
- Lipsius, Justus; *Over standvastigheid bij algemene rampspoed. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door P.H. Schrijvers* (Baarn 1983).
- Lloyd, D.; *Eikon basilike. The pourtraicture of His Sacred Majestie in his solitudes and sufferings* (Londen 1660). British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/L2640; Thomason/E.1922[2].
- Manningham, Thomas; *A solemn humiliation for the murder of K. Charles I* (1686). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/M509.
- Milton, John; *A seasonable Discourse, Wherin is Examined What is Lawful during the Confusions and Revolutions of Government; Especially in the Case of a King deserting his Kingdoms: And how far a man may lawfully conform to the Powers and Command of those, who with Various Successes hold Kingdoms* (Londen 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/A3924; Thomason /E.1965[8]; EarlyEnglish books tract supplement interim guide/E.1965[8].
- Oranje, van, Willem III; *By the King and Queen, A Proclamation* (Londen 1689). British Library, EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/W2529.
- Oudaen, Joachim; *Engelands vreugde-galm op het ontfangen van zijn koninklijke hRoogheyd, in Holland overklinkende* (Rotterdam, Barent Bos, 1688).

- Penn, William; *De groote en gemeene Objectie Tegen het affschaffen der Penale Wetten en Tests, In 't kort neergesteld en overwoogen* (1688). KB Knuttel, nr. 12913.
- Pluimer, Joan; *Gedichten, op en aan den Prinse van Oranj. (sic) tegenwoordig koning van Engeland* (Amsterdam, Albertus Magnus, 1689). KB Knuttel, nr. 13273.
- Publius Cornelius Tacitus, *De vita et moribus iulii Agricola* <http://sacred-texts.com/cla/tc/ag01010.htm> (15-07-2011).
- Rabus, Petrus; *Op de geboorteverjaardag van zijne majesteit Wilhelm, Door Gods genade, koning van Engeland, Schotland, Vrankrijk, en Ierland, Beschermer des Geloofs* (Rotterdam, Paul Boekenes, 1689). KB Knuttel, nr. 13289.
- Rabus, Petrus; *Verlost Britanje, door de komst van hare althans regerende majesteiten koning Wilhelm en koningin Maria* (Rotterdam, Isaak Naeranus, Paul Boekenes, 1689). KB Knuttel, nr. 13281.
- Renwick, James; *Vertoog van het quaad der toelating, vergunt door den koning van Engeland.* (1688). KB Knuttel, nr. 12902.
- Rutherford, S.; *Lex, rex, or The law and the prince* (Harrisonburg 1982).
- Sanderson, Robert; *Ten lectures on the obligation of humane conscience Read in the divinity school at Oxford, in the year, 1647. By that most learned and reverend father in God, Doctor Robert Sanderson, Bishop of Lincoln. &c. Translated by Robert Codrington, Master of Arts* (Londen, 1660). Folger Shakespeare Library EEBO Wing (CD-ROM, 1996)/S631.
- Sanscroft, William; *Eenige propositien door den aerts-bisschop van Cantelburgh,, en andere bisschoppen, gedaen aen sijn majesteit van Groot-Brittangien.* (Den Haag, Meyndert Uytwerf, 1688). KB Knuttel 12763, 12764.
- Sanscroft, William; *An account of the late proposals of the Archbishop of Canterbury with some other bishops to his Majesty, in a letter to M.B., Esq.* (Londen 1688). Henry E. Huntington Library and Art Gallery, EEBO Wing/N25.
- Scott, James; *Declaratie van Jacobus Hertog van Monmouth* (1685). KB Knuttel, nr. 12331.
- Sexby, Edward; *Killing, no murder: With some editions Briefly Discourst in Three questions, Fit for Publick View; To deter and prevent Single Persons, and councils, from Usurping Supreme Povver* (Londen 1657). British Library, EEBO Wing (2nd ed.)/T1311; Thomason/E.763[1].
- Sexby, Edward; *Killing, no murder: Briefly Discourst in Three questions* (Londen 1689). British Library, EEBO Wing/K474.
- Sherlock, William; *The case of resistance of the supreme powers stated and resolved according the doctrine of the holy scriptures* (1684). University of Illinois, EEBO Wing/s3267.
- Sidney, Algernon (pseud.); *A copy of a prophecy, sent to the late honourable Algernoon Sydney Esq; in the year 1666. from Montpeliers to B. Furlly of Rotterdam, and by him accidentally found among old papers* (Rotterdam, P. Boekenes, 1689).
- Sprat, Thomas; *A letter from the Bishop of Rochester, to the right honourable the Earl of Dorset and Middlesex, Lord-Chamberlain of His Majesties houshold concerning his sitting in the late ecclesiastical commission* (Londen, E. Jones, 1689). Union Theological Seminary Library, New York., EEBO Wing / S5033.
- Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt; *Uijtschrijvinge van den bidden ende dankdag over de komste tot den troon William den 3, tegenwoordig koningh van Groot Brittanje* (1689). KB Knuttel, nr. 13273a.

- Staten van Groningen; *Privilegien Voor de Franse en andere Gereformeerde Vluchtelingen. Extract Uyt het Resolutie-Boeck der Ed. Mog: Heeren Staten van Stadt Groningen ende Ommelanden* (1686). KB Knuttel, 12449.
- Steuart, James; *Jus populi vindicatum, or, The peoples right to defend themselves and their covenanted religion vindicated wherein the act of defence and vindication which was interprised anno 1666 is particularly justifie ... being a reply to the first part of Survey of Naphtaly &c.* (Londen 1669). Union Theological Seminary (New York, N. Y.) Library, EEBO Wing/S5536.
- Steuart, James; *Naphtali, or the wrestlings of the church of Scotland for the Kingdom of Christ, contained in a short Deduction thereof, from the beginning of the Reformation of Religion until the year 1667, together with the last speeches and testimonies of some who have died for the truth since the year 1660* (Edinburgh, 1667). Yale University Library, EEBO Wing/S5683.
- Steuart, James; *Salus populi suprema lex, or, The free thoughts of a well-wisher for a good settlement in a letter to a friend* (Edinburgh 1689). Henry E. Huntington Library and Art Gallery EEBO Wing/S516.
- Stevin, Simon; *Vita Politica. Het Burgherlick leven & anhangh. Gepresenteerd en toegelicht door Pim den Boer. Hertaald door Anneke C.G. Fleurkens* (Utrecht 2001).
- Stuart, James II; *By the King, a Proclamation. Given at the Court at White-Hall, the twelfth of february, 1687* (Edinburgh, Andrew Anderson, 1687). Harvard University Library, EEBO Wing/J250.
- Stuart, James II; *By the King, a proclamation Whereas the Prince of Orange and his adherents, who design forthwith t invade Our kingdoms, in order thereunto have contrived and framed several treasonable papers* (Londen, Charles Bill; Henry Hills; Thomas Newcomb, 1688). Guildhall Library, EEBO Wing (2nd ed.) J263.
- Stuart, James II; *His Majesties most gracious Declaration* (Londen, Henry Hills; Thomas Newcomb, 1688). British Library, EEBO Early English books tract supplement interim guide/T.100*[180].
- Stuart, James II; *Zijn majestyts genadige declaratie* (Amsterdam Wed. Steven Swart, 1688). KB Knuttel, nr. 12738.
- Vollenhove, Joannes; *De verlossinge van Groot-Brittanje door den doorlugstigsten en grootmagtigsten vorst Willem de III, door Gods genade Koning van Engeland, Schotland, Vrankrijk en Ierland, Beschermer des Geloofs, enz.,* (1689). KB Knuttel, nr. 13283.
- Vollenhove, Joannes; *Op et (sic) vertrek van Haar Koninklyke Hoogheid de prinsesse van Oranje naar Engeland* (Den Haag 1689). KB Knuttel, nr. 13268.
- Vollenhove, Joannes, *Ter uitvaart van den weledelen, gestrengen heer Caspar Fagel* (Den Haag, Gillis van Limburg, 1688). KB Knuttel, nr. 13047.
- Vries, T.D.; *Heyl en Zegen-VVensch aan den Doorluchtigsten Vorst Wilhelm Hendrik, Prince van Orangien &c, Tegenwoordig van voornemen uyt te voeren het grootste dessein des werelts* (Dordrecht, Symon Onder de Lande, 1689). KB Knuttel 13208a.
- Walker, James; *A true account of the siege of London-Derry by the Reverend Mr. George Walker* (Londen, E. Jones, 1689). Cambridge University Library, EEBO Wing/W353.

Secundaire literatuur:

- Allen, D.; "Reconciliation and retirement in the Restoration Scottish Church: the Neo-Stoicism of Robert Leighton", in: *Journal of ecclestatial history* 50, nr. 2 (1999) 251-278.
- Alphen, van, G.; *De Engelschen tegen de Hollanders in Engelland 1688-1689* (Assen 1936).
- Baldwin, G.; "Ascham, Anthony (bap. 1614, d. 1650)", *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University Press 2004 (15-07-2011).
- Baumann, E.D.; "Bidloo (Govard)", in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 8 (Leiden 1930)104-108.
- Beliën, H; Setten, van, G.J. (red.); *Geschiedschrijving in de twintigse eeuw. Discussie zonder eind* (Amsterdam 1991).
- Bergh, van den, G.C.J.J.; *Geleerd recht. Een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht* (Deventer 2007).
- Bergin, E.; "Defending the true faith: religious themes in Dutch pamphlets on England, 1688-1689", in: Onnekink, D.; *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham, Burlington 2009) 217-246.
- Berman, H.J.; *Law and revolution, II. The impact of the protestant reformations on the Western legal tradition* (Cambridge, Londen 2003).
- Black, J.; "Review: Steve Pincus, 1688: The first modern revolution", in: *American historical review* (april 2010) 486-488.
- Boogman, J.C.; "De raison d'état-politicus Johan de Witt", in: *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* nr. 90 (1975) 379-407.
- Boom, ten, H.; "Oudaen, Joachim", in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 4 (Leiden 1998) 355-357.
- Boscher, J.F.; "Huguenot merchants and the protestant international in the seventeenth century", in: *The William and Mary quarterly*, third series 52, nr. 1 (1995) 77-102.
- Bullard, R.; *The politics of disclosure, 1674-1725: secret history narratives* (Londen 2009).
- Burgess, G.; "Usurpation, obligation and obedience in the thought of the engagement controversy", in: *The historical journal* 29, nr. 3 (1986) 515-536.
- Burke, P.; "A survey of the popularity of ancient historians, 1450-1700", in: *History and Theory* 5, nr. 2 (1966) 135-152.
- Burke, P.; "Tacitism", in: Dorcy, T.A. (red.); *Studies in Latin literature and its influence: Tacitus* (Londen 1969).
- Cherry, G.L.; Legal and philosophical positions of the Jacobites, in: *The journal of moder history* 22, nr. 4 (1955) 309-321.
- Clark, G.; "The political foundations of modern economic growth : England 1540-1800", in: *The journal of interdisciplinary history* 26, nr. 4 (1996) 563-588.
- Claydon, T.; "Latitudinarianism and apocalyptic history in the worldview of Gilbert Burnet, 1643-1715", in: *The historical Journal* 51, nr. 3 (2008) 577-597.
- Claydon, T.; *William III and the Godly revolution* (Cambridge 1996) 64-71.
- Claydon, T.; "William III's Declaration of Reasons and the Glorious Revolution", in: *The historical journal* 39, nr. 1 (1996) 87-108.

- Coffey, J.; *Politics, Religion and the British Revolutions. The mind of Samuel Rutherford* (Cambridge 1997).
- Condren, C.; *Argument and Authority in early modern England. The presupposition of oaths and offices* (Cambridge 2006).
- Deursen, van, A.Th.; "Glorious Revolution in gereformeerde perspectief", in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* nr.1, 23 (1999) 1-12.
- Dzelzainis, M.; "Bacon's 'Of simulation and dissimulation'", in: Hattaway, H.; (red.), *A companion to English literature and culture* (Oxford 2000) 233-240.
- Firth, C.H.; "Ludlow, Edmund (1616/17-1692)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004; online edition, May 2006 (15-07-2011).
- Friedeburg, R. von; "From collective representation to the right to individual defence: James Steuart's *Ius populi vindicatum* and the use of Johannes Althusius' *Politica* in Restoration Scotland", in *History of European ideas* 24, nr. 1(1998) 19-42.
- Garin, E.; *History of Italian Philosophy* (Amsterdam, New York 2008).
- Glozier, M.; *The Huguenot soldiers of William of Orange and the Glorious Revolution of 1688* (Brightland, Portland 2002).
- Goldie, M.; "Edmund Bohun and *Ius Gentium* in the Revolution Debate, 1689-1693", in: *The historical journal* 20, nr. 3 (1977) 569-586.
- Goldie, M.; "The Revolution of 1689 and the structure of Political argument. An essay and annotated bibliography of pamphlets on the allegiance controversy", in: *Bulletin of Research in the Humanities* 83 (1980) 473-564.
- Greenberg, J.; "The Confessor's laws and the radical face of the Ancient Constitution", in: *The English historical review* 104, nr. 412 (1989) 611-637.
- Greig, M.; "Burnet, Gilbert (1643-1715)", *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University press, 2004; online edn., 2008. (15-07-2011).
- Groenhuis, G.; "De Glorious Revolution van 1688 herdacht", in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 105, nr. 3 (1990) 394-404.
- Güterbock, C.; *Bracton and his relation to the Roman law. A contribution to the history of the Roman law in the middle ages* (Philadelphia 1866).
- Haks, D.; "Propaganda from the pulpit?", in: Jongste, de, J.A.F.; Veenendaal, A.J.; *Anthony Heinsius and the Dutch Republic 1688-1720. Politics, war and finance* (Den Haag 2002).
- Haley, K.D.; "The Dutch, the invasion of England, and the alliance of 1689", in Schworer L.D.(ed.); *The revolution of 1688-1689. Changing perspectives* (Cambridge 1992) 21-34.
- Handley, S.; "Petre, Sir Edward, third baronet (1630-1699)", *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University Press 2004; online edn (07-06-2011).
- Harris, T.; *Restoration. Charles II and his kingdoms 1660-1685* (Londen 2005).
- Harris, T.; *Revolution. The great crisis of the British monarchy 1685-1720* (Londen 2006).
- Harris, T.; "The people, the law, and the constitution in Scotland and England, a comparative approach to the Glorious Revolution", in: *The journal of British studies* 38, nr. 1 (1999) 28-58.

- Hazeltine, H.D.; “Vacarius as a glossator and teacher”, in *Law quarterly review* 44, nr. 344 (1928) 344-352.
- Hertzler, J.R.; “Who Dubbed it “The Glorious Revolution?” ”, in: *Albion: A quarterly journal concerned with British studies* 19, nr. 4 (1987) 597-585.
- Hoftijzer, P.G.; “Religious and theological books in the Anglo-Dutch book trade at the time of the Glorious Revolution”, in: Berg, van den, J; Hoftijzer, P.G. (red.); *Church, change and revolution. The fourth Anglo- Dutch church history colloquium* (Leiden 1991).
- Horwitz, H.; “Historiographical perspectives. The 1690s revisited: Recent works on politics and political ideas in the reign of William III”, in: *Parliamentary History* 15, nr. 3 (1996) 361-377.
- Hughes, J.J.; “Communication. The missing ‘last words’ of Gilbert Burnet in July 1678”, in: *The historical journal* 20, nr. 1 (1977) 221-227.
- Ibbetson, D.J.; “Natural law and common law”, in: *Edinburgh law review* 5 (2001) 4-20.
- Israel, J.I.; *De Republiek 1477-1806* (Franeker 1996).
- Israel, J.I.; “General introduction”, in: Israel, J.I.; (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 1-43.
- Israel, J.I.; “The Dutch role in the Glorious Revolution”, in: Israel J.I.; (red.), *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 105-162.
- Israel, J.I.; Parker, J.; “Of providence and protestant winds”, in: Israel, J.I. (red.); *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 335-363.
- Jardine, L.; *Gedeelde weelde. Hoe de zeventiende-eeuwse cultuur van de Lage Landen Engeland veroverde en veranderde* (Amsterdam 2008).
- Jarman, N.; “The Orange arch: creating tradition in Ulster”, in *Folklore* 112, nr. 1 (2001) 1-22.
- Jones, J.R.; “James II’s revolution: royal policies, 1686-92”, in: Israel, J.I. (red.); *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 47-70.
- Jones, J.R.; “The revolution in context”, in: Jones, J.R.; *Liberty secured? Britain before and after 1688* (Stanford 1992) 1-52.
- Johnston, W.; “review: 1688: The first modern revolution, by Steve Pincus” in: *English Historical Review* 125, nr. 515 (2010) 994-997.
- Kay, R.S.; “William III and the legalist revolution”, in: *Connecticut law review* 32 (2000) 1645-1662.
- Knipscheer, F.S.; “Balén (Petrus van)”, in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 6 (Leiden 1924) 68-69.
- Knuttel, W.P.C.; *Verboden boeken in de republiek der Vereenigde Nederlanden. Beredeneerde catalogus* (Den Haag 1914).
- Knuttel, W.P.C.; *Catalogus van de pamfletten-vezameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 5 delen, *Deel II* (Den Haag 1895).
- Langbein, J.; “Trinity Hall and the relations of European and English law from the fourteenth to the twenty-first centuries”, in: *The Milestone Lectures. In celebration of 650 years of education and learning* (Cambridge 2001) 75-86.
- Lane Furdell, E.; ‘Welwood, James (1652-1727)’, *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004) online edn. 2008 (15-07-2011).

- Leerbeek, C.D.M.J.; “17e eeuwse oorlogspropaganda. Gebruik van pamfletten als propagandamiddel bij de expeditie van Willem III naar Engeland in 1688 (Deel één van twee)” in: *Mars et Historia. Nederlandse vereniging voor militaire historie* 39, nr. 4 (2005) 31-51.
- Leemans, I.; “Censuur als onmacht. De omstreken Nederlandse publieke ruimte 1660-1760”, in: Mathijsen, M. (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 45-58.
- LeSaffer, R.; *European Legal History. A cultural and political perspective* (Cambridge 2009).
- Levick, B.M.; “Abdication and Agrippa Postumus”, in: *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte* 21, nr. 4 (1972) 674-697.
- Levillain, C.E.; “William III’s military and political career in neo-Roman context, 1672-1702”, in: *The historical journal* 48, nr. 2 (2005) 321-350.
- Marion, van, O.; “Verboden in de Gouden Eeuw. Schrijvers, drukkers en hun strategieën”, in: Mathijsen, M. (red.), *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 31-44.
- Marshall, A.; “Sexby, Edward (c.1616-1658)”, *Oxford dictionary of national biography*, Oxford University Press 2004; online edn, Sept 2010 (15-07-2011).
- Mason, R.A.; “People power? George Buchanan on resistance and the common man”, in: Friedeburg, Von, R.; *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektiven der Forschung im deutsch-britischen Vergleich* (Berlijn 2001) 163-181.
- McJimsey, R.D.; “A country divided? English politics and the Nine Years War”, in: *A quarterly journal concerned with British studies* 23, nr. 1 (1991) 61-74.
- McLaren, A.; “Rethinking republicanism: Vindiciae contra tyrannos in context”, in: *The historical journal* 49, nr. 1 (2006) 23-52.
- Mellor, R.; “Tacitus, academic politics, and regicide in the reign of Charles I: the tragedy of Dr. Isaac Dorislaus”, in: *International journal of the classical tradition* 11, nr. 2 (2004) 153-193.
- Meijers, E.; Onnekink, D.; “Introduction: Redefining William III”, in: Meijers, E.; Onnekink, D. (red.); *Redefining William III: the impact of the king-stadholder in international context* (Michigan 2007) 1-13.
- Miller, J.; “The Glorious Revolution”: ‘contract’ and ‘abdication’ reconsidered”, in: *The historical journal* 25, nr. 3 (1982) 541-555.
- Moccia, L.; “English law attitudes to the ‘civil law’”, in: *The journal of legal history* 2, nr. 2 (1981) 157-168.
- Monod, P.; “Jacobitism and country principles in the reign of William III”, in: *The historical journal* 30, nr. 2 (1987) 289-310.
- Monod, P.; *Jacobitism and the English People, 1688-1788* (Cambridge, New York).
- Morgan, J.; “Sprat, Thomas (bap. 1636, d. 1713)”, *Oxford dictionary of national biography* (Oxford 2004) online edn. 2008 (15-07-2011).
- Morrill, J.; “The sensible revolution”, in: Israel, J.I. (red.); *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 73-104.
- Nestorovska, D.; “Influences of Roman law and civil law on the common law”, in: *International Law/Internationales Recht, Hanse Law Review* 1, nr. 1 (2005) 79-88.

- Onnekink, D.; *The Anglo-Dutch favorite. The career of Hans Willem Bentinck, 1st earl of Portland (1649-1709)*. Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht (Utrecht, 2004).
- Onnekink, D.; "The revolution in Dutch foreign policy", in: Deen, F.; Onnekink, D.; Reijnders, M.(red.); *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden, Boston 2011) 143-171.
- Orr, D.A.; *Treason and the state. Law, politics, and ideology in the English Civil War* (Cambridge 2002).
- O'Shaughnessy, N.; "The death and life of propaganda", in: *Journal of public affairs* 9, nr. 9999 (2010) 1-10.
- Peacey, J.; *Politicians and pamphleteering. Propaganda during the English Civil Wars and Interregnum* (Hants, Burlington 2004).
- Pincus, S.; *1688. The first modern revolution* (New Haven, Londen 2009).
- Pincus, S.; " 'To protect English liberties': the English nationalist revolution of 1688-1689", in: Claydon, T; McBride, I.; *Protestantism and national identity: Britain and Ireland, c. 1650 – c. 1850* (Cambridge 2000).
- Plucknett, T.F.T.; "The relation between Roman law en English common law down to the sixteenth century: a general survey", in: *Toronto Law Journal* nr. 24 (1939-1940) 24-50.
- Rahe, P.; *Against Throne and Altar. Machiavelli and Political Theory under the English Republic* (Cambridge 2008).
- Rietbergen, P.J.A.N.; "A faithful alliance? William III and England in Dutch historiography, 1688-9 to 1988-9", in: Israel, J.I. (red.); *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 463-479.
- Rietbergen, P.J.A.N.; "William III and England in Dutch historiography", in: Israel, J.I.(red.); *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 439-461.
- Robertson, G.; *The tyrannicide Brief. The story of the man who sent Charles I to the scaffold* (New York 2005).
- Romarheim, A.G.; "Definitions of strategic political communication", in: *Norwegian Institute of international affairs*, nr. 689 (2005) 1-23.
- Ros, A.; "Een schatkamer van gereformeerde poëzie", in: *Documentatieblad Nadere Reformatie* 16, nr. 2 (1992) 127-139.
- Rose, C.; *England in the 1690. Revolution religion and war* (Oxford, Massachussets 1999).
- Ross, M.H.; "Psychocultural interpretations and dramas: identity dynamics in ethnic conflict", in: *Political Psychology* 22, nr. 1 (2001) 157-158.
- Ruys, H.J.A.; "Pluimer (Joan)", in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 2 (Leiden 1912) 1106-1108.
- Schwoerer, L.G.; "Celebrating the Glorious Revolution, 1689-1989", in: *Albion: A quarterly journal concerned with British studies* 22, nr. 1 (1990)1-20.
- Schwoerer, L.G.; "Introduction", in: Schworer, L.G. (red.); *The Revolution of 1688-1689. Changing perspectives* (Cambridge 1992) 1-20.
- Schwoerer, L.G.; "Press and parliament in the Revolution of 1689", in *The historical journal* 20, nr.3 (1977) 843-874.
- Schwoerer, L.G.; "Propaganda in the Revolution of 1688-89, in: *The American Historical Review* 82, nr. 4 (1977) 843-874.
- Scott, H.; "The making of a revolution? 1688: The first modern revolution. By Steve Pincus", in: *Journal of interdisciplinary history* 41, nr. 2 (2010) 227-242.

- Sears McGee, J.; "Robert Sanderson (1587-1663)", in: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press, 2004 (15-07-2011).
- Seipp, D.J.; "The reception of canon law and civil law in the common law courts before 1600", in: *Oxford journal of legal studies*, nr. 13 (1993) 388-420.
- Senior, W.; "Roman law in England before Vacarius", in: *Law quarterly review* 46, nr. 204 (1930) 191-208.
- Senior, W.; "Roman law mss. in England", in: *Law quarterly review* 47, nr. 337 (1931) 337-344.
- Sharpe, K.; "'So hard a text'? Images of Charles I, 1612-1700", in *The historical journal* 43, nr 2 (2000) 383-405.
- Sherman, C.P.; "Salient features of the reception of Roman law into the common law of England and America", in: *Boston University law review*, nr. 183 (1928) 183-192.
- Sherman, C.P.; "The romanization of English law", in *Yale law journal*, nr. 318 (1913-1914) 318-329.
- Slaughter, T.P.; "'Abdicate' and 'contract' in the Glorious Revolution", in: *The historical journal* 24, nr. 2 (1981) 323-337.
- Slaughter, T.P.; "'Abdicate' and 'contract' restored", in: *The historical journal* 28, nr. 2 (1985) 399-403.
- Smith M.S.; Mason R.A.; *George Buchanan's law of kingship. Translated and edited by Roger A. Mason and Martin S. Smith* (Edinburgh 2006).
- Smuts, M.; "Court-centered politics and Roman historians", in: Sharpe, K; Lake, P. (red.); *Culture and politics in early Stuart England* (Stanford 1993) 21-43.
- Soll, J.; "Accounting for government: Holland and the rise of political economy in seventeenth-century Europe", in: *Journal of interdisciplinary history* 40, nr. 2 (2009) 215-238.
- Speck, W.A.; *Reluctant revolutionaries. Englishman and the revolution of 1688* (Oxford 1988).
- Stein, P.; *Roman law in European history* (Cambridge 2009).
- Sturmer, H.H.; *The counsels of William de Britaine* (Londen 1897).
- Szechi, D.; *The Jacobites. Britain and Europe 1688-1788* (Manchester. New York).
- Taylor, S.; "Plus ça change...? New perspectives on the revolution of 1688", in: *The historical journal* 37, nr. 2 (1994) 457-470.
- Tenney, M.F.; "Tacitus in the politics of early Stuart England", in: *The classical journal* 37, nr. 3 (1941) 151-163.
- Thompson, M.P.; "The idea of conquest in controversies over the 1688 Revolution", in *Journal of the history of ideas* 38, nr. 1 (1977) 33-46.
- Trevor Roper, H.; "Epilogue: the Glorious Revolution", in: Israel, J.I. (red.); *The Anglo-Dutch moment. Essays on the Glorious Revolution and its world impact* (Cambridge 1991) 481-494.
- Tuck, R.; *Philosophy and Government 1572-1651* (Cambridge 1993).
- Vallance, E.; "The dangers of prudence: salus populi suprema lex, Robert Sanderson, and the 'Case of the Liturgy'", in: *Renaissance Studies* 23, nr. 4 (2009) 534-551.
- Velthuisen, R.; "De verovering verslagen. Publieke reacties en propaganda in de Engelse en Hollandse pamfletliteratuur tijdens de Glorious Revolution 1688-1689", in: *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 18 (2011) 97-114.

- Vinogradoff, P.; "The Roman elements in Bracton's treatise", in: *Yale law journal* 32, nr. 8 (1923) 751-756.
- Walker, J.; "The English exiles in Holland during the reigns of Charles II and James II", in: *Transactions of the royal historical society* 4, nr. 30 (1948) 111-125.
- Waszink, J.; "Context and interpretation", in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 81-128.
- Waszink, J.; "From philology to philosophy", in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 15-48.
- Waszink, J.; "History of the text. Publication, adaptation, dissemination", in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 165-198.
- Waszink, J.; "Tacitisme in Holland: de *Annales et Historiae de rebus Belgicis* van Hugo de Groot", in: *De zeventiende eeuw* 10, nr. 2(2004) 240-263.
- Waszink, J.; "The format of the work", in: Justus Lipsius, *Politica. Six books of politics or political instruction. Edited, with translation and introduction by Jan Waszink* (Assen 2004) 49-79.
- Weil, R.J.; "The politics of legitimacy: women and the warming-pan scandal", in: Schwoerer, L. (red.); *The revolution of 1688-1689. Changing perspectives* (Cambridge, New York 1992) 65-82.
- Weinbrot, H.D.; "The thirtieth of januari sermon: Swift, Sterne, and the evolution of culture. The American Society for Eighteenth-century studies James L. Clifford Lecture, 2008", in: *Eighteenth-century life* 34, nr. 1 (2010) 29-55.
- Wells, J.; Wills, D.; "Revolution, restoration, and debt repudiation: the Jacobite threat to England's institutions and economic growth", in: *The Journal of Economic History* 60, Nr. 2 (2000). 418-441.
- Wieldraaijer, M.; "Good government and providential delivery: legitimations of the 1672 and 1688/89 Orangist revolutions in Dutch sermons", in: *Dutch crossings* 34, nr. 1 (2010) 42-58.
- Winkler, J. F.; "Roman Law in Anglo-Saxon England", in: *Journal of legal history* 13, nr. 2 (1992) 101-127.
- Zilverberg, S.B.J.; "Vollenhove, Joannes", in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* 1 (Leiden 1978) 406.
- Zook, M.; "The Bloody Assizes: Whig martyrdom and memory after the Glorious Revolution", in: *Albion: a quarterly journal concerned with British studies* 27, nr. 3 (1995) 373-396.
- Zook, M.; "Turncoats and double agents in restauration and revolution England: The case of Robert Ferguson, the Plotter", in: *Eighteenth-century studies* 42, nr. 3 (2009) 363-378.
- Zuideman, R.; "Rabus (Pieter)", in: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 9 (Leiden 1933) 831-833.
- Zwicker, S.N.; Bywaters, D.; "Politics and translation: the English Tacitus of 1698", in: *Huntington library quarterly* 52, nr. 3 (1989) 319-346.

Bijlage 1.2.: Nederlandse Vertalingen in Knuttel/ corresponderende Engelse originelen.

1.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem
Titel: *Aanspraak, gedaan door een van de leden der conventie van de Staaten in Schotland (Amsterdam 1689)*
Drukker: Oossaan, Aart Dircksz
Catalogusnummer: 13243
Microfiche: 3819

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A speech made by a member of the Convention of the States in Scotland (Londen 1689)*
Drukker: Janeway, Richard
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / S4853

2.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem
Titel: *Associatie of verbondt, van duysenden geteekent (1689)*
Drukker: -
Catalogusnummer: 13152
Microfiche: 3797
*) Knuttel hanteert in de catalogus een foutieve ondertitel.

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The General Association of the Gentlemen of Devon to His Highness the Prince of Orange (1689)*
Drukker: -
Aanwezig in: Bodleian Library
Catalogus en nummer Wing (2nd ed.) / G490

3.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem
Titel: *Declaratie, soo van de kerckelijcke als wereltlyke heeren, zynde in de stadt van London en Westmunster en daer ontrent, vergadert in het stadthuys den 21 december 1688 (1688)*
Drukker: -
Catalogusnummer: 12841
Microfiche: 3701

Tevens:

Titel: *Declaratie van de geestelyke en weereltlyke lords, in en ontrent de steden van Londen en Westmunster (Rotterdam 1688)*

Drukker: Graef, Hendrik de
Plaats: Rotterdam
Catalogusnummer: 12842
Microfiche: 3701

Tevens:

Titel: *Declaratie van de geestelyke en wereltlyke lords, in en ontrent de steden van London en Westmunster, vergadert tot Guildhal, den 21 decemb. 1688 (Amsterdam 1688)*

Drukker: Swart, Steven (wed.)
Plaats: Amsterdam
Catalogusnummer: 12843
Microfiche: 3701

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The declaration of the Lords Spiritual and Temporal, in and about the cities of London and Westminster, assembled at Guildhal, 11 Dec. 1688 (Londen 1688)*
Drukker: Edward Jones
Aanwezig in: British Library
Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / E2794
Steele / I, 3920
Early English books tract supplement interim guide / 1851.b.3[61]
Steele / I, 3918
Early English books tract supplement interim guide / 190.g.13[288]

Tevens aanwezig in: Bristol Public Library, Bristol England.

Catalogus en nummer: Wing / E2794
Steele / 3918
Crawford, J.L.L. Royal proclamations, 1485-1714 / 3918

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / E2795

4.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem
Titel: *De dispenserende macht van den koning van Engelant, over de pænale wetten, verklaert en bewesen (1688)*
Drukker: -
Catalogusnummer: 12936
Microfiche: 3722

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The King's dispensing power explicated and asserted (Londen 1687)*
Drukker: Janeway, R.
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / K592

5.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem
Titel: *De groote bastaard beschermer van den kleine, enz., (1689)*
Drukker: -
Catalogusnummer: 13228
Microfiche: 3815

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The great bastard, protector of the little one. Done out of French. And for which, a proclamation, with a reward of 5000 lewedoors, to discover the author, was publish'd.(1689)*

Drukker: -

Aanwezig in: British Library
Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / G1663
Early English books tract supplement interim guide / E.1963[14]

Tevens aanwezig in: Cambridge University Library
Catalogus en nummer: Wing / G1663
Arber's Term cat. / II 315

6.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Een antwoord op de brief van een kerkelyk persoon der stad London, van zynen vriendt op 't lant* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12932

Microfiche: 3722

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An answer to a letter from a clergyman in the city, to his friend in the country containing his reasons for not reading the declaration* (Londen 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / P3039

*) Door EEBO wordt George Savile als auteur gesuggereerd

7.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Een apologie voor de protestanten van Ierland* (Amsterdam 1689)

Drukker: Oossaan, Aart Dircksz

Catalogusnummer: 13261

Microfiche: 3829

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An apology for the Protestants of Ireland in a brief narrative of the late revolutions in that kingdom, and an account of the present state thereof* (Londen 1689)

Drukker: Chiswell, Richard

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / A3556

Arber's Term cat. / II 277

8.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Een brief van een Engelsch koopman in London aan zyn Duytsche correspondent tot Amsterdam over publyke affaires* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12928

Microfiche: 3721

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A letter from an English merchant in London, to his Dutch correspondant in Amsterdam, about publick affairs* (Londen 1688)

Drukker: R.C., H.L.

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing / M26

9.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Een nieuwe eedt of test, wegens de getrouwigheydt der Kerk van Engeland* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12946

Microfiche: 3728

Tevens:

Titel: *De nieuwe test van de trouw der Engelse Kerk* (Keulen 1688)

Drukker: Hamer, Pieter

Plaats: Keulen

Catalogusnummer: 12947

Microfiche: 3728

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A New test of the Church of England's loyalty* (Londen 1687)

Drukker: N.T.

Aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York

Catalogus en nummer: Wing / N783

10.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Een volkomen antwoord op de depositien, en alle de andere pretensien en argumenten [...] wegens de geboorte van den prins van Walles* (Amsterdam, 1689)

Drukker: Coup, Willem de

Catalogusnummer: 13223

Microfiche: 3812

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A full answer to the depositions; and to all other the pretences and arguments whatsoever, concerning the birth of the Prince of Wales. The intreague thereof detected, the whole design being set forth, with the way and manner of doing it. Whereunto is annexed, a map or survey engraven of St. James's Palace, and the convent there: describing the place wherein it is supposed the true mother was delivered: with the particular doors and passages through which the child was convey'd to the Queens bed-chamber* (Londen 1689)

Drukker: Burgis, Simon

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / F2342

Early English books tract supplement
interim guide / T.100*[179]

Tevens aanwezig in: University of Illinois Library

Catalogus en nummer: Wing / F2342

11.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem, staatspublicatie

Titel: *Instrument van regeringe om de kroon en koninklijke waerdicheyt van het koninckrijk van Schotlandt, op William de III. en Maria de II. koningh en koninginne van Engelandt &c. vast te stellen. Sijnde de declaratie van de Staten van het selve koninckrijk* (1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13101

Microfiche: 3802

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The declaration of the Estates of the kingdom of Scotland, containing the claim of right and the offer of the crown to Their Majesties, King William and Queen Mary: together with the grievances represented by the estates; and Their Majesties oath at their acceptance of the crown* (Edinburg 1689)

Drukker: Anderson, Andrew (erven)

Aanwezig in: British Library.

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / S1217A

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / S1218

Aldis, H.G. Scotland / 2877

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / S1217A

12.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem, Staatspublicatie

Titel: *Kort verhael van al het gepasseerde in de tegenwoordige conventie, soo in het Hooger als Lagerhuys, zedert den 12 tot den 22 februarij 1689* (Rotterdam 1689)

Drukker: Gysen, Jacob

Catalogusnummer: 13178

Microfiche: 3801

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The address of the Lords spiritual and temporal, and Commons assembled in Parliament to the King's most excellent Majesty : presented by the Right Honourable the Lord Marquess of Halifax ... in the banqueting-house at White-hall, the eighth of March, 168[9], with His Majesty's most gracious answer thereunto* (Londen, 1689)

Drukker: Partridge, James; Gillyflower, Matthew; Heyrick, Samuel

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / E1186

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / E1186

Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.3[51]

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: -

Plaats: Edinburgh

Aanwezig in: William Andrews Clark Memorial Library,
University of California, Los Angeles

Catalogus en nummer: Wing (CD-Rom, 1996) / E1187

13.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Lyste. Staet en quantiteyt van alle sijn majesteys schepen* (1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13201a

Microfiche: 3805

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A list of Their Majesties Royal Fleet now actually at sea, with the number of men and guns; also the commanders names* (Londen 1689)

Drukker: Amery, John

Aanwezig in: Cambridge University Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / L2507B

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: -

Plaats: Edinburg

Aanwezig in: National Library of Scotland

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / L2508

14.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Koning William of koning Louis. Zijnde een aanwijssinge van de onvermydelijke noodzakelijckheyde dezer natien, om sig gantschelijk aan een van die beyde koningen te submitteren* (1689)

Drukker: -

Catalogusnummer Knuttel: 13259

Microfiche: 3828

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *K. William, or K. Lewis. Wherein is set forth the inevitable necessity these nations lye under, of submitting wholly to one or other of these kings; and that the matter in controversie is not now between K. William and K. James, but between K. William and K. Lewis of France, for the government of these nations* (Londen 1689)

Drukker: Chiswell, Richard

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / K27

Thomason / E.1965[16]

Early English books tract supplement
interim guide / E.1965[16]

15.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Naeuwkeurigh bewys van den koningh van Engelandt, over de wettigheyt van den prins van Walles* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12986

Microfiche: 3739

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An Account of the reasons of the nobility and gentry's invitation of His Highness the Prince of Orange into England being a memorial from the English Protestants concerning their grievances : with a large account of the birth of the Prince of Wales, presented to Their Highnesses the Prince and Princess of Orange* (Londen 1688)

Drukker: Ranew, Nathanael; Robinson, Jonathan

Aanwezig in: Yale University Library

Catalogus en nummer: Wing / A379

Arber's Term. cat. / II 257

16.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Tien Vragen, Ter bequamer tijd voorgesteld, door een Protestant die de Vryheit van Conscientie approbeert, aen alle Gevoelens* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12959

Microfiche: 3730

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Ten seasonable queries proposed by a Protestant that is for liberty of conscience to all perswasions* (1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / T674

Steele / 432

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / T674

Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.22[110]

17.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Translaet uyt het Engelsch. De Lords ende Gemeentens redenen ende justificatien wegens het af-setten van Jacobus de II. van de imperiale kroon van Engelandt* (1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13244, 13245

Microfiche: 3819

Tevens:

Titel: *De reden justificatoir van de Lords en Commons, waarom sy priveren en deposeren Jacobus van de koninklijke throne van Engeland* (1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13246

Microfiche: 3819

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The Lords & Commons reasons and justifications for the deprivation and deposal of James II from the imperial throne of England being in full satisfaction to all the princes of Europe and in answer to all objections, domestick and foraign* (Londen 1689)

Drukker: Tilliar, Thomas

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / L3060A

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: -

Plaats: Edinburg

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / L3060B

18.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem, Staatspublicatie

Titel: *Vlugge post-tyding anno 1689. Een brief van syn hoogheid den prince van Orangie; aan de geestelijke en wereltlijke lords, vergaderd tot Westmunster in dese tegenwoordige conventie, den eersten February 1689* (Amsterdam 1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13167

Microfiche: 3799

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *His Highness the Prince of Orange his letter to the Lords spiritual and temporal, assembled at Westminster, in this present convention, January 22. 1688/9* (Londen 1689)

Drukker: Partridge, James; Gillyflower, Matthew

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / W2358

Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.3[45]

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / W2358

19.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *Waarachtig verhaal der vervolging, waar mede de anglicaanse Kerk van de papisten beschuldigt wert* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12957

Microfiche: 3730

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A Plain account of the persecution now laid to the charge of the Church of England* (Londen 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / P2339

*) EEBO levert bij deze publicatie slechts de bibliografische gegevens. Het pamflet is niet gedigitaliseerd.

20.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Anoniem

Titel: *XLVI. vragen over de vryheyd van conscientie, aen de hooftquaker van Engeland, William Pen en Hendrik Carig voorgesteld* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12961

Microfiche: 3731

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *Some queries concerning liberty of conscience directed to William Penn and Henry Care* (1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / S4559

21.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Bent, James

Titel: *De bloedige vierschaar, of een volkomene history van het leven en bedryf van George Lord Jefferies* (Amsterdam 1689).

Drukker: Oossaan, Aart Dircksz

Catalogusnummer: 13217, 13218

Microfiche: 3809

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *The bloody assizes, or, A compleat history of the life of George Lord Jefferies, from his birth to this present time ... to which is added Major Holmes's excellent speech, with the dying speeches and prayers of many other eminent Protestants* (Londen 1689)

Drukker: Dunton, J; Janeway, R.

Aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York.

Catalogus en nummer: Wing / B1905

22.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Brown, Thomas

Titel: *Den lachende Heraclitus weer verreesen. Of een t'samen-spraak tussen Hendrik en Rogier over den tegenwoordigen tijd* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12963

Microfiche: 3731

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *Heraclitus ridens redivivus, or, A dialogue between Harry and Roger concerning the times* (Londen 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / B5059

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5060

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5060

Thomason / E.1964[5]

Early English books tract supplement
interim guide / E.1964[5]Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.19.[4]

Tevens aanwezig in: University of Illinois

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5060A

23.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Aenmerkinge op het geschrift, genaemt Parliamentum pacificum*. (Zaltbommel, 1688)

Drukker: Tacitus, W.

Catalogusnummer: 12889

Microfiche: 3711

Tevens:

Titel: *Reflectien op een schrift, geintituleert Parliamentum pacificum*.(1688)

Drukker: -

Plaats: -

Catalogusnummer: 12890

Microfiche: 3711

*) Knuttel 12891, Microfich 3711: *Reflexions politiques, sur un livre intitulé, Parliamentum pacificum* (1688)**Oorspronkelijke publicatie:**Titel: *Reflections on a pamphlet entitled Parliamentum pacificum*

Drukker: -

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / R694A

24.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Antwoord op een geschrift, gedrukt met verlof. Genaamt Een nieuwe eed of test wegens de getrouwigheid der Kerk van Engeland* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12949

Microfiche: 3729

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *An answer to a paper printed with allowance, entitled, A new test of the Church of England's loyalty* (Londen 1987)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5759

25.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Drie brieven wegens den tegenwoordigen toestand van Italië, geschreeven in't jaar 1687* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12672

Microfiche: 3672

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Three letters concerning the present state of Italy I.*

Relating to the affair of Molinos, and the Quietists, II.

Relating to the Inquisition, and the state of religion,

III. Relating to the policy and interests of some of the states of Italy / written in the year 1687 ; being a supplement to Dr. Burnet's letters.

Drukker: -

Aanwezig in: Bodleian Library

Catalogus en nummer: Wing / B5932

26.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Een apologie voor de Kerk van Engeland, ten opzigt van de geest der vervolginge. Waarover sy nu beschuldigt werd* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12956

Microfiche: 3730

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An apology for the Church of England, with relation to the spirit of persecution for which she is accused* (1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5762

Halkett & Laing (2nd ed.) / I 121

Tevens aanwezig in: University of Illinois

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5762B

Tevens aanwezig in: Austin Library, University of Texas

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / B5762A

27.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Een onderzoek ontrent de tegenwoordige staat der affairen* (Amsterdam 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 13235

Microfiche: 3817

Tevens:

Titel: *Een naukeurigh ondersoek nopende de tegenwoordige gesteltheit van saken* (Amsterdam 1689)

Drukker: Oossaan, Aart Dircksz

Catalogusnummer: 13236, 13237

Microfiche: 3817

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An enquiry into the present state of affairs, and in particular, whether we owe allegiance to the King in these circumstances? and whether we are bound to treat with him, and to call him back again, or not?* (Londen 1689)

Drukker: Starkey, John; Chiswell, Richard

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5811

Arber's Term cat. / II 255

Tevens aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / B5809

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: -

Plaats: Edinburg

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5812

28.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Een onderzoek over de redenen, die tot vernietiging van den test (welke alle de leden van 't parlement word opgelegd) zijn gepresenteerd geweest door Sa. Oxon* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12905

Microfiche: 3717

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An enquiry into the reasons for abrogating the test imposed on all members of Parliament offered by Sa. Oxon.* (Londen 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5813

29.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Een pastorale brief geschreven door den eerwaardige vader in God Gilbert lord bisschop van Sarum, aan de geestelijkheid van zijn bisdom wegens de eeden van Allegiance en Supremacy (...) aan koning William en koningin Maria* (Amsterdam 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 13248

Microfiche: 3820

Oorspronkelijke publicatie in Knuttel:

Titel: *The Bishop of Sarum's Pastoral letter* (Londen 1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13237

Microfiche: 3820

*) Dit exemplaar mist de eerste twee pagina's

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A pastoral letter writ by the Right Reverend Father in God, Gilbert, Lord Bishop of Sarum, to the clergy of his diocess, concerning the oaths of allegiance and supremacy to K. William and Q. Mary* (Londen 1689)

Drukker: Starkey, John; Chiswell, Richard

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5842

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5842Herdruk:

Jaar: 1689
Drukker: -
Plaats: Edinburg
Aanwezig in: British Library
Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5843
Early English books tract supplement
interim guide / 714.i.8[20]

Tevens aanwezig in: William Andrews Clark Memorial
Library, University of California, Los
Angeles.
Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / B5843

30.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert.
Titel: *Een predikatie, gepredikt in de capel van St. James, voor
zijn hoogheid den prins van Orangie.* (Amsterdam
1689)
Drukker: Swart, Steven (wed.)
Catalogusnummer: 13154
Microfiche: 3798

Tevens:
Titel: *Een predicatie gepredikt in de capel van St. James, voor
zijn hoogheyd den heere prince van Orangie*
(Amsterdam 1689)

Drukker: Gaasbeek, Adriaen van (wed.)
Catalogusnummer: 13155
Microfiche: 3798
*) Knuttel 13153, microfiche 3797, bevat reeds een engels
origineel.

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A sermon preached in the Chappel of St. James's before
His Highness the Prince of Orange, the 23d of
December, 1688* (Londen 1688)
Drukker: Chiswell, Richard
Aanwezig in: Cambridge University Library
Catalogus en nummer: Wing / B5884

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art
Gallery
Catalogus en nummer: Wing / B5881

Tevens aanwezig in: Duke University Library
Catalogus en nummer: Wing / P846
Arber's Term cat. / II 248

Herdruk:
Jaar: 1689
Drukker: Reid, John
Plaats: Edinburg
Aanwezig in: Harvard University Library
Catalogus en nummer: Wing / B5883

Tevens aanwezig in: National Library of Scotland
Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / B5882

31.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert
Titel: *Een vervolgh van het tweede deel van het onderzoek, over
de redenen, die door Sa: Oxon, tot vernietiging van
den Test, zyn gepresenteert geweest.* (1688)

Drukker: -
Catalogusnummer: 12908, 12909
Microfiche: 3718
*) Knuttel schrijft 12908 toe aan drukker Swart (wed.) te
Amsterdam

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A continuation of the second part of the Enquiry into the
reasons offered by the Sa. Oxon for the abrogating of
the test: relating to the idolatry of the Church of
Rome.*

Drukker: -
Aanwezig in: University of Illinois Library.
Catalogus en nummer: Wing (2nd ed., 1994) / B5771A

32.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert
Titel: *Memorie van de Engelsche protestanten aan haare
hoogheden den prince en princesse van Orangie*
(1688)

Drukker: -
Catalogusnummer Knuttel: 13011, 13012, 13013, 13013a
Microfiche: 3752, 3753, 3754

Tevens:
Titel: *Engels manifest of Memorie van de Engelsche
protestanten, aan hare hoogheden den prince en
princesse van Orange* (1688)

Drukker: -
Catalogusnummer Knuttel: 13014
Microfiche: 3754

Tevens:
Titel: *Memoire des protestans anglois presenté à leurs altesses
monseigneur le prince et madame la princesse
d'Orange* (1688)

Drukker: -
Catalogusnummer Knuttel: 13015
Microfiche: 3755

Tevens:
Titel: *Der Englischen Protestanten memorial, an ihre Hoheiten
den Printzen, und die Printzessin van Uranien* (1688)

Drukker: -
Catalogusnummer Knuttel: 13016, 13017, 13017a
Microfiche: 3755, 3756, 3757
*) 13017 en 13017a zijn een herdruk onder de licht afwijkend
titel: *Memorial der englischen Protestanten an ihre
Hoheiten den Printzen und Printzessin von Oranien*
(1688).

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An enquiry into the present state of affairs, and in
particular, whether we owe allegiance to the King in
these circumstances? and whether we are bound to
treat with him, and to call him back again, or not?*
(Londen 1688)

Drukker: Starkey, John, Chiswell, Richard
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / B5811
Arber's Term cat. / II 255

*) EEBO schat het jaar van publicatie in op 1689. De datum staat op het pamflet niet vermeld. Daar het hoogst onwaarschijnlijk is dat deze publicatie als eerste verscheen in de Republiek –er wordt in de eerste persoon meervoud geschreven- kan worden aangenomen dat EEBO abuis is.

Herdruk:
Jaar: 1689
Drukker: -
Plaats: Edinburg
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / B5812

33.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert
Titel: *Onderzoek over de manier van onderwerping aan de hoogste macht.*(1688)
Drukker: -
Catalogusnummer: 13019
Microfiche: 3757

Tevens:
Titel: *Een onderzoek aangaande de maaten van onderwerpinge aan het opper-gesag.*(1688)
Drukker: -
Plaats: -
Catalogusnummer: 13020
Microfiche: 3757

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An enquiry into the measures of submission to the supream [sic] authority and of the grounds upon which it may be lawful or necessary for subjects to defend their religion* (Londen 1688)
Drukker: -
Aanwezig in: Harvard University Library
Catalogus en nummer: Wing / B5809

Herdruk:
Jaar: 1689
Drukker: Starkey, John; Chiswell, Richard
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / B5811
Arber's Term cat. / II 255

Herdruk:
Jaar: 1693
Drukker: Chiswell, Richard
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / B5810
Arber's Term cat. / II 255

34.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert. Bisschop van Salisbury
Titel: *Predikacie gedaan op de krooninge van William de III. En Maria de II. koning en koninginne van Engeland* (Amsterdam 1689)
Drukker: Swart, Steven (wed.)
Catalogusnummer: 13195
Microfiche: 3803

Oorspronkelijke publicatie reeds in Knuttel:

Titel: *A sermon preached at the coronation of William III and Mary II, King and Queen of England, Scotland, France, and Ireland, defenders of the faith in the Abby-Church of Westminster, April 11, 1689* (Londen 1689)
Drukker: Starkey, John; Chiswell, Richard
Catalogusnummer Knuttel: 13194
Microfiche: 3802

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / B5888
Arber's Term cat. / II 248
Tevens aanwezig in: National Library of Scotland
Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / B5888aA

Tevens aanwezig in: University of Illinois
Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5888bA

Herdruk:
Jaar: 1689
Drukker: -
Plaats: Edinburg
Aanwezig in: Folger Shakespeare Library
Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5888A
*) EEBO biedt geen gedigitaliseerd exemplaar

35.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert
Titel: *Predikacie, gedaan voor de leden van't Hoogerhuys in de abdy van Westmunster op den 15 november, 1689. Zynde de verjaardag van het buspoeder verraad* (Amsterdam 1689)
Drukker: Swart, Steven (wed.)
Catalogusnummer: 13212
Microfiche: 3808

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A sermon preached before the House of Peers in the Abbey of Westminster, on the 5th of November, 1689, being Gun-Powder Treason-Day, as likewise the day of His Majesties landing in England by the Right Reverend Father in God Gilbert Lord Bishop of Sarum* (Londen 1689)
Drukker: Chiswel, Richard
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / B5889

36.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Burnet, Gilbert
Titel: *Predikatie, gedaan voor't Lager-huys van de Conventie, den 10. february, 1689. Zynde de dank-dag, voor de verlossinge van het koninkryk van 't pausdom* (Amsterdam 1689)
Drukker: Swart, Steven (wed.)
Catalogusnummer: 13170
Microfiche: 3800

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A sermon preached before the House of Commons, on the 31st of January, 1688 being the thanksgiving-day for the deliverance of this kingdom from popery and arbitrary power, by His Highness the Prince of Orange's means*

Drukker: Starkey, John; Churchill, W.

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5885

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: Green, S.

Plaats: Boston

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / B5886

37.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Reflectien of aanmerkingen; op seker geschrift.*

Geintituleert: Redenen waaromme sijn majesteit is vertrokken van Rochester (Amsterdam, 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer Knuttel: 13156

Microfiche: 3798

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Reflections on a paper, intituled, His Majesty's reasons for withdrawing himself from Rochester* (Londen 1689)

Drukker: Starkey, John; Chiswell, Richard

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B5850

McAlpin Coll. / IV 329

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5850

Early English books tract supplement
interim guide / T.100*[213]

38.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Tweede deel van het onderzoek over de redenen die tot vernietiging van den Test zijn gepresenteert geweest door Sa: Oxon* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12906, 12907

Microfiche: 3718

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A second part of the enquiry into the reasons offered by Sa. Oxon for abrogating the test: or an answer to his plea for transubstantiation; and for acquitting the Church of Rome of idolatry* (1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Folger Shakespeare Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / B5870B

39.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Burnet, Gilbert

Titel: *Verantwoordinge van dr. Gilbert Burnet, van wegen de lasteringen tegen hem uitgestroid, in een geschrift genaamd Parliamentvm pacificvm.* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12893

Microfiche: 3713

Tevens:

Titel: *Dr. Burnets vindicatie zijns selfs, van de lasteringen die op hem geworpen zijn, in een schrift, geintituleert Parliamentum pacificum* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer Knuttel: 12894

Microfiche: 3713

Tevens:

Titel: *Défense de M. Burnet, doct. en th. Composée en anglois par luy-même: pour réfuter les calomnies d'un livret intitulé, Parliamentum pacificum* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer Knuttel: 12895

Microfiche: 3713

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Dr. Burnets vindication of himself from the calummies with which he is aspersed in a pamphlet entitled Parliamentum pacificum licensed by the Earl of Sunderland and printed at London in March 1688.* (1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / B5936

40.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Care, Henry

Titel: *Een extract van alle de penale wetten ter zaake van godsdiens* (1688)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 12910, 12910a, 12910b, 12911, 12912

Microfiche: 3719

*) 12912 betreft een Duitse vertaling

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Draconica, or, An abstract of all the penal-laws touching matters of religion and the several oaths and tests thereby enjoyned, now so much controverted: with brief observations thereupon* (Londen, 1687)

Drukker: Larkin, George

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / C510

*) 1e druk, correspondeert met Knuttel 12910.

Herdruk:

Jaar: 1688

Drukker: Larkin, George

Plaats: Londen

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / C511

*) Correspondeert met Knuttel 12910a

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing / C512

*) correspondeert met Knuttel 12911.

41.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Croft, Herbert. Bisschop van Hereford.

Titel: *Redenen van den bisschop van Herford, voor het aflezen in de kerken van des konings van Englands declaratie voor vryheyd van conscientie* (Amsterdam 1688)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 12933

Microfiche: 3722

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A short discourse concerning the reading His Majesties late declaration in the churches set forth by the Right Reverend Father in God Herbert Lord Bishop of Hereford.* (Londen 1688)

Drukker: Harper, Charles

Aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York, N. Y.

Catalogus en nummer: Wing / C6976

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / C6976

42.**Vertaling in Knuttel:**

Auteur: Fagel, Gaspar

Titel: *Een brief, geschreeven door den heer pensionaris Fagel. Aan mr. James Steward advocaat, behelzende 't gevoelen der prince en princesse van Orangie; wegens 't afschaffen van den Test* (Amsterdam 1688)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 12869, 12869a, 12870, 12871, 12871a, 12872

Microfiche: 3704

Tevens:

Titel: *Litterae illustr. domini Fagel (...) ad dominum Jacobum Steuart (...). In quibus quae sit serenissimum principum Auriacorum de testae legumque poenaliium contra pontificios in Britannia latorum abolitione sententia, declaratur* (1688)

Drukker: -

Plaats:-

Catalogusnummer: 12867

Microfiche: 3704

Tevens:

Titel: *Lettre, écrite par monsieur Fagel, pensionnaire de Hollande, à monsieur Jaques Stewart, advocat; pour l'informer des sentimens de leurs altesses royales* (1688)

Drukker: -

Plaats: -

Catalogusnummer: 12868

Microfiche: 3704

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A letter writ by Mijn Heer Fagel, pensioner of Holland, to James Stewart, advocate giving an account of the Prince and Princess of Orange's thoughts concerning the repeal of the Test, and the penal laws* (Amsterdam, 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art

Catalogus en nummer: Wing / F88

Wing / F87

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / F88

Herdruk:

Jaar: 1688

Drukker: -

Plaats: Londen

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / F89

Tevens:

Titel: *Lettre écrite par Monsieur Fagel, pensionnaire de Hollande, à Monsieur Jaques Stewart, advocat pour l'informer des sentimens de leurs Altesses Royales, Monseigneur le Prince & Madame la Princesse d'Orange : sur l'abolition du Test & des loix penales* (Londen 1688)

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing / F91

Tevens:

Titel: *Litterae illustr. Domini Fagel, Hollandiae pensionarii, ad Dominum Jacobum Steuart, advocatum, hoc eodem quo jam prodeunt idiomate exaratae : in quibus quae sit Serenissimum Principum Auriacorum de Testae Legumque Poenaliium contra pontificios in Britannia lrtarum abolitione sententia declaratur* (Londen 1688)

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing / F92

*) Engels en Latijn zijn hier parallel gedrukt

Herdruk:

Jaar: 1688

Drukker: Scheltus, Jacobus

Plaats: Den Haag

Aanwezig in: Bodleian Library

Catalogus en nummer: Wing / F90

*) Het is bij deze publicatie niet duidelijk wat de oorspronkelijke druk is.

43.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Ferguson, Robert

Titel: *Korte justificatie van de overkomst des princen van Orangie in Engeland, en van de opstand des konigrijks in de wapenen* (Amsterdam 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 13234, 13234b

Microfiche: 3816, 3817

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A brief justification of the Prince of Orange's descent into England, and of the kingdoms late recourse to arms with a modest disquisition of what may become the wisdom and justice of the ensuing convention in their disposal of the crown.* (Londen 1689)

Drukker: S.J.; Baldwin, Richard

Aanwezig in: Koninklijke Bibliotheek, en Haag

Catalogus en nummer: Knuttel 13234b

Tevens aanwezig in: Yale University Library
Catalogus en nummer: Wing / F733

Tevens aanwezig in: Duke University Library.
Catalogus en nummer: Wing / F733

Tevens aanwezig in: Harvard University Library
Catalogus en nummer: Wing / F733A

*) EEBO biedt geen gedigitaliseerde afdruk, het oorspronkelijke exemplaar bevindt zich wel in Knuttel.

44.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Harrison, Thomas

Titel: *De leere van passive gehoorsaemhey en 't goddelyck recht gedissaprobeert* (Amsterdam 1689)

Drukker: Oossaan, Aart Dircksz

Catalogusnummer Knuttel: 13249

Microfiche: 3820

*) Deze publicatie wordt door Knuttel toegeschreven aan George Hickes. Hickes schreef echter een andere verdediging van de theorie van passieve gehoorzaming: A letter to the author of a late paper, entitled, A vindication of the divines of the Church of England, &c. in defence of the history of passive obedience (1689). Bodleian Library, Wing / H1856.

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The doctrine of passive obedience and jure divino disproved and obedience to the present government, proved from Scripture, law, and reason. Written for the satisfaction of all those who are dissatisfied at the present government: by a lay-man of the Church of England* (Londen 1689)

Drukker: Taylor, Randal

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / H917A

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: -

Plaats: Edinburg

Aanwezig in: University of Aberdeen Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / H917B

45

Vertaling in Knuttel

Auteur: James II

Titel: *Amnestie of algemeen pardon van Jacobus de II. koning van Engeland [...]. Uytgegeeven op den 12 october, 1688* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12768

Microfiche: 3693

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *His Majesties most gracious and general pardon. James the Second, by the grace of God, King of England, Scotland, France and Ireland, defender of the faith, &c. to all to whom these presents shall come greeting* (Londen 1688)

Drukker: Charles Bill, Henry Hills, Thomas Newcomb.

Koninklijke drukkers

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / J215

Wing (CD-ROM, 1996) / J213

Steele / I, 3879

Steele / I, 3875

Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.3[25]

Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.3[23]

Early English books tract supplement
interim guide / 190.g.12[131]

Tevens aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J214

Steele, II, 2730

46.

Vertaling in Knuttel

Auteur: James II

Titel: *Declaratie van zijne koninklyke majesteyt Jacobus de II. koning van Groot-Brittagnien. Raeckende de ordres tot het beroepen van een Parlement* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12757, 12758

Microfiche: 3692

Tevens:

Titel: *Deklaratie van den koning, ontrent het beroepen van een parlement*

Drukker: Barent Bos

Plaats: Rotterdam

Catalogusnummer: 12759

Microfiche: 3692

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *By the King, a declaration having already signified our pleasure to call a Parliament ... it is our royal purpose to endeavour a legal establishment of an universal liberty of conscience for all our subjects* (Londen 1688)

Drukker: Charles Bill, Henry Hills, Thomas Newcomb

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / J158

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / J158

Steele / 3873

Early English books tract supplement
interim guide / K.T.C.111.b.3[5]

Early English books tract supplement
interim guide / 190.g.13[286]

Herdruk:

Jaar: 1688

Drukker: Andrew Crook, Samuel Helsham, Benjamin Tooke.

Plaats: Dublin.

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / J159

Steele, II / 997

Early English books tract supplement
interim guide / C.21.f.12[44]

Tevens:
Jaar: 1688
Drukker: Mr. P. B[ruce]
Plaats: Edinburgh
Aanwezig in: University of Illinois (Urbana-Champaign
Campus)
Catalogus en nummer: Wing / J160

47.

Vertaling in Knuttel

Auteur: James II
Titel: *Door den Koningh Proclamatie Tot het spoedigh
beroepen van een Parlement, (Tegens den 15/25
January M.DC.LXXXIX.)* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12795, 12855

Microfiche: 3697, 3702

*) 12795 is een vertaling van *Proclamation for the speedy
calling*. 12855 is een verzameling van korte berichten
en brieven. Hier staat de vertaling van *Proclamation
for the speedy calling* weergegeven op de pagina's 7
en 8.

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *By the King a proclamation for the speedy calling of a
Parliament.* (Londen 1688)

Drukker: Charles Bill, Henry Hills, Thomas Newcomb.

Aanwezig in: Bodleian Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J358

Steele / I, 3912

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J358

Steele / 3911

Steele / I, 3912

Early English books tract supplement
interim guide / 21.h.3[47]

Early English books tract supplement
interim guide / K.T.C.111.b.3.[6]

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art
Gallery

Catalogus en nummer: Wing / J360

48.

Vertaling in Knuttel

Auteur: James II

Titel: *Nouvelles uyt Engelandt, nevens een missive van den
koningh, Londen den twee-en-twintighsten December
1688* (Den Haag 1688)

Drukker: Scheltus, Jacobus

Catalogusnummer: 12852, 12853, 12854

Microfiche: 3702

*) De oorspronkelijke tekst is hier opgenomen in een grotere
tekst. In de Engelse publicaties is alleen de brief van
Jacobus II afgedrukt, met een notitie van de Louis de
Duras, Graaf van Feversham aan Willem III.

*) 12854 is een Franse vertaling, maar met de Brief van Jacobus II
zowel in het Engels als het Nederlands afgedrukt

Tevens:

Titel: *Missive van den koningh van Engelandt, aen den grave
van Feversham* (Utrecht 1688)

Drukker: Poolsum, Jurriaen van

Catalogusnummer: 13261

Microfiche: A-083

*) Het betreft hier een verzameling gedrukte brieven. De brief
van Jacobus is als eerste afgedrukt.

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The King's letter to the Earl of Feversham upon his
leaving Whitehall, together with the Earl of
Feversham's letter to his Highness the Prince of
Orange after the Kings departure* (Londen 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: National Library of Scotland

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J204A

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / J204A

Early English books tract supplement
interim guide / C.122.i.5[22]

49.

Vertaling in Knuttel

Auteur: James II

Titel: *Proclamatie van den koningh van Engelandt. Wegens het
aennaderen van vreemde machten, gedaen in Londen
den 8 oktober 1688* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12765, 12765a, 12767

Microfiche: 3693

Tevens:

Titel: *Proclamatie van den koningh van Engelandt. Wegens het
aennaderen van vreemde machten, gedaen in Londen
den 8 oktober 1688* (Amsterdam 1688)

Drukker: Ewouts, Gerrit

Catalogusnummer: 12766

Microfiche: 3693

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *By the King, a proclamation. James R. We have received
undoubted advice, that a great and sudden invasion
from Holland, with an armed force of foreigners and
strangers, will speedily be made in a hostile manner
upon this our kingdom* (Londen 1688)

Drukker: Charles Bill, Henry Hills, Thomas Newcomb.

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / J260

Steele / I, 3876

Early English books tract supplement
interim guide / 21.h.3[38]

Early English books tract supplement
interim guide / 1851.b.3[61]

Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.3[24]

50.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: James II

Titel: *Proclamatie van Jacobus de Tweede, koning van Groot Brittanje, verbiedende het lezen van de memorie der Engelse protestanten, en de declaratie van zijn koninklyke hoogheyt den heere prince van Oranje* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12794

Microfiche: 3697

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *By the King, a proclamation Whereas the Prince of Orange and his adherents, who design forthwith to invade Our kingdoms, in order thereunto have contrived and framed several treasonable papers* (Londen 1688)

Drukker: Charles Bill, Henry Hills, Thomas Newcomb.

Aanwezig in: Guildhall Library (Londen, England)

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J263

51.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: James II

Titel: *Syn majesteyts reedenen, waaromme deselve verrocken is van Rochester* (1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13155a

Microfiche: 3798

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *His Majesties reasons for with-drawing himself from Rochester writ with his own hand and ordered by him to be published* (Kent, Rochester 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / J376

Tevens aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / J376

Steele / I, 3932

Early English books tract supplement
interim guide / T.100*[198]

52.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: James II

Titel: *Zijn majesteyts genadige declaratie* (Amsterdam 1688)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 12748

Microfiche: 3681

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *His Majesties gracious declaration. James R. Our conduct has been such in all times, as ought to have perswaded the world, that we are firm, and constant to our resolutions, yet that easie people may not be abused by the malice of crafty wicked men, we think fit to declare, that our intentions are not changed since the fourth of April 1687* (Londen 1688)

Drukker: Henry Hills, Thomas Newcomb

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Early English books tract supplement
interim guide / T.100*[180]

Herdruk:

Jaar: 1688

Drukker: Mr. P., Bruce

Plaats: Edinburg

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J193
Steele, III, 2710.

53.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Johnson, Samuel

Titel: *Julianus den apostaat, of Kort begriip van zijn leven* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12992, 12992a, 12992b

Microfiche: 3741, 3742, 3744

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Julian the Apostate being a short account of his life, the sense of the primitive Christians about his succession, and their behaviour towards him : together with a comparison of popery and paganism* (Londen 1682)

Drukker: Curtis, Langley

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / J830

Tevens aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / J829

Herdruk:

Jaar: 1688

Drukker: Chiswell, Richard

Plaats: Londen

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J830B

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: Chiswell, Richard

Plaats: Londen

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / J831

Early English books tract supplement
interim guide / Harl.5986[159]

Tevens aanwezig in: University of Illinois

Catalogus en nummer: Wing / J831

54.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Leti, Gregorio

Titel: *De minnerye van Messakina, onlangs koningin van Albion* (Haarlem 1689)

Drukker: Veen, Johannes van

Catalogusnummer: 13221 (deel 1), 13222 (delen 2, 3 en 4)

Microfiche: 3811

*) Het betreft hier een satire op Maria van Modena, de vrouw van James II. Het oorspronkelijke verhaal bestaat uit vier delen.

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The amours of Messalina, late queen of Albion in which are briefly couch'd secrets of the imposture of the Cambrian prince, the Gothick league, and other court intrigues of the four last years reign, not yet made publick* (Londen 1689)

Drukker: Lyford, John

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing / A3023

Tevens aanwezig in: William Andrews Clark Library,
University of California (Los Angeles)

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / A3023B

Tevens aanwezig in: Bodleian Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed., 1994) / A3023A Variant

55.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Lloyd, Owen

Titel: *Het gezicht van den panther. In zes hoofdstukken verdeeld, zo als het (...) vertoon wierdt aan Owen Leoyd.* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13061

Microfiche: 3796

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The panther-prophecy, or, A premonition to all people of sad calamities and miseries like to befall these islands to which is added, an astrological discourse concerning that strange apparition of an army of horse seen in Wales near Mountgomery, December the 20th 1661* (1662)

Drukker: -

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / L2665

56.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Northleigh, John

Titel: *Parlamentum pacificum of Het vreedzaame parlement* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12887

Microfiche: 3708

*) Knuttel 12888, Microfich 3709: *Parlamentum pacificum, ou Le parlement pacifique.* (1688)

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Parlamentum pacificum, or, The happy union of King & people in an healing Parliament heartily wish't for, and humbly recommended / by a true Protestant and no dissenter* (Londen 1688)

Drukker: Turner, M.

Aanwezig in: Duke University Library

Catalogus en nummer: Wing / N1302

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art
Gallery

Catalogus en nummer: Wing / N1303

57.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Parker, Samuel. Bisschop van Oxford

Titel: *Redenen voor het afstellen en vernietigen van de Test, al de leden van het parlement opgelegh anno 1678. 30. october* (Tiel, 1688)

Drukker: Jansz, Frederick

Catalogusnummer: 12904

Microfiche: 3716

*) De oorspronkelijke tekst is reeds opgenomen in Knuttel 12903, microfiche 3715: *Reasons for abrogating the test imposed upon all members of Parliament anno 1678* (Londen 1688)

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Reasons for abrogating the test, imposed upon all members of Parliament anno 1678. Octob.9 .(...) First written for the author's own satisfaction; and now published for the benefit of all others whom it may concern.*

Drukker: Bonwicke, Henry

Aanwezig in: British Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / P467A

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art
Gallery

Catalogus en nummer: Wing / P467

Herdruk:

Jaar: 1688

Drukker: -

Plaats: Dublin

Aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York.

Catalogus en nummer: Wing / P469

58.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Partridge, John

Titel: *Mene mene tekel upharsin zijnde een extract van het tweede deel van Mene, tekel. Handelende van't laatste deel des jaars 1689* (Amsterdam 1689)

Drukker: Claas, Jakes

Catalogusnummer: 13072

Microfiche: 3776

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Mene mene, tekel upharsin. The second part of Mene tekel, treating of the year MDCLXXXIX. , And modestly shewing what may probably be conjectured to succeed in the affairs of Europe in general, and of England, Holland, Scotland, and France in particular; with something also about the affairs of Ireland, and the French King's forces there. : To which is added a treasonable paper dispersed among the papists, by J. Gadbury, with some reflections thereon, and also on his almanack for 1689.* (1689)

Drukker: Churchil, Awnsam

Aanwezig in: Christ Church Library, University of Oxford

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / P619A

Herdruk:

Jaar: Idem

Drukker: Baldwin, Richard

Plaats: Londen

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / P619

59.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Penn, William

Titel: *De groote en gemeene objectie tegen het afschaffen der penale wetten en Tests.* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12913

Microfiche: 3720

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The great and popular objection against the repeal of the penal laws & tests briefly stated and consider'd, and which may serve for answer to several late pamphlets upon that subject / by a friend to liberty for liberties sake.*(Londen 1688)

Drukker: Sowle, Andrew

Aanwezig in: Harvard University Library, University of Michigan Libraries.

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / P1298A

60.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Primi Fassola di San Maiolo

Titel: *Een verhaal, van de redenen die den koning van Engeland, Karel den Tweeden, bewogen hebben om den oorlog te declareren tegen de Staaten Generaal der Vereenigde Provinciën, in den jare 1672* (Amsterdam 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 13216

Microfiche: 3808

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *An account of the reasons which induced Charles II, King of England, to declare war against the States-General of the United Provinces in 1672 and of the private league which he entered into at the same time with the French king to carry it on : and to establish popery in England, Scotland, & Ireland* (Londen 1689)

Drukker: Baldwin, Richard

Aanwezig in: Bodleian Library

Catalogus en nummer: Wing / M288

Arber's Term cat. / II 255

*) EEBO biedt geen digitale weergave bij deze publicatie

61

Vertaling in Knuttel

Auteur: Popple, William

Titel: *Een brief van een zeker heer aan William Penn.* (Amsterdam 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 13333

Microfiche: 3857

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A letter to Mr. Penn, with his answer* (Londen 1689)

Drukker: Sowle, Andrew

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / P2963

Tevens aanwezig in: Friends' Library (London, England)

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / P2964B

Tevens aanwezig in: National Library of Scotland

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / P2964A

Tevens aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York

Catalogus en nummer: Wing / P2965

62.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Renwick, James

Titel: *Vertoog van het quaad der toelating, vergunt door den koning van Engeland.*(1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12902

Microfiche: 3714

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The Testimony of some persecuted Presbyterian ministers of the Gospel unto the covenanted reformation of the Church of Scotland and to the present expediency of continuing to preach the Gospel in the fields and against the present antichristian toleration in its nature and design &c. / given in to the ministers at Edinburgh by Mr. James Renwick upon the 17 Janwarii, 1688.*(Londen 1688)

Drukker: Warner, James

Aanwezig in: Bodleian Library, New College Library, Edinburgh, Scotland

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed., 1994) / T818

Wing (2nd ed., 1994) / R1045

63.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Ridley, Nicholas

Titel: *De weg tot vrede onder alle protestanten; zynde een brief van versoeninge, geschreeven door bisschop Ridley aan bisschop Hooper* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12958

Microfiche: 3730

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The way to peace amongst all Protestants: being a letter of reconciliation sent by Bp. Ridley to Bp. Hooper, with some observations upon it* (Londen 1688)

Drukker: Baldwin, Richard

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J847A

Wing / R1453

Tevens aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York.

Catalogus en nummer: Wing / R1453

*) De catalogus Wing schrijft een co-auteurschap toe aan Samuel Johnson

64.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Sanscroft, William. Aartsbisschop van Canterbury
 Titel: *Aen Syne Koninghlycke Majesteyt de onderdanige bede van de edele heeren soo geestelijcke als wereltlijcke, wiens namen hier onder gespecificceert staen* (Londen 1688)

Drukker: -
 Catalogusnummer Knuttel: 12802
 Microfiche: 3698

Oorspronkelijke publicatie:

Title: *To the Kings Most Excellent Majesty, the humble petition of the Lords spiritual and temporal. Whose names are subscribed.* (Londen 1688)

Drukker: H. Jones
 Aanwezig in: British Library
 Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / E2849
 Early English books tract supplement
 interim guide / T.100*[191]

65.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Sanscroft, William. Aartsbisschop van Canterbury
 Titel: *De artykelen, door den aartsbisschop van Canterbury, aan alle bisschoppen binnen zyne opper-jurisdicctie op den 16 july, 1688. gerecommandeert.* (1688)

Drukker: -
 Catalogusnummer: 12751
 Microfiche: 3691

Oorspronkelijke publicatie:

Title: *The articles recommended by the Arch-Bishop of Canturbury to all the bishops within his metropolitan jurisdiction, the 16th of July, 1688* (Londen 1688)

Drukker: -
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / S550 McAlpin Coll. / IV 305

66.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Sanscroft, William. Aartsbisschop van Canterbury
 Titel: *De declaratie van den adel, heeren en gemeentens, op de vergaderplaets tot Nottinham, den 22 nov:/2 decemb.* 1688 (1688)

Drukker: -
 Catalogusnummer: 12818
 Microfiche: 3699

Oorspronkelijke publicatie:

Title: *The Declaration of the nobility, gentry, and commonalty at the rendezvous at Nottingham, Nov. 22, 1688.* (Londen, 1688)

Drukker: -
 Aanwezig in: Harvard University Library
 Catalogus en nummer: Wing / D717

Tevens aanwezig in: British Library
 Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / D717
 Steele / I, 3906
 Early English books tract supplement
 interim guide / T.100*[185]
 Early English books tract supplement
 interim guide / 1855.c.4[9]

Herdruk:
 Jaar: 1689
 Drukker:
 Plaats: Londen
 Aanwezig in: National Library of Scotland
 Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / D718
 *) Dit pamflet heeft, in tegenstelling tot de andere drukken, als ondertitel: His Grace the Archbishop of Canterbury's address, to his Majesty, for the suppression of monasteries, pryeries, nunneries, and other Popish seminaries, or allowing any tolleration to the Roman Catholicks of England.

Herdruk:
 Jaar: 1689
 Drukker: Green, Samuel
 Plaats: Boston
 Aanwezig in: Massachusetts Historical Society Library
 Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / D719

67.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Sanscroft, William. Aartsbisschop van Canterbury
 Titel: *Eenige Propositien door den Aartsbisschop van Canterbury, Beneffens eenige andere Bisschoppen, aan sijn Majesteit gedaan* (1688)

Drukker: -
 Catalogusnummer: 12763
 Microfiche: 3692

Tevens:
 Titel: *Eenige propositien door den aerts-bisschop van Cattelburgh,, en andere bisschoppen, gedaen aen sijn majesteyt van Groot-Brittangien.* (Den Haag, 1688)
 Drukker: Uytwerf, Meyndert
 Catalogusnummer: 12764
 Microfiche: 3692

Oorspronkelijke publicatie:

Title: *An account of the late proposals of the Archbishop of Canterbury with some other bishops to his Majesty, in a letter to M.B., Esq.* (Londen 1688)

Drukker: -
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / N25

68.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Savile, George, Marquis van Halifax
 Titel: *Een brief aan een dissenter, ter zake van sijn majesteys genadige declaratie van vryheyd* (1688)

Drukker: -
 Catalogusnummer: 12929
 Microfiche: 3721

Oorspronkelijke publicatie:

Title: *A letter to a dissenter, upon occasion of His Majesties late gracious declaration of indulgence* (Londen 1687)

Drukker: G.H.
 Aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York.
 Catalogus en nummer: Wing / H311

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / H312

69.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Savile, George, Marquis van Halifax
 Titel: *Een brief, van een kerkelijk persoon in de stad Londen, aan zijn Vriendt op 't Landt, vervattende zijne reedenen waarom des konings declaratie van de vryheydt van consciencie niet behoorde gelesen te worden.*(Amsterdam 1688)

Drukker: Swart, Steven (wed.)
 Catalogusnummer: 12931
 Microfiche: 3722

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A letter from a clergy-man in the city, to his friend in the country, containing his reasons for not reading the declaration* (Londen 1688)

Drukker: -
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / H308
 McAlpin Coll. / IV 305

Tevens aanwezig in: Lincoln's Inn Library, London.
 Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / H309

70.**Oorspronkelijke tekst in Knuttel**

Auteur: Sidney, Algernon
 Titel: *A copy of a prophecy, sent to the late honourable Algernoon Sydney Esq; in the year 1666. from Montpelliers to B. Furdy of Rotterdam, and by him accidentally found among old papers* (Rotterdam 1689)

Drukker: Boekenes, Paulus
 Catalogusnummer: 13066
 Microfiche: 3771

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: Idem
 Drukker: Janeway, Richard
 Aanwezig in: British Library
 Catalogus en nummer: Wing / S3760A

71.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Somers, John
 Titel: *Korte historie van de successie der kroone van Engeland.*(1688)

Drukker: -
 Catalogusnummer: 12995
 Microfiche: 3749

*) Op het titelblad: Uyt het Fransch vertaald

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A brief history of the succession collected out of the records, and the most authentick historians, written for the satisfaction of the Earl of H.* (Londen 1681)

Drukker: -
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / S4638

Herdruk:

Jaar: 1689
 Drukker: Janeway, Richard
 Plaats: Londen
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / S4639
 Arber's Term Cat. II / 250

Tevens aanwezig in: British Library
 Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / S4639
 Early English books tract supplement
 interim guide / T.100*[210]

Herdruk:

Jaar: 1693
 Drukker: Clark, H.
 Plaats: Londen
 Aanwezig in: Bodleian Library.
 Catalogus en nummer: Wing (2nd ed., 1994) / S4640

72.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Spencer, Robert, Earl of Sunderland
 Titel: *Een brief van den graave van Sunderland, aan een vrind* (Amsterdam 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)
 Catalogusnummer: 13239, 13240.
 Microfiche: 3819

Tevens:

Titel: *Missive van den grave van Sunderlandt aen een seker vrient* (1689)

Drukker: -
 Plaats: -
 Catalogusnummer: 13241
 Microfiche: 3819

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The Earl of Sunderland's letter to a friend in London plainly discovering the designs of the Romish party and others for the subverting of the Protestant religion and the laws of the kingdom.* (Londen 1689)

Drukker: Partridge, J.
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / S6177

Tevens aanwezig in: Lambeth Palace Library
 Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / S6177A

Herdruk:

Jaar: 1689
 Drukker: -
 Plaats: Edinburg
 Aanwezig in: British Library
 Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / S6177B
 Early English books tract supplement
 interim guide / 714.i.8[29]

Tevens aanwezig in: Folger Shakespeare Library,
 Washington, D.C.
 Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / S6177B

73.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Sprat, Thomas. Bisschop van Rochester
 Titel: *Een brief van den bisschop van Rochester aen den zeer eerwaerdigen graef van Dorset [...]. Wegens zyne zittinge in de gewesene kerckelycke commissie* (Amsterdam, 1689)
 Drukker: Oossaan, Aart Dircksz
 Catalogusnummer: 13182
 Microfiche: 3801

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A letter from the Bishop of Rochester, to the right honourable the Earl of Dorset and Middlesex, Lord-Chamberlain of His Majesties household concerning his sitting in the late ecclesiastical commission* (Londen 1689)
 Drukker: Jones, Edward
 Aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York.
 Catalogus en nummer: Wing / S5033

74.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Sprat, Thomas, Bisschop van Rochester
 Titel: *Den Heer Bisschop van Rochesters brief, aen de heeren commissarissen van zijn Majesteits geestelyk hof* (1688)
 Drukker: -
 Catalogusnummer: 12752
 Microfiche: 3691

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The Lord Bishop of Rochester's letter to the right honourable the Lords Commissioners of His Majesties Ecclesiastical Court* (Londen 1688)
 Drukker: -
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / S5034
 Tevens aanwezig in: British Library
 Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / S5034
 Early English books tract supplement interim guide / T.100*[72]
 Early English books tract supplement interim guide / T.100*[83]

75.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Stewart, James
 Titel: *Antwoord van de hr. Stewardt, op den brief van de hr. Fagel (...) aangaande de herroeping van de penale wetten, en de Testen van Engeland* (1688)
 Drukker: -
 Catalogusnummer Knuttel: 12900
 Microfiche: 3714

Tevens:

Auteur:
 Titel: *Reponse de monsieur Stewart, a la lettre de monsieur Fagel (...). Touchant la revocation des loix penales, & des Tests d'Angleterre* (1688)
 Drukker: -
 Catalogusnummer Knuttel: 12899
 Microfiche: 3714

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *James Steuarts answer to a letter writ by Mihn Heer Fagel, prisoner to the states of Holland and West-Frisland concerning the repeal of the penal laws and tests* (Londen 1688)
 Drukker: Sowle, Andrew
 Aanwezig in: British Library
 Catalogus en nummer: Wing (2nd ed., 1994) / S5533B
 Wing (CD-ROM, 1996) / S5533A
 Thomason / E.1964[14]
 Early English books tract supplement interim guide / E.1964[14]

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / S5533

Herdruk:

Jaar: 1688
 Drukker: Reid, John
 Plaats: Edinburg
 Aanwezig in: British Library.
 Catalogus en nummer: Wing / S5534

76.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Stewart, James
 Titel: *Extract uyt de brieven, op verscheyde tyden geschreven door den heer Stewart, aen een vriendt ende correspondent* (Den Haag, 1688)
 Drukker: Scheltus, Jacobus
 Catalogusnummer Knuttel: 12901
 Microfiche: 3714

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *Some extracts out of Mr. James Stewart's letters which were communicated to Myn Heer Fagel, the States Pensionary of the Province of Holland together with some references to Mr. Stewart's printed letter* (1688)
 Drukker: -
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / S5537
 *) EEBO suggereert het auteurschap van Gilbert Burnet

77.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Tillotson, John
 Titel: *Predicatie gedaan in de kapel van Lincolns-Inn, tot London, op den 10 february. 1689* (Amsterdam 1689)
 Drukker: Swart, Steven (wed.)
 Catalogusnummer: 13171
 Microfiche: 3800

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A sermon preached at Lincolns-Inn-Chappel, on the 31th of January, 1688 being the day appointed for a publick thanksgiving to Almighty God for having made His Highness the Prince of Orange the glorious instrument of the great deliverance of this kingdom from popery & arbitrary power* (Londen 1688)
 Drukker: Aylmer, Brabazon; Rogers William
 Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
 Catalogus en nummer: Wing / T1236
 Arber's Term cat. / II 242

78.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Walker, George

Titel: *Een waarachtig verhaal van den tegenwoordigen toestand van Ierland* (Amsterdam 1689)

Drukker: Oossaan, Aart Dircksz

Catalogusnummer: 13203

Microfiche: 3806

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *A true account of the present state of Ireland giving a full relation of the new establishment made by the late King James, as it was presented to the right honble the Earl of Shrewsbury, His Majesties most honourable Privy Council : with an account of what sums of money, arms, and number of officers arrived there from France : together with the state of Derry and Enniskilling and several other affairs relating to that kingdom, particularly of the proceedings of their Parliament there / by a person that with great difficulty left Dublin, June the 8th 1689* (Londen 1689)

Drukker: Jones, Edward

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / W349

79.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Walker, George

Titel: *Waarachtig en pertinent dag-verhaal, van de belegering van London-derry* (Amsterdam 1689)

Drukker: Swart, Steven (wed.)

Catalogusnummer: 13209

Microfiche: 3806

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *A true account of the siege of London-Derry by the Reverend Mr. George Walker* (Londen 1689)

Drukker: Clavel, Robert; Simpson Ralph

Aanwezig in: Cambridge University Library

Catalogus en nummer: Wing / W353

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / W352

*) Wing-352 betreft een eerdere publicatie. Dit pamflet bezit nog niet de gravure van de belegering van de stad London-derry, zoals in Wing-353. De Nederlandse vertaling bezit een gravure naar model uit Wing-353.

Tevens aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York

Catalogus en nummer: Wing / W350

80.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Wagenhalss, Guidewaldo (Pseudoniem van William Penn)

Titel: *Brief van pater la Chaise, Biegtvader van den koning van Vrankrijk; aan vader Peters, Biegtvader van de koning van Engeland; behelsende een gelukwenschinge over het inventeren en maken van den jongen Prins van Walis, nevens eenige politieke aanmerkingen over desselfs afkomste, dragt en**geboorte. Waar by gevoegd is, de hedendaagse Litanie der Protestanten in Engeland*

Drukker: -

Catalogusnummer: 12968

Microfiche: 3731

Tevens:

Titel: *Lettre du père la Chaise, confesseur du roy de France au père Peters, confesseur du roy d'Angleterre, comprenant une felicitacion, sur le bon succes que l'on a eu à inventer et faire le jeune prince de Galles avec quelques remarques politiques sur l'Origine et Naissance diceluy, Ou lón a ajoûtés les Litanies que les Protestants ont à present en Angleterre* (Amsterdam, 1688)

Drukker: -

Catalogusnummer Knuttel: 12968

Microfiche: 3732

Tevens:

Auteur: -

Titel: *Vidimirte Copia desjenigen Send-Schreibens, und dabei angefügten Post-Scripti welches der Pater la Chaise, Beicht-vater des Königs von Franckreich an Pater Petersen, Beicht-vatern des Königs von Engeland abgehen lassen.* (Amsterdam 1688)

Drukker: -

Catalogusnummer Knuttel: 12970

Microfiche: 3732, 3733

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *Letter from Father La Chaise, confessor to the French King, to Father Peters, confessor to the King of England in which is contained the project and designe of that faction to introduce the Prince of Wales : with some observations on his conception and birth : to which added a letter from Will Penn to Father La Chaise about the affaires of that babe and the ensuing progress of the popish design.* (Philadelphia 1688)

Drukker: -

Aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing / L1465

81.**Vertaling in Knuttel**

Auteur: Welwood, James

Titel: *Een antwoord op de Declaratie van den gewesene koning Jacobus aan alle sijne gepretenteerde onderdaanen in't koninkrijk van Engeland* (Amsterdam, 1689)

Drukker: Pijl, Pieter

Catalogusnummer: 13200, 13200a

Microfiche: 3804, 3805

Oorspronkelijke publicatie:Titel: *An answer to the late King James's declaration to all his pretended subjects in the kingdom of England, dated at Dublin-castle, May 8, 1689 ordered by a vote of the Right Honourable the House of Commons, to be burnt by the common-hangman* (Londen 1689)

Drukker: Newman, Dorman

Aanwezig in: Cambridge University Library

Catalogus en nummer: Wing / W1298

Wing / W1300

Herdruk:
Jaar: 1689
Drukker: -
Plaats: Edinburg
Aanwezig in: Cambridge University Library
Catalogus en nummer: Wing / W1300
Wing / W1298
Wing / W1299

Herdruk:
Jaar: 1693
Drukker: Newman, Dorman
Plaats: London
Aanwezig in: Cambridge University Library
Catalogus en nummer: Wing / W1300

82.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Willem III
Titel: *Declaratie van sijn hoogheyt den heere prince van Orangie, omme te beter de publike revenuen te collecteren* (1689)

Drukker: -
Catalogusnummer: 13161
Microfiche: 3799

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *The declaration of His Highness the Prince of Orange, for the better collecting the publick revenue* (Londen 1689)

Drukker: Starkey, John; Churchill, W.
Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery
Catalogus en nummer: Wing / W2324

Tevens aanwezig in: British Library
Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / W2324
Steele / I, 3942
Early English books tract supplement
interim guide / 816.m.3[42]
Early English books tract supplement
interim guide / 190.g.13[291]

83.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Willem III, James II e.a.
Titel: *Een verhaal van de proceduuren der vergadering van de Staaten van Schotland* (Amsterdam 1689)
Drukker: Swart, Steven (wed.)
Catalogusnummer: 13188
Microfiche: 3802

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A letter, from William King of England, to the estates of the kingdom of Scotland, at their meeting at Edinburgh* (Edinburg 1689)

Drukker: -
Aanwezig in: William Andrews Clark Memorial Library,
University of California, Los Angeles
Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / W2348

Tevens:

Titel: *A copy of the late King James II. His letter to the Convention in Scotland* (1689)

Drukker: Baldwin, Richard
Aanwezig in: Llyfrgell Genedlaethol Cymru/National Library of Wales

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / J155C
*) Knuttel 13188 is een verzameling van brieven. Hierin zijn de brieven van Willem en Jacobus opgenomen

84.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Witt, Cornelis de
Titel: *Een brief uyt Holland aangaande de vryheyd van conscientie* (1688)
Drukker: -
Catalogusnummer: 12927
Microfiche: 3721

Oorspronkelijke publicatie:

Titel: *A letter from Holland touching liberty of conscience* (Londen 1688)

Drukker: -
Aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York.
Catalogus en nummer: Wing / W3223
*) EEBO levert bij deze publicatie slechts de bibliografische gegevens. Het pamflet is niet gedigitaliseerd.

Engelse oorspronkelijke publicaties in knuttel zonder traceerbare vertaling

85.

Oorspronkelijke publicatie in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *An Account of the pretended Prince of Wales, and other grievanses that occasioned the nobilities inviting, and the Prince of Orange's coming into England to which is added, a short account of the murder of the Earl of Essex, clearing his Lordship from the malicious slander of murdering himself* (1688)

Drukker: -

Catalogusnummer: 12974

Microfiche: 3734

Tevens aanwezig in: Yale University

Catalogus en nummer: Wing / A340

86.

Oorspronkelijke tekst in Knuttel

Auteur: Anoniem

Titel: *The Detestable designs of France expos'd, or, The true sentiments of the Spanish Netherlanders representing the injustice of the King of France by his declaration of war against His Catholick Majesty, and the justice of the counter-declaration of the Marquess of Gastannaga his Governour General of the Low-Countries.* (Londen 1689)

Drukker: Clavel, Robert

Catalogusnummer: 13133

Microfiche: 3786

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / D1212

Arber's Term cat. / II 289

87.

Oorspronkelijke tekst in Knuttel

Auteur: Byfield, Nathanael

Titel: *An account of the late revolution in New-England together with the Declaration of the gentlemen, merchants, and inhabitants of Boston, and the countrey adjacent, April 18, 1689* (Londen 1689)

Drukker: Green, Samuel

Catalogusnummer: 13083a

Microfiche: 3778

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: -

Plaats: Edinburg

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B6380

Aldis, H.G. Scotland / 2868

Herdruk:

Jaar: 1689

Drukker: Chiswell, Richard

Plaats: Londen

Aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / B6379

Tevens aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / B6379A

88.

Oorspronkelijke publicatie in Knuttel

Auteur: Ferguson, Robert

Titel: *A representation of the threatening dangers, impending over Protestants in Great Brittain, before the coming of His Highness, the Prince of Orange with an account of the arbitrary and popish ends, unto which the Declaration for liberty of conscience in England, and the Proclamation for a toleration in Scotland, were designed* (1689)

Drukker: -

Catalogusnummer: 13237a

Microfiche: 3818

Tevens aanwezig in: Yale University Library

Catalogus en nummer: Wing / F757

Arber's Term cat. / II 260

Tevens aanwezig in: Harvard University Library

Catalogus en nummer: Wing (2nd ed.) / F756A

89.

Oorspronkelijke publicatie in Knuttel

Auteur: Long, Thomas

Titel: *A resolution of certain queries concerning submission to the present government* (Londen 1689)

Drukker: Baldwin, R.

Catalogusnummer: 13232

Microfiche: 3815

Tevens aanwezig in: Union Theological Seminary Library, New York.

Catalogus en nummer: Wing / L2980

90.

Vertaling in Knuttel

Auteur: Rymer, Thomas

Titel: *A poem on the arrival of Queen Mary, February the 12th, 1689* (1689)

Drukker: Churchil, Awsham

Catalogusnummer: 13268c

Microfiche: A-088

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / R2427

91.

Oorspronkelijke publicatie in Knuttel

Auteur: Walker, George

Titel: *A vindication of the true account of the siege of Derry in Ireland by Mr. George Walker, &c.* (Londen 1689)

Drukker: Clavel, Robert

Catalogusnummer: 132029a

Microfiche: 3806

Tevens aanwezig in: Henry E. Huntington Library and Art Gallery

Catalogus en nummer: Wing / W354

92.

Oorspronkelijke publicatie in Knuttel

Auteur: Whittel, John.

Titel: *An exact diary of the late expedition of His illustrious Highness the Prince of Orange, (now King of Great Britain) from his palace at the Hague, to his landing at Torbay; and from thence to his arrival at White-Hall.* (Londen 1689)

Drukker: Baldwin, Richard

Catalogusnummer: 13196a

Microfiche: 3830

Tevens aanwezig in: Bristol Public Library, Bristol, England.

Catalogus en nummer: Wing (CD-ROM, 1996) / W2040A

Wing / W2044

Thomason / E.1965[7]

Early English books tract supplement

interim guide / E.1965[7]